वृषसारसंग्रहः

Inclusive Śivadharma: The Vṛṣasārasaṃgraha

Università di Napoli L'Orientale
Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo

The Śivadharma Project

Studies on the History of Śaivism
X??

Editor-in-Chief
Florinda De Simini

Editorial & Scientific Board
Peter C. Bisschop (Universiteit Leiden), Dominic Goodall (École Française d'Extrême-Orient), Kengo Harimoto (Università di Napoli L'Orientale), Csaba Kiss (Università di Napoli L'Orientale), Krishnaswamy Nachimuthu (École Française d'Extrême-Orient), Annette Schmiedchen (Humboldt-Universität zu Berlin), Judit Törzsök (École Pratique des Hautes Études), Margherita Trento (Centre National de la Recherche Scientifique), Yuko Yokochi (Kyoto University)

Università di Napoli L'Orientale
Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo

The Śivadharma Project

Studies on the History of Śaivism
XX??

Inclusive Śivadharma: The Vṛṣasārasaṃgraha

A Critical Edition and Annotated Translation

Volume 2

Csaba Kiss

UniorPress
Napoli 20??

UniorPress
Nuova Marina, 59 - 80133, Napoli
uniorpress@unior.it

This work is licensed under a Creative Commons
Attribution 4.0 International License

ISBN 978-88-6719-???-?

Typeset in EB Garamond and Sanskrit2003 by Csaba Kiss,
using XƎLaTeX, BibTeX, *MakeIndex*, ledmac, and Python

Stampato in Italia
Il presente volume è stato sottoposto al vaglio di due revisori anonimi

Table of Contents

Introduction to the Critical Edition

A Critical Edition of Vṛṣasārasaṃgraha 13–24
Sanskrit Text 7

An Annotated Translation of Vṛṣasārasaṃgraha 13–24
Chapter Thirteen 1004
Why is the easy method not followed? 1004
Threefold bondage 1005
Formation of the embryo 1006
Pregnancy with twins and triplets 1008
Chapter Fourteen 1015
Differences in body-shapes and skin-colours 1015
Birth defects 1016
Chapter Fifteen 1025
The description of the soul 1025
The best 1027
Chapter Sixteen 1031
The exposition of the essence of yoga 1031
The technique of yoga 1033
The five Śāstras 1036
Chapter Seventeen 1041
The particulars of the Dharma of donation 1041
Donation of clothes etc. 1043
Donation of land 1045
Donation of cows 1046
Donation of gold etc. 1047
Miscellaneous topics 1047
Donation of one's own flesh and blood, son and wife 1051

Other types of donation 1054
Levels of donation 1056
Chapter Eighteen 1058
Marks of those who return from heaven 1058
Eight kinds of donation 1058
Marks of those who return from hell 1061
Chapter Nineteen 1072
Cows 1072
Chapter Twenty 1081
Explaining the Tattvas 1081
The Puruṣa/Śiva/Brahmā (25th) 1081
Prakṛti (24th) 1082
Mati (Buddhi, intelligence, 23rd) 1083
Ahaṃkāra (egoity, individualization, 22nd) 1083
Space (hollowness) and Sound (21st–20th) 1083
Wind and Touch (19th–18th) 1085
Fire and Form (17th-16th) 1087
Water and Taste (15th–14th) 1088
Earth and Smell (13rd–12th) 1089
Sense capacities and action capacities (11th–2nd) 1090
The mind and the non-mind (1st) 1094
Chapter Twenty-One 1097
Viṣṇu reveals his true form 1097
Chapter Twenty-two 1105
Chapter Twenty-four 1118

Symbols and Abbreviations

Symbols 1131
Abbreviations 1131

References

Primary Sources 1133

Index **1133**

List of Figures

Introduction to the Critical Edition

This page intentionally left blank...

A Critical Edition of Vṛṣasārasaṃgraha 13–24

This page intentionally left blank...

वृषसारसंग्रहः

[त्रयोदशमो ऽध्यायः]

[कथं सुखोपायो न क्रियते]

देव्युवाच ।
अहिंसातिथ्यकानां च श्रुतो धर्मः सुविस्तरः ।
किं न कुर्वन्ति मनुजाः सुखोपायं महत्फलम् ॥ १३ :१ ॥

स्वशरीरे स्थितो यज्ञः स्वशरीरे स्थितं तपः ।
स्वशरीरे स्थितं तीर्थं श्रुतो विस्तरतो मया ॥ १३ :२ ॥

किमर्थं भगवन्ब्रूहि सुखोपायं महत्फलम् ।
किं निवृत्तास्तु देवेश ऋषिदैवतमानुषाः ॥ १३ :३ ॥

महादेव उवाच ।
अद्य पृष्टेन कथितं गोपितं मयि सुन्दरि ।
मानुषाणां हितार्थाय तव च वरवर्णिनि ॥ १३ :४ ॥

अद्यप्रभृति देवेशि ख्यातिर्लोके भविष्यति ।
धन्या एवं चरिष्यन्ति अधन्या न रमन्ति तम् ॥ १३ :५ ॥

त्रिगुणेन तु बन्धेन बद्धपाशदृढेन तु ।
तेनार्थेन रमन्त्यत्र जानन्तो ऽपि हि मोहिताः ॥ १३ :६ ॥

[त्रिगुणबन्धः]

देव्युवाच ।

✣

(1a) ०तिथ्य०] $C_{45}K_{82}E$, ०तिथ्या० C_{94} (unmetr.) (1d) ०पायं] $C_{45}K_{82}E$, ०।प।यम् C_{94} (2a) ०शरीरे] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०शरीर० E (2d) विस्तरतो] $C_{94}K_{82}E$, om. C_{45} (3a) ०र्थं] $C_{94}K_{82}E$, ०र्थ C_{45} • भगवन्ब्रू०] $C_{45}E$, भगवान्ब्रू० $C_{94}K_{82}$ (4) महादेव] $C_{94}C_{45}$, देवेश K_{82}, भगवान् E (4b) मयि] $C_{45}K_{82}$, ।म।यि C_{94}, ऋषि E (5b) ख्यातिर्लो०] $C_{94}C_{45}E$, ख्याति लो० K_{82} (6b) बद्ध०] $C_{94}K_{82}$, बद्धः C_{45}, बद्धा० E (6d) हि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वि० E

किं वा त्रिगुणबन्धेति ब्रूहि संशयछेदक ।
अद्यापि मम देवेश मोहोत्पन्नस्त्रिबन्धनैः ॥ १३ :७ ॥

भगवानुवाच ।
प्राकृतं वैकृतं चैव दक्षिणाबन्धमेव च ।
एतेनैव तु बन्धेन बद्धाः वर्णाश्रमाः सदा ॥ १३ :८ ॥

ज्ञानहीना निवर्तन्ते परमं प्राप्य तत्पदम् ।
इष्टस्त्रीपुत्रभृत्यार्थे धनधान्यसमुच्चये ।
स्नेहादाकृष्टमनसां बन्धः प्राकृत उच्यते ॥ १३ :९ ॥

योगयुक्तेन मनसा यद्यदैश्वर्यमाप्यते ।
तदा वैकृतबन्धं तु यदि तत्रानुरज्यते ॥ १३ :१० ॥

आरामोद्यानवापीषु दानक्रतुफलेषु च ।
आसक्तमनसो वासो दक्षिणाबन्ध कथ्यते ॥ १३ :११ ॥

अनेनैव तु पाशेन बद्धो वानरवद्यथा ।
मोक्षितुं न च शक्नोति इतश्चेतश्च धावति ॥ १३ :१२ ॥

देवासुरमनुष्येषु तिर्येषु नरकेषु च ।
भ्रमते चक्रयन्त्रवद् यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १३ :१३ ॥

गर्भवासपरिक्लेशो जन्ममृत्युः पुनः पुनः ।
व्याधिशोकभयायासचिन्तया जरया हतः ॥ १३ :१४ ॥

✣

(7a) ०बन्धेति] $C_{94}K_{82}E$, ०बन्धेन C_{45} (7b) ०छेदक] $C_{94}C_{45}E$, ०छेदकः K_{82} (8a) प्राकृतं वै०] $C_{94}K_{82}E$, प्राकृम्वै० C_{45} (9b) तत्पदम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तत्परं E (9c) इष्टस्त्रीपुत्रभृत्यार्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}$, इष्टस्त्रीषु निवर्तन्ते E (9d) ०च्चये] $C_{94}K_{82}E$, ०चये C_{45} (unmetr.) (9e) ०कृष्ट] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०कृष्य E (10c) तदा] conj., तमा० $C_{94}K_{82}$, तमो C_{45}, तच्च E • ०बन्धं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०बन्धस्तु E (11c) ०मनसो वासो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मनसा वाचा E (11d) ०बन्ध] corr., ०बन्धः $C_{94}C_{45}K_{82}E$ (unmetr.) (12a) पाशेन] $C_{45}K_{82}E$, ०पा०---न C_{94} (12b) बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, बद्धा E (13cd) भ्रमते चक्रयन्त्रवद्याव०] $C_{94}K_{82}$, भ्रमते चक्रवत्तावद्याव० C_{45} भ्रमन्ते चक्रयन्त्रेव याव० E (14a) ०क्लेशो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०क्लेशौ E (14b) ०मृत्युः] $C_{94}K_{82}$, ०मृत्यु $C_{45}E$ (14c) व्याधि०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, व्याधिः E • ०भया०] $C_{94}C_{45}E$, ०सया० K_{82}

[गर्भोत्पत्तिः]

देव्युवाच ।
गर्भोत्पत्तिः कथं देव योगी लभति कीदृशीम् ।
कीदृशं लभते गर्भं श्रोतुं नः प्रतिदीयताम् ॥ १३:१५ ॥

भगवानुवाच ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तिं यथाक्रमम् ।
यथा संशयविच्छेदं लभिष्यसि वरानने ॥ १३:१६ ॥

अक्षरात्प्रभवो ब्रह्मा कर्म ब्रह्मसमुद्भवम् ।
कर्मतो यज्ञप्रभवो यज्ञतो धूमसम्भवः ॥ १३:१७ ॥

धूम्रादभ्राणि जायन्ते अभ्रात्पर्जन्यसम्भवः ।
पर्जन्यादन्नमुत्पत्तिरन्नाद्भूतानि जज्ञिरे ॥ १३:१८ ॥

अन्नाद्रससमुत्पत्ती रसाच्छोणितसम्भवः ।
शोणितान्मांसमुत्पत्तिर्मांसान्मेदसमुद्भवः ॥ १३:१९ ॥

मेदसो ऽस्थीनि जायन्ते अस्थिभ्यो मज्जसम्भवः ।
मज्जायास्तु भवेच्छुक्रं नरः शुक्रसमुद्भवः ॥ १३:२० ॥

शुक्रशोणितसंयोगाद्गर्भोत्पत्तिस्ततः स्मृता ।
अग्निसोमात्मकं देवि शरीरं द्वयधातुतः ॥ १३:२१ ॥

18ab missing in E

✣

15a ०पत्तिः] $C_{94}C_{45}$E, ०पत्तिं K_{82} • देव] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$E, देवि C_{94}^{ac} **15b** ०दृशीम्] $C_{94}K_{82}$E, ०दृशम् C_{45} **15c** गर्भं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}$, गर्भो C_{45}^{ac}, गर्भः E **15d** प्रतिदीयताम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, प्रत्युदीर्यताम् E **16b** ०पत्तिं य०] $C_{94}K_{82}$, ०पत्ति य० C_{45}, ०पत्तिर्य० E **16c** ०च्छेदं] $C_{94}K_{82}$E, ०च्छेद C_{45} **16d** लभिष्यसि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भविष्यसि E **17b** ब्रह्म०] $C_{94}C_{45}$, ब्रह्मा० K_{82}, वद्ध० E **18a** धूम्रादभ्राणि] C_{45}, धूमादभ्राणि C_{94}, धूम्राददभ्राणि K_{82} **18d** जज्ञिरे] $C_{94}K_{82}$E, यज्ञिरे C_{45} **19a** ०त्पत्ती] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्पत्ति E **19c** ०तान्मांस०] $C_{94}K_{82}$E, ०तान्मास० C_{45} **19cd** ०त्पत्तिर्मांसा०] $C_{94}K_{82}$, ०त्पत्तिर्मासा० C_{45}, ०त्पत्ति मांसा० E **19d** ०दसमुद्भ०] K_{82}E, ०दस्समुद्भ० C_{94}, ०दः समुद्भ० C_{45} **20c** मज्जाया०] $C_{94}K_{82}$E, मज्जया० C_{45} **21b** स्मृता] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, स्मृतः K_{82}^{ac}E **21d** शरीरं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शरीर० E

सोमधातु स्मृतं शुक्रमग्निधातु रजः स्मृतम् ।
अग्निसोमाश्रयं देवि शरीरमिति संज्ञितम् ॥ १३ :२२ ॥

मासे मासे ऋतुः स्त्रीणां भवतीह न संशयः ।
ऋतुकाले प्रसर्पेत न सुखार्थं वरानने ॥ १३ :२३ ॥

पुत्रकामः प्रयुञ्जीत धर्मार्थं च यशस्विनि ।
पुमान्स्त्रीषूपयुञ्जीत अरणीव हुताशनम् ॥ १३ :२४ ॥

पुमान्शुक्राधिको ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् ।
समशुक्रे च रक्ते च स च जायेन्नपुंसकः ॥ १३ :२५ ॥

[द्वियमा त्रियमा च गुर्विणी]

देव्युवाच ।
द्वियमा त्रियमा चैव कथं जायेत गुर्विणी ।
कथं स्त्रीद्वियमा जायेत्कथं वा पुरुषद्वयम् ॥ १३ :२६ ॥

भगवानुवाच ।
रक्ताधिका स्मृता कन्या जायते वरवर्णिनि ।
वायुना च द्विधा भिन्ना कन्यकाद्वियमा स्मृता ॥ १३ :२७ ॥

शुक्राधिकस्तु पुरुषो द्विधा भिन्नो ऽनिलेन तु ।
द्वियमा पुरुषा ज्ञेयास्त्रियमास्तु त्रिधा कृते ॥ १३ :२८ ॥

ऋतुस्नाता यदा नारी यदि गर्भाद्विगृह्णति ।

✣

22ab ०क्रमग्नि०] $C_{94}K_{82}E$, ०क्रमार्ग्ग० C_{45} **22b** रजः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, रज E • स्मृतम्] $C_{94}C_{45}E$, स्मृतः K_{82} **22d** संज्ञितम्] $C_{45}K_{82}E$, सं⟨ज्ञि⟩--- C_{94} **23a** मासे मासे ऋतुः] C_{94}, मासे मासे ऋतु $C_{45}K_{82}$, मासी मासी ऋतुः E **23c** ०सर्पेत] $C_{45}K_{82}$, ०स⟨र्प्पे⟩त C_{94}, ०सर्प्येत E **24a** ०कामः] $C_{94}C_{45}$, ०काम $K_{82}E$ **24b** ०र्थं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, र्थश्च E **24c** ०षूप०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पुं प्र० E **24d** ०शनम्] K_{82}, ०शनः $C_{94}C_{45}E$ **27d** कन्यका०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कन्यक० E **28a** ०धिकस्तु] $C_{45}K_{82}$, ०धि⟨क⟩--- C_{94}, ०धिकास्तु E • पुरुषो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुरुष E **28b** भिन्नो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भिन्ना E **28c** पुरुषा] $C_{94}C_{45}$, पुरुषो $K_{82}E$ **28cd** ज्ञेयास्त्रियमास्तु त्रि०] $C_{94}K_{82}^{pc}$, ज्ञेयाःस्त्रियमास्तुस्त्रि० C_{45}, ज्ञेयास्त्रियमा त्रि० K_{82}^{ac}, ज्ञेया त्रियमास्तु त्रि० E **29b** गर्भाद्विगृह्णति] $C_{94}C_{45}K_{82}$, गर्भादि गृह्यति E

प्रथमे च द्वितीये च तृतीये च न जीवति ॥ १३ :२९ ॥

समेषु जनयेत्पुत्रं कन्यकां विषमे दिने ।
षष्ठ्यष्टमी च दशमी द्वादशी च पुमान्भवेत् ॥ १३ :३० ॥

पञ्चमी सप्तमी चैव नवम्येकादशी स्त्रियः ।
समरक्ते च शुक्रे च श्यामः संजायते पुमान् ॥ १३ :३१ ॥

रुधिरं त्वेकरात्रेण कललं प्रतिपद्यते ।
कललं पञ्चरात्रेण अर्बुदत्वं प्रजायते ॥ १३ :३२ ॥

अर्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशीसमुद्भवः ।
द्वितीयसप्तरात्रेण तत्सर्वं मांसशोणितम् ॥ १३ :३३ ॥

तृतीयसप्तरात्रेण हृदयं जायते ततः ।
ततः सर्वाणि गात्राणि शिरश्चैवोपजायते ॥ १३ :३४ ॥

हृदये जायमाने तु मूर्च्छा तन्द्रिररोचकः ।
स्त्रियाश्छर्दिः प्रसेकश्च दौर्बल्यं चोपजायते ॥ १३ :३५ ॥

तस्य हि हृदयं नारी यदि भिद्यति किंचन ।
भक्ष्यं लेह्यं तथा पेयमुपभोगांस्तथार्थयेत् ॥ १३ :३६ ॥

शयनासनदानानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
यद्यदाकाङ्क्षते किंचित्तदास्यैव प्रदापयेत् ॥ १३ :३७ ॥

✣

29d न] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स E **30a** ०त्पुत्रं] corr., ०त्पुत्रः $C_{94}C_{45}K_{82}$E **30b** कन्यकां वि०] corr., कन्यका वि० $C_{94}K_{82}$E, कन्यका⟨द्वि०⟩ C_{45} **30c** षष्ठ्यष्टमी] $C_{94}C_{45}K_{82}$, षष्ठ्याष्टमौ E **30d** द्वादशी] $C_{94}K_{82}$E, om. C_{45} **31b** नवम्येका०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नवमेका० E **33c** ०द्वितीय] $C_{94}C_{45}K_{82}$, द्वितीयं E **34a** तृतीय०] $C_{94}C_{45}$, तृतीयं K_{82}E **35b** मूर्च्छा त०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मूर्च्छन्त० E • तन्द्रिररोचकः] C_{94}E, तंद्रिरवोचकः C_{45}, तन्द्रीररोचकः K_{82} **35d** दौर्बल्यं] $C_{94}K_{82}$E, दौबल्य C_{45} **36a** तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्या E **36b** भिद्यति] $C_{45}K_{82}$, भिद्याति C_{94}, भक्ष्यति E **36c** लेह्यं त०] $C_{94}K_{82}$E, लेह्यंन्त० C_{45} **36cd** पेयमु०] C_{45}E, पे--- C_{94}, पेयंमु० K_{82} **36d** ०भोगांस्त०] C_{94}, ०भोगांत० C_{45}, ०भोगास्त० K_{82}E • ०र्थयेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०ययत् E **37a** ०दानानि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०यानानि E **37d** तदास्यैव] $C_{45}K_{82}$, तदास्यै च C_{94}, तत्तदास्यै E

नायासं कारयेच्चास्या न चैवमवमानयेत् ।
मुखमापाण्डुरं स्निग्धं कालत्वं स्तनकक्षयोः ॥ १३ :३८ ॥

शरीरं च श्रिया जुष्टं पीनोरुश्रोणिवङ्क्षणम् ।
लिङ्गैरेभिर्विजानीयाद्गर्भे जीवं प्रतिष्ठितम् ॥ १३ :३९ ॥

चतुर्थसप्तरात्रेण शिरश्चैवोपजायते ।
पञ्चमसप्तरात्रेण ग्रीवा तत्रोपजायते ॥ १३ :४० ॥

षष्ठमसप्तरात्रेण स्कन्धगात्रं प्रजायते ।
सप्तमसप्तरात्रेण पृष्ठवंशः प्रजायते ॥ १३ :४१ ॥

अष्टमसप्तरात्रेण पाणी जायत चोभयौ ।
सप्तरात्रं नव प्राप्य जायते ह्युरपञ्जरम् ॥ १३ :४२ ॥

दशमे सप्तरात्रे च पादौ जायत चोभौ ।
उदरं चोपजायेत सप्तैकादशरात्रिके ॥ १३ :४३ ॥

द्वादशसप्तरात्रेण कुक्षिपार्श्वः प्रजायते ।
सप्तत्रैदशरात्रेण कटिस्तत्रोपजायते ॥ १३ :४४ ॥

नवत्यष्ट च रात्रेण जायते सूत्रविंशतिः ।
सप्तपञ्चदशाहेन सर्वमेदः प्रजायते ॥ १३ :४५ ॥

षोडशसप्तरात्रेण अस्थि सर्वाणि जायते ।

✣

38a ०स्या] $C_{94}C_{45}$E, ०स्य K_{82} **38d** कालत्वं स्तनकक्षयोः] $C_{45}K_{82}$, कालंत्व स्तनकक्षयोः C_{94}, कपोलस्तनकेशयोः E **39a** शरीरं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शरीरश्च E **39b** ०श्रोणिवङ्क्षणम्] corr., ०शोणिवंक्षणम् $C_{94}K_{82}$, ०शोणिवक्षणम् C_{45}, ०श्रोणिवक्षसम् E **39c** लिङ्गैरे०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, लिङ्गेरे० E **39cd** ०जानीयाद्ग०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०जानीयाङ्ग० E **40a** चतुर्थ०] corr., चतुर्थे $C_{94}C_{45}K_{82}$E **41d** ०वंशः] $C_{94}K_{82}$, ०शशः C_{45}, ०वंश E **42b** जायत] conj., जायतः चो० C_{94}^{pc} (unmetr.), जायति चो० C_{94}^{ac}, जायतश्चो० $C_{45}K_{82}$ (unmetr.), जायत चो० E **42d** ह्युर०] corr., ह्युरः० $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.), हृदि० E **43b** जायत] C_{45}, जायेत $C_{94}K_{82}$E **43c** उदरं चो०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, उदरश्चो० E **44b** ०पार्श्वः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पार्श्वैः E **44d** कटिस्तत्रो०] $C_{94}K_{82}$, कटिकस्तत्रो० C_{45}^{ac}, ककस्तत्रो० C_{45}^{pc}, कुटि सूत्रो० E **45a** ०ष्ट च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०ष्टम० E **45b** सूत्रविंशतिः] $C_{45}K_{82}$, सूतविंशतिः C_{94}, सूत्रविंशति E

सप्तसप्तदशाहेन जायते स्नायुबन्धनम् ॥ १३ :४६ ॥

सप्तमाष्टादशाहेन जायते मुखमण्डलम् ।
सप्तोनविंशरात्रेण घ्राणवंशः प्रजायते ॥ १३ :४७ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण नेत्रनालं प्रजायते ।
सप्तैकविंशरात्रेण कर्णयुग्मं प्रजायते ॥ १३ :४८ ॥

द्वाविंशसप्तरात्रेण जायते द्वौ भ्रुवौ ततः ।
सप्तत्रिविंशरात्रेण गण्डयुग्मं प्रजायते ॥ १३ :४९ ॥

चतुर्विंशतिसप्ताहे ओष्ठयुग्मं प्रजायते ।
पञ्चविंशतिसप्ताहे जिह्वा जायेत सुन्दरि ॥ १३ :५० ॥

षड्विंशसप्तरात्रेण दन्तपाली प्रजायते ।
सप्तविंशतिसप्ताहे जायते वृषणद्वयम् ॥ १३ :५१ ॥

अष्टाविंशतिसप्ताहे भगलिङ्गं प्रजायते ।
ऊनविंशतिसप्ताहे जायते च त्वगेव च ॥ १३ :५२ ॥

त्रिंशतिसप्तरात्रेण जायते नाभिमण्डलम् ।
सप्तैकत्रिंशरात्रेण सर्वरन्ध्रं प्रजायते ॥ १३ :५३ ॥

द्वात्रिंशत्सप्तरात्रेण नखविंशति जायते ।
त्रेत्रिंशत्सप्तरात्रेण रोम केशश्च जायते ॥ १३ :५४ ॥

सप्तरात्रचतुस्त्रिंशे सर्वसन्धिः प्रजायते ।

✣

48a सप्त०] C_{94}E, सप्ता० $C_{45}K_{82}$ **48b** नेत्रनालं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नैत्रनालिं E **51a** षड्विंश०] C_{94}E, षड्विंश० C_{45}, षड्विंशति० K_{82} **51b** ०पाली] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पङ्कि E **51c** सप्त०] $C_{94}K_{82}$E, सप्ता० C_{45} **51d** वृषण०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वृषल० E **52c** ऊन०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, उन० E • ०विंशति०] $C_{94}K_{82}$E, ०त्रिंशति० C_{45} **52d** जायते च] $C_{94}C_{45}$E, जायते त्व K_{82} **53a** ०शति०] K_{82}, ०शता $C_{94}C_{45}$, ०शत० E **54a** ०त्रिंशत्स०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्रिंशस० E **54c** त्रेत्रिंशत्०] $C_{94}K_{82}$, त्रितिंश० C_{45}E **54d** रोम] $C_{94}C_{45}$, लोम० K_{82}E **55a** सप्तरात्रचतुस्त्रिंशे] C_{94}, सप्तरात्रचतुत्रिंशे C_{45}, सप्तरात्रचतुस्त्रिंशत् K_{82}, चतुस्त्रिंशसप्तरात्रेण E (unmetr.) **55b** सर्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, सर्व्वे E

पञ्चत्रिंशतिसप्ताहे सर्वमर्म प्रजायते ॥ १३ :५५ ॥

षड्त्रिंशसप्तरात्रेण वेदना चोपजायते ।
सप्तत्रिंशतिसप्ताहे ईर्षाद्वेषः प्रजायते ॥ १३ :५६ ॥

अष्टत्रिंशतिसप्ताहे पञ्चात्मकसमन्वितम् ।
सर्वाङ्गमङ्गसम्पूर्णः परिपक्वः स तिष्ठति ॥ १३ :५७ ॥

मातुः श्वाशितपीतं च नाभिसूत्रागमेन तु ।
प्रजातस्योपधार्यन्ते गर्भस्थस्यैव जन्तवः ॥ १३ :५८ ॥

ततः प्रविशते चित्तं निद्रास्वप्नं यथा तथा ।
नोपलभ्यति सूक्ष्मत्वादरण्यग्निर्यथा तथा ॥ १३ :५९ ॥

गर्भोदकेन सिक्ताङ्गो जरायुपरिवेष्टितः ।
जातिं स्मरति तत्रस्थो जन्तुश्चेतःसमन्वितः ॥ १३ :६० ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो भूयश्चैव पुनर्मृतः ।
स्थावराणां सहस्रेषु जातो ऽस्मि विविधेषु च ॥ १३ :६१ ॥

---

57 cf. ŚDhU 8.36cd : पञ्चात्मकसमायुक्तः परिपक्वः स तिष्ठति = PadmaP 2.66.37cd **58ab** cf. ŚDhU 8.37 : मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन च । नाभिसूत्रनिबन्धेन वर्धते स दिने दिने ॥ = PadmaP 2.66.38 **59ab** cf. ŚDhU 8.38 : ततः स्मृतिं लभेज्जीवः संपूर्णे ऽस्मिन् शरीरके । सुखदुःखं विजानाति निद्रास्वप्नं पुराकृतम् ॥ ≈ PadmaP 2.66.39 **60ab** cf. ŚDhU 8.43–44 (=PadmaP 2.66.44-45) : यथा गिरिवराक्रान्तः कश्चिद्दुःखेन तिष्ठति । तथा जरायुणा देही दुःखं तिष्ठति दुःखितः ॥ पतितः सागरे यद्वद्दुःखमास्ते समाकुलः । गर्भोदकेन सिक्ताङ्गस्तथास्ते व्याकुलात्मकः ॥ **61ab** ≈ NiśvK 26.17ab : मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः = ŚDhU 8.39ab = PadmaP 2.66.40ab

✣

(55c) ०शति०] $C_{45}K_{82}E$, ०श० C_{94} (unmetr.) (56d) ईर्षाद्वेषः] $C_{94}K_{82}$, ईर्षाद्वेष C_{45}, ईर्ष्याद्वेषः E (57d) ०पक्वः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पक्व E (58a) मातुः] em., मातु $C_{94}C_{45}K_{82}E$ • ०पीतं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पीतश्च E (58c) प्रजात०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, अजात० E (59a) चित्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, देहे E (59b) ०स्वप्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०स्वप्न E (59d) ०रण्यग्नि०] $C_{45}K_{82}E$, ---ण्यग्नि० C_{94} • तथा] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}E$, om. C_{94}^{ac} (60a) ०ङ्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०ङ्ग E (60b) जरायु०] em., जरया $C_{94}C_{45}K_{82}$, जराया E (60c) जातिं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, जाति E (60d) ०श्वेतः०] $C_{94}K_{82}E$, ०श्वैतः० C_{45} (61a) पुनर्जातो] $C_{94}K_{82}E$, पुनजातो C_{45}

तिर्यग्योनिसहस्रेषु प्रेतेषु नरकेषु च ।
चतुर्वर्णविवर्णेषु मानुषेषु सहस्रशः ॥ १३:६२ ॥

साम्प्रतं च पुनर्गर्भः क्लेशप्राप्तः सुदुःसहः ।
इदानीं जातमात्रो ऽहं संस्कारैश्चापि संस्कृतः ॥ १३:६३ ॥

योगमेवाभिसेवामि सांख्यं वा पञ्चविंशकम् ।
यत्र जन्मजरा नास्ति यत्र मृत्युश्च नास्ति वै ॥ १३:६४ ॥

यत्र ब्रह्म परं वैद्यं चरिष्यामि यतव्रतः ।
एवमादीन्यनेकानि चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ १३:६५ ॥

यावत्तिष्ठति गर्भस्थो जातिं स्मरति पूर्विकाम् ।
ततो जायति कष्टेन महाक्लेशेन मानवः ॥ १३:६६ ॥

योनियन्त्रसुतीव्रेण पीड्यमानः सुदुःखितः ।
जातमात्रे स्मृतिभ्रंशो भवतीह अचेतनः ॥ १३:६७ ॥

मायामुद्गरतीव्रेण हतः किं शुभमाचरेत् ।
एष गर्भसमुत्पत्तिः कथितो ऽस्मि वरानने ।
दुःखसंसारप्रथमः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३:६८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे गर्भोत्पत्तिरध्यायस्त्रयदशमः ॥

63cd ≈ ŚDhU 8.40ab : अधुना जातमात्रो ऽहं प्राप्तसंस्कार एव वा = PadmaP 2.66.41ab **67ab** cf. ŚDhU 8.49ab : गर्भात्कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रप्रपीडनात and ŚDhU 8.52cd : तथा शरीरं निःसारं योनियन्त्रप्रपीडितम्

62ab missing in E

✣

63a च पुनर्ग०] $C_{94}K_{82}$E, पुनग० C_{45} **63b** क्लेश०] $C_{94}K_{82}$, क्लेशं C_{45}, क्लेशः E • ०दुःसहः] E, ०दुहः C_{94}, ०दुःसहं C_{45}, ०दुःसह K_{82} **64b** सांख्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, साख्यं E **65a** ब्रह्म] $C_{94}K_{82}$E, ब्रह्मा C_{45} • वैद्यं] $C_{94}K_{82}$, वेद्यं C_{45}E **65b** यत०] $C_{94}C_{45}$E, यतः K_{82} **66b** जातिं] $C_{94}K_{82}$, जाति C_{45}E **67b** ०मानः] $C_{94}K_{82}$, ०मान० C_{45}E **67c** ०मात्रे] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मात्रो E **68a** ०मुद्गर०] $C_{94}K_{82}$E, ०मुद्गल० C_{45} • ०तीव्रेण] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$E, ०ती K_{82}^{ac} **68e** ०सार०] C_{94}E, ०सारः $C_{45}K_{82}$ • ०प्रथमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०प्रशमं E **Colophon**: ०त्पत्तिरध्यायस्त्रयदशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्पत्तिर्नाम त्रयदशो ऽध्यायः E

[चतुर्दशमो ऽध्यायः]

[देहरूपवर्णभेदानि]

देव्युवाच ।
अतिदीर्घो ऽतिह्रस्वश्च पुमान्केनोपजायते ।
अतिगौरो ऽतिकृष्णश्च नरो भवति किं प्रभो ॥ १४:१ ॥

भगवानुवाच ।
गृहीतगर्भा या नारी नित्यमुत्तानशालिनी ।
प्रसारितविभक्तात्मा सो ऽतिदीर्घः प्रजायते ॥ १४:२ ॥

गृहीतगर्भा या नारी शेते संकुचिता सदा ।
रसान्नादीनि कटुकं सेवना ह्रस्व जायते ॥ १४:३ ॥

गृहीतगर्भा या नारी नित्यं क्षीरोपसेविनी ।
वरकोद्रवशालींश्च भुङ्क्ते चापि यवौदनम् ।
शुक्लवस्त्रस्रजा युक्ता सातिगौरं प्रसूयते ॥ १४:४ ॥

गृहीतगर्भा या नारी कालधान्यानि सेवते ।
माषकृष्णतिलामुद्गं तथा कृष्णयवोदनम् ।
कृष्णवस्त्रस्रजादीनि तस्याः कृष्णः प्रजायते ॥ १४:५ ॥

[जातिदोषानि]

देव्युवाच ।
जात्यन्धो जायते कस्मात्षण्ढो भीरुर्हतेन्द्रियः ।

✣

(1a) ०दीर्घो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०दीर्घा० E (2b) ०शालिनी] $C_{94}K_{82}E$, ०शायिनी C_{45} (2c) ०भक्ता०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मुक्ता० E (3c) रसान्नादीनि] em., रसोन्नादीनि $C_{94}K_{82}E$, रसोन्नादी C_{45} (3d) सेवना] C_{94}, सेवनाः $C_{45}E$, सेवनात् K_{82} (4b) ०सेविनी] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०सेविता E (4c) ०शालींश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०शाली च E (4d) भुङ्क्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भुक्ता E • यवौ०] $C_{94}C_{45}$, यवो० $K_{82}E$ (4f) ०सूयते] $C_{94}K_{82}$, ०जायते $C_{45}E$ (5b) कालधान्यानि०] em., कलधान्यानि० $C_{94}C_{45}$, कलध्यानानि K_{82}, वलधान्यानि० E (5cd) माषकृष्णतिलामुद्गं तथा कृष्णयवोदनम्] C_{94} $C_{45}K_{82}$, कृष्णकोद्रवतैलादि माषकृष्णयवोदनम् E

कुब्जो वा वामनो वापि पण्डः स्थूलशिरः कथम् ॥ १४:६ ॥

भगवानुवाच ।
गृहीतगर्भा या नारी तीक्ष्णोष्णान्युपसेवते ।
लशुनानि पलाण्डूनि करञ्जमूलकानि च ॥ १४:७ ॥

पिप्पलीं शृङ्गवेरं च सर्षपान्मरिचानि च ।
आसवं च परिक्लिष्टा ये चान्ये कटुतिक्तकाः ।
तीक्ष्णं तु सेवमाना या जात्यन्धं जनयेत्सुतम् ॥ १४:८ ॥

मिथ्योपचाराः स्त्रीपुंसो व्यापन्ने शुक्रशोणिते ।
यदा गर्भाशये रक्तं स्त्रियाः पूर्वं निषिच्यते ।
पश्चाच्छुक्रं रक्तकाले तदा षण्डः प्रसूयते ॥ १४:९ ॥

त्रस्तोद्विग्ना यदा भीता स्त्री पुंसा सूयते प्रजा ।
तत्र यो जायते गर्भाद्भीरुः क्रन्दनको भवेत् ॥ १४:१० ॥

विसर्गकाले शुक्रस्य विघ्न उत्पद्यते यदा ।
इन्द्रियावर्तविघ्ने तु तदा जायेदनिन्द्रियः ॥ १४:११ ॥

गृहीतगर्भा या नारी वातलान्युपसेवते ।
कटुकानि कषायानि तिक्तानि च विशेषतः ॥ १४:१२ ॥

वातः प्रकुपितस्तस्या गर्भमाभुज्य तिष्ठति ।
कुब्जस्तु जायते तस्माद्गर्भाद्वातनिपीडनात् ॥ १४:१३ ॥

✣

6c कुब्जो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कुजो E **6d** पण्डः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पङ्गः E • स्थूल०] $C_{94}K_{82}E$, स्तूलं C_{45} **7c** ०पलाण्डूनि] E, ०पलण्डूनि $C_{94}C_{45}K_{82}$ **8a** पिप्पलीं] $C_{94}K_{82}$, पिप्पली० $C_{45}E$ • ०वेरं च] $C_{45}K_{82}E$, ०वेर--- C_{94} **8c** आसवं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, आसवश्च E **8f** ०न्धं जनयेत्सुतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०न्यो जायते सुतः E **9a** मिथ्यो०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मिथ्या० E **9b** ०पन्ने] $C_{45}E$, ०पने $C_{94}K_{82}$ **9c** यदा] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}E$, यदि K_{82}^{ac} **9f** ०सूयते] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०जायते E **10a** ०द्विग्ना] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०द्विग्नो E • भीता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भीत० E **10b** पुंसा] C_{45}, पुंसां $C_{94}K_{82}E$ • सूयते प्रजा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, सूपजायते E **10cd** गर्भाद्भीरुः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, गर्भभिरुः E **11a** विसर्ग०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निसर्ग० E **11d** ०निन्द्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०तिन्द्रियः E **13b** ०भुज्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०आतुह्य E

नित्यमासनशीला या तथा चोत्कुटकासना ।
तस्याः संहन्यते गर्भो वामनस्तेन जायते ॥ १४:१४ ॥

अतिव्यायामशीला तु या नारी विषमासनी ।
गर्भः संक्षुभ्यते तस्याः पण्डस्तेनोपजायते ॥ १४:१५ ॥

गृहीतगर्भा या नारी रूढधान्यानि सेवते ।
वातश्लेष्म शिरस्थो वै तस्य गर्भस्य कुप्यते ।
ततः स्थूलशिरास्तेन पुमान्जायत्यसंशयः ॥ १४:१६ ॥

देव्युवाच ।
करालाङ्गा हनुः पङ्गुर्मूको गद्गदभाषकः ।
विवृताक्षस्त्वनक्षो वा भवेद्दुःखगुदः कथम् ॥ १४:१७ ॥

भगवानुवाच ।
करालस्तनदोषेण जायते मानवस्तथा ।
अथ करालं कुरुते नारी लम्बोतिचूचुका ।
तस्मादेतेन दोषेण करालो जायते पुमान् ॥ १४:१८ ॥

गृहीतगर्भा या नारी रक्तपित्तामयार्दिता ।
गोहनुं जनयत्येषा रक्तपित्तप्रकोपिता ॥ १४:१९ ॥

गृहीतगर्भा या नारी वातशूलैरुपद्रुता ।
शुक्रोदावर्तनी चापि पङ्गुं जनयते सुतम् ॥ १४:२० ॥

✣

14a नित्यमासन०] $C_{94}K_{82}$, नित्यमानस० C_{45}, नित्यसासव० E **14b** चोत्कुटका०] em., चोत्कटुका० $C_{94}K_{82}E$, चोत्कटका० C_{45} **14c** तस्याः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्या E **15b** ०सनी] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}E$, ०सना C_{45}^{ac} **15c** गर्भः] $C_{94}C_{45}E$, गर्भं K_{82} **15d** पण्ड०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पषण्ड० E **16b** रूढधान्यानि] $C_{94}K_{82}$, रूढधानानि C_{45}, रूक्षधान्यानि E **16c** ०श्लेष्मा] em., ०श्लेष्म $C_{94}C_{45}K_{82}E$ **16d** तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्या E **17a** ०लाङ्गा] $C_{94}E$, ०लोगो C_{45}, ०लागो K_{82} • पङ्गु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पङ्गू० E **17c** विवृता०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, विकृता० E **17d** भवे०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भव० E • ०दुःख०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०द्रस्व० E **18a** ०स्तन०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०स्तेन० E **18e** ०देतेन] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०दनेन E **19c** जनय०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, जनये० E **19d** ०कोपिता] em., कोपिताः C_{94}, ०कोपितः $C_{45}K_{82}E$ **20b** ०द्रुता] $C_{94}C_{45}E$, ०द्रुतैः K_{82} **20d** पङ्गुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पङ्गू E

क्षुधार्ता वेदनार्ता च सततं चोपवासिनी ।
मूकं जनयते पुत्रं दौहृदं च विमानिता ॥ १४:२१ ॥

गृहीतगर्भा या नारी विसृजेन्मासमासिकम् ।
अनक्षो जायते तस्या गर्भशोणितसंक्षयात् ॥ १४:२२ ॥

अर्शग्रस्ता यदा नारी वातोदावर्तपीडिता ।
गृहीतगर्भा रूक्षाणि वातलान्युपसेवते ॥ १४:२३ ॥

वातस्थानं ततस्तस्या गर्भस्यापीडितं भवेत् ।
अगुदो जायते तस्माज्जातश्चापि न जीवति ॥ १४:२४ ॥

देव्युवाच ।
हीनाङ्गो जायते कस्मादधिकाङ्गो ऽपि वा कथम् ।
श्वेतपिङ्गेक्षणः कस्मात्कथं लोहितलोचनः ॥ १४:२५ ॥

भगवानुवाच ।
गर्भस्य जायमानस्य यदङ्गे जायते ऽनिलः ।
वाताभ्यां श्लेष्मणा तस्य तदङ्गं परिहीयते ।
हीनाङ्गो जायते तस्मात्पुमान्वातप्रकोपतः ॥ १४:२६ ॥

गृहीतगर्भा या नारी मधुराण्युपसेवते ।
शृङ्गाटकाङ्कलोड्यानि शालूकानि बिसानि च ॥ १४:२७ ॥

मोचं तालफलं चैव नारिकेलफलं तथा ।
अभीक्ष्णं सेवमाना तु अधिकाङ्गं प्रसूयते ॥ १४:२८ ॥

पिङ्गाक्षः श्लेष्मपित्ताभ्यां श्वेताक्षः श्लेष्मणा भवेत् ।

24cd missing in C_{45}

✣

21b सततं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, E **21c** मूकं] $C_{94}K_{82}E$, मूलकं C_{45} • पुत्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, बालं E **21d** ०हृदं च] $C_{94}K_{82}$, ०र्हृदं C_{45}, ०हृदश्च E **22b** मासमासिकम्] $C_{94}C_{45}E$, मासिमासिकं K_{82} **22c** तस्या] $C_{94}C_{45}E$, तस्याः K_{82} **23a** अर्श०] conj. Szántó, अर्ष० $C_{94}C_{45}K_{82}$, अथ E **23c** रूक्षाणि] $C_{94}C_{45}$, या नारी K_{82}, रुक्षाणि E **23d** ०लान्युप०] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}E$, ०लान्यु० C_{45}^{ac} **24d** ०तश्चापि] $C_{94}E$, ०तं चा K_{82} **26b** निलः] $C_{94}K_{82}E$, निः C_{45} **27c** ०काङ्कलोड्यानि] conj., ०ककलोन्त्यानि $C_{94}C_{45}$, ०कलोन्त्यानि K_{82}, ०ककलोत्यानि E **28c** अभीक्ष्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, अतीक्ष्णं E **29a** पिङ्गाक्षः] $C_{94}C_{45}E$, पिङ्गाक्षं K_{82}

वातपित्तेन रक्ताक्षः पुरुषस्तूपजायते ॥ १४:२९ ॥

देव्युवाच ।
कथं वा जायते पुत्रः कन्यका केन जायते ।
अपुमान्केन जायेत द्वियमा त्रियमा तथा ॥ १४:३० ॥

भगवानुवाच ।
शुक्राधिकः पुमान्ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् ।
रक्तशुक्रसमत्वेन जायते स नपुंसकः ॥ १४:३१ ॥

पिण्डीभूतो यदा गर्भं मारुतो विभजेद्द्विधा ।
एवं ते द्वियमा ज्ञेयास्त्रियमाश्च त्रिधा कृते ॥ १४:३२ ॥

देव्युवाच ।
शोणितं मांस मेदं च अस्थि मज्जा च पञ्चमी ।
शरीरस्थानि दृश्यन्ते शुक्रस्थानं न दृश्यते ॥ १४:३३ ॥

तस्योपपत्ति स्थानं च ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयस्व त्रिलोकेश च्छेत्तुमर्हसि संशयम् ॥ १४:३४ ॥

भगवानुवाच ।
मनः शुक्रस्य प्रभवं घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी ।
स्थानं तु सर्वाङ्गगतं स्पर्शात्स्पर्शः प्रवर्तते ॥ १४:३५ ॥

यथा निषिक्तं क्षीरं तु पयसा दधि जायते ।
प्रमथ्यमानदध्नस्तु सर्पिसो ऽपि तथागमः ॥ १४:३६ ॥

✣

29d पुरुषस्तू॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुरुषसू॰ E **31a** ॰धिकः] $C_{45}K_{82}$E, ॰धिक C_{94} **32a** ॰भूतो] $C_{94}K_{82}$E, ॰भूत C_{45} • गर्भं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, गर्भ E **32b** मारुतो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मारुतौ E • ॰भजेद्द्वि॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ॰भवेद्द्वि॰ E **32d** ॰यमाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ॰यमा च E **33a** मेदं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मेदश्च E **33c** शरीर॰] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$E, शरी॰ C_{94}^{ac} **34a** तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च E **34d** ॰शयम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ॰शयः E **35b** घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी] C_{45}E, घ्रा⏑⏑⏑⏑⏑⏑≀kṣiṇi≀ C_{94}, घ्राणं स्त्रोत्र स्त्रवाक्षिणी K_{82} **35c** स्थानं तु सर्वाङ्गसतं] K_{82}, ≀स्थानन्तु सर्व्वा≀⏑तं⏑ C_{94}, स्थानन्तु सर्वाङ्गतं C_{45}, स्थानं तु सर्वाङ्गसम॰ E **35d** स्पर्शात्स्प॰] K_{82}E, ⏑र्शात्स्प॰ C_{94}, स्पर्शाः स्प॰ C_{45} **36b** पयसा दधि] $C_{94}C_{45}$, पयसो दधि K_{82}, पयसाद्दधि॰ E **36c** ॰मान॰] $C_{94}K_{82}$E, ॰मानं C_{45}

एवं शरीरं निर्मन्थेच्छुक्रं शुक्रवहा सिरा ।
पूरयित्वानुपूर्वेण अस्थयो प्रतिपद्यते ॥ १४:३७ ॥

ततस्तु ताः शुक्रवहा मेढ्रनाडीमनुसृताः ।
न शुक्रतन्तु सिञ्चन्ति तस्माद्गर्भस्य सम्भवः ॥ १४:३८ ॥

देव्युवाच ।
कथं वेदयते जातिं कथं जातिस्मरो भवेत् ।
एतस्मिन्संशयं मे ऽद्य छेत्तुमर्हसि शङ्कर ॥ १४:३९ ॥

भगवानुवाच ।
भावितात्मा च यो जन्तुर्देवि भागाधिकं च यत् ।
बुद्धिविज्ञानसंयुक्तः स जातिं स्मरते पुमान् ॥ १४:४० ॥

देव्युवाच ।
कथं सद्योगृहीतस्य लिङ्गं गर्भस्य दृश्यते ।
एतत्कथय देवेश रहः काले महेश्वर ॥ १४:४१ ॥

महेश्वर उवाच ।
पिपासारोमहर्षश्च वेपनं गात्रसीदनम् ।
निद्रास्वेदं च तन्द्री च मुहूर्तमुपजायते ॥ १४:४२ ॥

निक्लेदत्वं खरत्वं च योन्यां समुपजायते ।
न चार्तवं वै दृश्येत शुक्रस्य रजसो ऽपि वा ।

✣

(37a) शरीरं] C_{94}, शरीर $C_{45}K_{82}E$ (37ab) निर्मन्थेच्छुक्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निर्गच्चेत् शुक्रं E (37b) सिरा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शिराः E (37c) ०नु०] $C_{45}E$, तु $C_{94}K_{82}$ (38b) मेढ्रनाडी-मनुसृताः] K_{82}, ⏑⏑⏑⏑⏑⟨नुसृताः⟩ C_{94}, मेढ्रानाडीमनुस्मृताः C_{45}, मेढ्रनाभीमनुसृताः E (38c) न शुक्रतन्तु] C_{94}, न शुक्रन्तन्तु $C_{45}K_{82}$, नाशुक्रं तत्तु E (39a) कथं] $C_{94}K_{82}E$, कथ C_{45} • जातिं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, जाति E (40a) ०त्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्मां E (40ab) जन्तुर्दे०] $C_{94}C_{45}E$, जन्तु दे० K_{82} (40b) भागा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भोगा० E (40c) बुद्धिज्ञान०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ब्रह्मविद्ज्ञान० E • ०युक्तः] $C_{94}C_{45}E$, ०युक्तं K_{82} (40d) पुमान्] $C_{45}K_{82}E$, ⟨पुमन्⟩ C_{94} (41b) लिङ्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, लिङ्ग० E (41d) रहः काले] $C_{45}E$, रह⟨त्का⟩ले C_{94}, रहं काले K_{82} (42) महेश्वर] $C_{94}C_{45}$, भगवान् E (42a) ०हर्षश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०हर्षं च E (42c) तन्द्री] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तन्द्रा E (43b) योन्यां स०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, योन्यात्स० E (43c) चार्तवं वै] $C_{94}C_{45}$, चार्तवं K_{82}, चार्द्रवंम्वै E • दृश्येत] $C_{45}K_{82}E$, दृ⏑⏑ C_{94}

सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गान्येतानि तत्त्वतः ॥ १४:४३ ॥

देव्युवाच ।
केन लिङ्गेन विज्ञेयं पुत्रजन्म महेश्वर ।
कन्यका केन लिङ्गेन जायते कथयस्व मे ॥ १४:४४ ॥

भगवानुवाच ।
यदोरुजङ्घपार्श्वं च दक्षिणं यदि ह्युन्नतम् ।
दक्षिणं विपुलं नेत्रं तदा पुत्रः प्रजायते ॥ १४:४५ ॥

वामं चैव यदा पश्येत्तदा जायेत कन्यका ।
उन्नतं मध्यमस्थानं तदा जायेन्नपुंसकः ॥ १४:४६ ॥

देव्युवाच ।
पुंसां कपोलरोमानि खलितं केन जायते ।
कथं स्त्रीणां न जायेत रोमाणि खलितं तथा ॥ १४:४७ ॥

भगवानुवाच ।
तथा वृषणगा जन्तोर् यस्य रेतोवहा सिरा ।
निबद्धा मस्तके तास्तु कपोलास्तु समाश्रिताः ॥ १४:४८ ॥

तैः कपोलेषु रोमाणि जायन्ते अन्तरेतसः ।
खलितं शुक्रदोषेण नराणामुपजायते ॥ १४:४९ ॥

सिरा शुक्रवहा स्त्रीणां न स्याद्यस्मान्न जायते ।

✣

44d जायते] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ज्ञायते E **45a** यदोरुजंघ०] $C_{45}K_{82}$, यदोरुजर्घ्य० C_{94}, पादोरुजङ्घ० E • ०पार्श्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पार्श्वश्च E **45b** ०न्नतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०न्नतः E **45c** नेत्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तत्र E **45d** पुत्रः] $C_{94}C_{45}$E, पुत्रं K_{82} • प्रजायते] $C_{45}K_{82}$E, प्रजा॰ते C_{94} **46a** वामं चैव] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वामश्चैव E **46b** जायेत क०] $C_{45}K_{82}$E, जायेत्क० C_{94} **46d** मध्यम०] $C_{94}C_{45}$E, मध्य⟨मं⟩ K_{82} • ०स्थानं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स्थाश्च E **46d** जायेन्न] $C_{94}K_{82}$E, जायेत न C_{45} • ०पुंसकः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०पुंसकम् E **47a** पुंसां] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुंसा E • ०रोमानि] $C_{94}K_{82}$E, ०रोगानि C_{45} **48b** सिरा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शिरः E **48c** तास्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तालु E **49a** रोमाणि] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$E, om. K_{82}^{ac} **50b** स्याद्यस्मान्न] conj., शून्यस्मान्न $C_{94}C_{45}$, शून्यस्यान्न E

यो त्माषालो च कस्त्वग्निर्दृष्टिमण्डलसंश्रितः ॥ १४:५० ॥

शोणितं सोक्तिकोष्टस्थन्निशोषयति तत्त्वतः ।
न वर्धन्ते ऽक्षिपक्ष्माणि तेन रोमाणि च भ्रुवोः ॥ १४:५१ ॥

अशुक्रत्वाच्च नारीणां खलितं नोपजायते ।
छायाव्यपगतस्नेहा रूक्षागात्रशिरोरुहा ।
उद्भूतोस्माभजठरा मृतगर्भः प्रजायते ॥ १४:५२ ॥

देव्युवाच ।
सोमधातु कति ज्ञेया अग्निधातुस्तथेश्वर ।
पृथग्भागविशेषेण कथयस्व महेश्वर ॥ १४:५३ ॥

महेश्वरउवाच ।
श्लेष्मा मेदस्तथा स्नायु अस्थि दन्त नखानि च ।
स्त्रियाः स्तन्यं च शुक्रं च यच्च श्वेतं तथाक्षिषु ।
एतेषां सौम्यभावत्वाच्छ्वेतत्वमुपजायते ॥ १४:५४ ॥

आग्नेयभावाद्रक्तत्वं कृष्णत्वं चापि गच्छति ।
त्वग्मांस रुधिर मज्जा दृष्टिरोम तथैव च ॥ १४:५५ ॥

आग्नेयधातुं सोमं च कथितो ऽस्मि वरानने ।
ब्रूहि ब्रूहि विशालाक्षि यद्यस्ति तव संशयः ॥ १४:५६ ॥

✣

(50c) योत्माषालो च] C_{94}, योत्मा वालो च C_{45}, योन्मयालोम K_{82}, यात्मापालो च E (50d) कस्त्वग्निर्द०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कास्त्वग्नि द० E (51a) शोणितं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शोणितै E (51ab) सोक्तिकोष्टस्थन्नि०] E, सो⸗⸗ष्टस्थ नि० C_{94}, सोक्षिकोष्टस्थन्नि० C_{45}, सोक्षिकोष्टस्थं नि० K_{82} (51c) न वर्धन्ते ऽक्षि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निबद्धन्त्यक्षि० E (51d) भ्रुवोः] $C_{94}C_{45}$E, भ्रुवो K_{82} (52d) रूक्षा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, रुक्षा E (52e) उद्भूतोस्माभ०] $C_{94}K_{82}$, उद्भूतोम्मभ्० C_{45}, ग्रसतोस्माभ E • ०जठरा] $C_{94}C_{45}$E, ०जठरो K_{82} (53a) कति] $C_{94}K_{82}$, ०क वि० C_{45}, कथंर E (53b) ०थेश्वर] $C_{94}K_{82}$E, ०थैव च C_{45} (54) महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}$, भगवान् E (54a) श्लेष्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, श्लेष्म E • स्नायु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स्नायुः E (54c) स्त्रियाः स्तन्यं च] conj., स्त्रिया स्तन्यं च $C_{94}C_{45}K_{82}$, स्त्रियास्तन्यश्च E • शुक्रं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शुक्रश्च E (54e) ०भावत्वा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०भागत्वा E (55a) ०क्तत्वं] $C_{94}K_{82}$E, ०क्तत्व C_{45} (55c) रुधिर] $C_{94}C_{45}$, रुधिरं K_{82}E (55d) ०रोम] $C_{94}C_{45}$E, ०रोमं K_{82} (56a) आग्नेयधातुं सोमं च] C_{45}, धातुं सोतुञ्च C_{94}, आग्नेयधातु सोमं च K_{82}, धातु सोमश्च E

॥ इति वृषसारसंग्रहे प्रश्नव्याकरणो नामाध्यायश्चतुर्दशमः ॥

✣

Colophon: नामाध्यायश्चतुर्दशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नामश्चतुर्दशो ऽध्यायः E

[पञ्चदशमो ऽध्यायः]

[जीववर्णनम्]

देव्युवाच ।
जीवभूतेति यत्प्रोक्तं लक्षणं कीदृशं भवेत् ।
स्थानमस्य न जानामि रूपं वर्णं च ईश्वर ॥ १५:१ ॥

एतत्कौतूहलं छिन्धि संशयं परमेश्वर ।
न चान्यदेव पश्यामि जीवनिर्णय कीर्तय ॥ १५:२ ॥

ईश्वर उवाच ।
जीवस्य लक्षणं देवि कथितुं केन शक्यते ।
न रूपवर्णं जीवस्य विद्यते स्थानमेव च ॥ १५:३ ॥

व्यापि सर्वगतं सूक्ष्मं सर्वमाश्रित्य तिष्ठति ।
निरालम्बमनाधारमनौपम्यं निरञ्जनम् ॥ १५:४ ॥

अरणिस्थो यथा वह्निः काष्ठेषु नोपलभ्यते ।
तद्वज्जीवो न पश्येत शरीरस्थो ऽपि सुन्दरि ॥ १५:५ ॥

दधिवच्च यथा सर्पिर्दृश्यते न च दृश्यते ।
तद्वज्जीवः शरीरस्थो दृश्यते न च दृश्यते ॥ १५:६ ॥

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 219r–220r, C_{45} ff. 222v–223v, C_{02} is not available for this chapter, K_{82} ff. 26r–27r, K_{10} ff. 230v–231r, K_7 ff. 234r–235r

✣

(1b) लक्षणं की०] $K_{82}K_{10}K_7E$, लक्षणाङ्की० C_{94}, लणं की० C_{45} (1c) स्थानमस्य] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ×(न(मस्य C_{94} (1d) रूपं वर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, रूपवर्णं $K_{10}K_7$ (2a) एतत्कौतूहलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, एतत्कौतूलं K_7 • छिन्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, छित्वान्धि K_7 (2b) संशयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, संशय K_{10} (3) ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भगवान् E (3a) लक्षणं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, कथितं C_{94} (3c) ०वर्णं] $C_{45}K_{82}K_7$, ०वर्ण $C_{94}K_{10}E$ (4a) व्यापि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, व्या(पि(C_{94}, व्यापी E (4a) ०श्रित्य] C_{45}, ०शृत्य $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०शुत्य K_7, ०वृत्य E (4d) ०पम्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०पम्य K_{10} (5c) जीवो न] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, जीवोन्न C_{94}, जीवं न E (5d) ऽपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, हि K_{10} (6c) तद्वज्जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तद्व जीवः K_7, तद्वज्जीव E

देव्युवाच ।
अदृष्टप्रत्ययो ह्यस्ति नास्ति प्रत्ययदर्शनम् ।
व्यापी कथं महादेव सर्वत्रावस्थितः कथम् ॥ १५:७ ॥

महेश्वरउवाच ।
असंशयो महादेवि व्यापी सर्वगतः शिवः ।
दृश्यतेन्द्रियसंयोगाज्जीवप्रत्ययदर्शनम् ॥ १५:८ ॥

यथाकाशस्थितो वायुः शब्दस्पर्शगुणान्वितः ।
तद्वद्देही विजानीयाद्गुणचेष्टेन नान्यथा ॥ १५:९ ॥

देव्युवाच ।
व्यापीति कथितः पूर्वं जीवः सर्वगतो ऽपि च ।
तं वृथा कथितो ऽस्यद्य म्रियते केन हेतुना ॥ १५:१० ॥

ईश्वर उवाच ।
न जीवो म्रियते देवि सर्वेषां सुरसुन्दरि ।
घटान्तस्थो यथाकाशो बहिराकाशवद्यथा ॥ १५:११ ॥

घटभिन्ने विशालाक्षि विशेषो नोपलक्ष्यते ।
देहभिन्ने यदा देवि विनाशो नोपलभ्यते ॥ १५:१२ ॥

सुसूक्ष्मः सर्वगो व्यापी परमात्मानमव्ययः ।

---

12 cf. Bhāgavatapurāṇa 12.5.5 : घटे भिन्ने घटाकाश आकाशः स्याद् यथा पुरा । एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुनः ॥

✣

7d ०स्थितः] $C_{45}K_7E$, ०स्थितं $C_{94}K_{82}$, ०स्थित K_{10} **8** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, महादेव K_{82}, भगवान् E **8c** दृश्यते०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, दृश्येते० C_{94}, दृश्यन्ते E **8d** ०जीव०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०जी० K_7 **9ab** वायुः शब्द०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, वायु⟨श⟩ C_{94} **9b** ०न्वितः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०न्वितम् C_{45} **9d** ०चेष्टेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०वेष्टन K_7, ०वेष्टेन E **10a** कथितः] $C_{94}K_{82}K_7^{pc}E$, कथितं $C_{45}K_{10}$, कथतिः K_7^{ac} **10c** वृथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, व्यथा K_7 • ऽस्यद्य] $C_{94}C_{45}K_7$, स्म्यद्य $K_{82}E$, स्य× K_{10} **11** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, भगवान् $K_{82}E$ **12b** नोपलक्ष्यते] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, नोपलभ्यते K_{82} **12c** देह०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, देहे C_{45} • यदा देवि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तथा देही E **13a** सुसूक्ष्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुसूक्ष्म K_7, स सूक्ष्मः E

बहिरन्तश्च भूतानामचरश्चर एव सः ॥ १५:१३ ॥

अप्रमेयो ऽविनाशी च अप्रपञ्चः प्रपञ्चकः ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १५:१४ ॥

एवमेष महादेवि जीवस्य वरवर्णिनि ।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १५:१५ ॥

[सारश्रेष्ठम्]

देव्युवाच ।
सारश्रेष्ठं महादेव कथयेशान ईश्वर ।
श्रोतुमिच्छामि देवेश मानुषाणां हितं वद ॥ १५:१६ ॥

ईश्वरउवाच ।
आश्रमाणां गृही श्रेष्ठो वर्णश्रेष्ठा द्विजातयः ।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो जपश्रेष्ठो ऽघमर्षणः ॥ १५:१७ ॥

देवतानां हरिः श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च ।
अनाशनस्तपःश्रेष्ठस्तीर्थश्रेष्ठः सुरद्रहः ॥ १५:१८ ॥

क्षोमं वस्त्रेषु च श्रेष्ठं यशः श्रेष्ठं विभूषणम् ।

13cd ≈ MBh 6.35.15ab : बहिर् अन्तश्च भूतानाम् अचरं चरमेव च **14cd** ≈ MBh 6.35.14ab : सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्

✣

13d ०चरश्च०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०चरन्च० E • सः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, स E **14ab** (अप्रमेयो... प्रपञ्चकः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **15d** इच्छसि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, इच्छति C_{94} **16a** ०श्रेष्ठं] $C_{45}K_{82}E$, ०श्रेष्ठ $C_{94}K_{10}K_7$ **16d** वद] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वदः K_7E **17** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भगवान् E **17a** आश्रमाणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, आश्रमाणा K_{10} • गृही] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, गृ॒ही॒ C_{94} **17b** ०श्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_7$, ०श्रेष्टो $K_{82}K_{10}E$ **17d** जप०] $C_{94}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$, ज० C_{94}^{ac}, ऽजप० C_{45} • ऽघमर्षणः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, घ॑मर्षणः C_{94} **18ab** श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, श्रेष्ठा गङ्गाणाञ्च C_{45} **18c** अनाशन०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, अनशन० K_7 **18d** ०र्थश्रेष्ठः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०र्थश्रेष्ठ K_7 • ०द्रहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०ह्रदः E **19a** क्षौमं] K_7E, क्षोमं $C_{94}C_{45}K_{82}$, क्षोम K_{10} **19b** श्रेष्ठं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, श्रेष्ठ K_{10} • ०भूषणम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०भूषिणम् C_{45}

भारतं श्रुतिषु श्रेष्ठं व्रतश्रेष्ठो दयापरः ॥ १५:१९ ॥

दानेषु चाभयं श्रेष्ठं मनः श्रेष्ठेन्द्रियेषु च ।
विद्या संग्रहषु श्रेष्ठा सत्यं श्रेष्ठं वचःसु च ॥ १५:२० ॥

आयुधानां धनुः श्रेष्ठं बान्धवेषु च मातरः ।
ज्ञानमौषधिषु श्रेष्ठं वैद्यश्रेष्ठः शिवाक्षरः ॥ १५:२१ ॥

अकारश्चाक्षरः श्रेष्ठो धर्मश्रेष्ठो ह्यहिंसकः ।
पशुषु सौरभी श्रेष्ठा नरेषु च नराधिपः ॥ १५:२२ ॥

मासि मार्गशिरः श्रेष्ठं कृतः श्रेष्ठश्चतुर्युगे ।
वसन्त ऋतुषु श्रेष्ठः श्रेष्ठं चायनमुत्तरम् ॥ १५:२३ ॥

अमावास्या दिनश्रेष्ठा ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः ।
स्त्रीषु लक्ष्मीर्धृतिः श्रेष्ठा वसुश्रेष्ठो हुताशनः ॥ १५:२४ ॥

ऋषिषु उशणा श्रेष्ठः कान्तिश्रेष्ठो निशाकरः ।

✣

19d ०श्रेष्ठो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, श्रेष्ठं K_{10} • दयापरः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨दयाप⟩रः C_{94} **20c** संग्रहषु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, संग्रहेषु K_7 (unmetr.) • श्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, श्रेष्ठो E **21a** श्रेष्टं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, श्रेष्ठ K_{10} **21b** बान्धवेषु च मातरः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}K_7E$, बान्धवेषु च मातरं K_{82}^{pc}, ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः (eyeskip to □□ □□.□□□□) K_{10} **21cd** (ज्ञान०... शिवाक्षरः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **21c** ज्ञानमोषधिषु] K_7, ज्ञानमौषधिषु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ **21d** वैद्य०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, om. K_{10}, वैद्यः K_7, वैद्यो E • ०श्रेष्टः] $C_{45}K_{82}K_7E$, ०श्रेष्ठ C_{94}, om. K_{10} **22** (अकार०... नराधिपः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **23** (मासि... चायनमुत्तरम)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, om. K_{10} **23a** मासि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, om. K_{10}, मासी E • ०शिरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०शिर K_7 **23b** श्रेष्टश्चतुर्युगे] $C_{94}K_{82}E$, श्रेष्टं चतुर्युगे C_{45}, om. K_{10}, श्रेष्टश्चर्युगे K_7 **23d** श्रेष्टं चा०] $C_{94}C_{45}K_7E$, श्रेष्टश्चा० K_{82}, om. K_{10} • ०त्तरम्] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०त्त⟨मे⟩म् C_{45}, om. K_{10} **24a** अमावास्या दिनश्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_7E$, om. K_{10}, अमावास्या दिनश्रेष्टो K_{82} **24b** ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ग्रहः श्रेष्ठो दिवाकरः K_7, वसुश्रेष्ठो हुताशनः E **24cd** (स्त्रीषु... हुताशनः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, om. E **24c** स्त्रीषु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, स्त्री C_{45}, om. E • लक्ष्मीर्धृतिः] C_{94}, लक्ष्मीधृतिः $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, om. E **25a** उशणा] corr., उशनाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, उशनः E **25b** कान्ति०] $C_{45}K_{82}K_{10}E$, कान्तिः K_7, का≃ C_{94}

नक्षत्रेष्वभिजित् श्रेष्ठः कालः श्रेष्ठः कलेषु च ॥ १५:२५ ॥

वेदेषु च वरं साम स्थावरेषु हिमालयः ।
अश्वत्थो वट वृक्षेषु भूतेषु वर चेतनः ॥ १५:२६ ॥

अध्यात्म सर्वविद्यासु वाक्य सत्य वर स्मृतः ।
प्रह्लादो वर दैत्येषु यक्षरक्षो धनेश्वरः ॥ १५:२७ ॥

मरीचिर्वर वातेषु हरिः श्रेष्ठो मृगेषु च ।
साध्य नारायणः श्रेष्ठः पितृणां च पितामहः ॥ १५:२८ ॥

एतत्समासतो देवि कथितो ऽसि वरानने ।
सर्वसारं समुद्धृत्य किं भूयः कथयाम्यहम् ॥ १५:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे जीवनिर्णयो नामाध्यायः पञ्चदशमः ॥

✣

25c ०भिजित् श्रे०] E, ०भिजिः श्रे० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$, ०भिजि K_{10}^{ac} **25d** कालः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, कलिः E **26c** वट] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वर K_7E **26d** वर चेतनः] C_{45}E, वरश्चेतनः $C_{94}K_{82}K_7$ (unmetr.), वश्चेतनः K_{10} **27a** अध्यात्म] $C_{45}K_{10}$E, अध्यात्मा $C_{94}K_7$, आध्यात्मं K_{82} • सर्वविद्यासु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सर्वविद्यानां C_{45}, वरविद्यासु E **27b** वाक्य] C_{45}, वाहु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, वाचः E • वर] $C_{94}C_{45}$E, व(र)ः K_{82}, वरः $K_{10}K_7$ **27c** प्रह्लादो] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, प्रह्लादो $K_{10}K_7$ **27d** ०श्वरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०श्वर K_{10} **28a** मरीचिर्वर] K_7, मरीचि वर $C_{45}K_{82}K_{10}$E, म⸗⸗⸗⸗ C_{94} **28b** हरिः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, हरि K_{82} **29b** ऽसि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्मि K_7E **29d** किं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, कि C_{94} **Colophon**: नामाध्यायः पञ्चदशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नामाध्यायः पञ्चमः K_{10}, नामाध्यायः पञ्चदशम K_7, नाम पञ्चदशो ऽध्यायः E

[षोडशमो ऽध्यायः]

[योगसद्भावनिर्णयः]

देव्युवाच ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि योगसद्भावनिर्णयम् ।
करणं च यथान्यायं कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६ :१ ॥

ईश्वर उवाच ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगसद्भावमुत्तमम् ।
यं विदित्वा न पश्यन्ति जनाः संसारबन्धनम् ॥ १६ :२ ॥

ब्रह्महा गुरुतल्पी वा सुरापस्तेय एव वा ।
अथवा संकरे जातस्तत्सर्वमपनोदति ॥ १६ :३ ॥

मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा प्राणायामपरायणः ।
ध्येयं चिन्तयमानस्य तत्पापं क्षीयते नरात् ॥ १६ :४ ॥

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविग्रहः ।

---

1 C_{94} 435.jpg line 2 ; C_{45} 448.jpg line 2 ; This chapter is missing in C_{02}. K_{82} 220.jpg lower image line 5 ; K_{10} 65.jpg upper image line 6 ; K_7 f. 235r line 3 **2ab** ≈ NiśvK 33.6ab : शृणु देवि परम् गूह्यं योगसद्भावमुत्तमम् **4** cf. 16.10. **4** ≈ a citation in Kauṇḍinya's commentary ad PS 5.24 : मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा प्राणायामान्तरे ऽपि वा । ध्येयं चिन्तयमानस्तु पापं क्षपयते नरः ॥ **5ab** ≈ MBh 12.289.25ab : न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः

✣

(1b) ०सद्भाव०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०संद्भाव० K_7 • ०निर्णयम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०निर्णयः E (1c) करणं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, करणश्च E (1d) सुरेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुरेश्वरे K_7, सुरेश्वरः E (2) ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, सुरेश K_{82}, भगवान् E (2b) ०मुत्तमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०निर्णयम् K_{10} (3b) वा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ⟨वा⟩ C_{94}, च E (3c) संकरे] $K_{82}K_7$, शृङ्करे C_{94}, शङ्करे C_{45}E, ⟨शं⟩करे K_{10} (3d) तत्सर्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तसर्व० E (4a) मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा] $C_{94}K_{10}K_7$, मुहूर्तार्धे वा C_{45}, मुहूर्त्तार्द्धं मुहूर्ते वा K_{82}, मुहूर्तार्धमुहूर्तं च E (4c) ध्येयं चि०] $C_{94}K_{10}K_7$, धेयञ्चि० C_{45}, ध्येय चि० K_{82}E (4d) नरात्] $C_{45}K_{82}K_7$, नरान् $C_{94}K_{10}$E (5b) मृत्युर्भी०] $C_{94}C_{45}$E, मृत्यु भी० $K_{82}K_{10}K_7$ • भीमविग्रहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नापविग्रहः E

नाविशन्ति महात्मानो योगिनो बलवत्तराः ॥ १६ :५ ॥

यथा वै सर्वधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् ।
तथा पापाः प्रदह्यन्ते ध्रुवं प्राणस्य निग्रहात् ॥ १६ :६ ॥

अश्वमेधसहस्रं च राजसूयशतं तथा ।
प्राणायामशतं चैव न तत्तुल्यं कदाचन ॥ १६ :७ ॥

यज्ञेन देवानाप्नोति राज्यं वै तपसः फलम् ।
संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतालयम् ॥ १६ :८ ॥

ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं परं ब्रह्म सनातनम् ।
इत्येता गतयः पञ्च विधिवत्परिकीर्तिताः ॥ १६ :९ ॥

मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा योगं युञ्जीत योगवित् ।
निस्तरेत्सर्वपापानि अमृतत्वं च गच्छति ॥ १६ :१० ॥

---

6 ≈ Bhaviṣyapurāṇa 1.145.9 : ध्यायमानस्य दह्यन्ते चान्ते दोषा यथाग्निना । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ ≈ Gheraṇḍasaṃhitā (ed. Thomi) 4.11 : यथा पर्वतधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ **8** ≈ AgniP 378.1 : यज्ञैश्च देवानाप्नोति वैराजं(?) तपसा पदम् । ब्रह्मणः कर्मसन्न्यासाद्वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ ≈ Maskarin's commentary CHECK ad *Gautamadharmasūtra* 3.1 : यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं(!) तपसा पुनः । संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ cf. ŚDhU 3.40 : यज्ञेन देवानाप्नोति तपोर्भिर्ब्रह्मणः पदम् । दानेन विविधान्भोगान् ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् ॥ **8cd** cf. 11.27ab above **10** cf. 16.4.

✣

5c नाविशन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, विशन्ति स्म E **5d** बलवत्तराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वरवत्तरा E **6a** ०धातूनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०धातीनां K_7^{ac}, ०धातृनां K_7^{pc} **6b** दोषा दह्यन्ति] $K_{10}K_7$, ⟨दोषां दह्य⟩न्ति C_{94}, दोषां दह्यन्ति $C_{45}K_{82}$E **6c** पापाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, पापः E **6d** निग्रहात्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, निग्रहान् K_{10} **7d** कदाचन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$E, कदाच K_{10}^{ac} **8a** देवानाप्नोति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$E, देवाप्नोति K_{10}^{ac} **8c** ०द्ब्रह्मणः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०द्ब्राह्मणः K_{10} **8d** वैराग्यात्प्रकृतालयम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, महात्मानो प्रकृतालयम् C_{45} (eyeskip to 16.5c ?) **9b** परं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, पर० K_{10} **10a** मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा] $C_{94}C_{45}K_{10}$, मुहूर्तार्द्धं मुहू⟨र्त्तं⟩ वा K_{82}, मुहूतार्थं मुहूर्त्तम् वा K_7, मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा E **10b** योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, योग K_{10} • योगवित्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, योवित् K_7 **10c** निस्तरेत्स०] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, विस्तरेत्स० C_{94}, ⟨नि⟩स्तरेणत्स० K_7 **10d** अमृतत्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, अमृतत्व K_{10}

युञ्जानो ऽपि प्रयत्नेन यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
ब्रह्मलोके ध्रुवं वासो विष्णुलोके च सुन्दरि ॥ १६ :११ ॥

भुक्त्वा कर्मसहस्राणि सर्वकामसमन्वितः ।
क्षीणपुण्यस्ततो मर्त्ये जायते विपुले कुले ॥ १६ :१२ ॥

योगमेवाभिसेवेत पूर्वजातिस्मरो नरः ।
संसारार्णवमुत्तीर्य स शिवत्वमवाप्नुयात् ॥ १६ :१३ ॥

[योगविधिः]

देव्युवाच ।
योगस्य विधिमिच्छामि श्रोतुं मे पुरुषोत्तम ।
ध्यानधारणसिद्धीनां कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६ :१४ ॥

महेश्वर उवाच ।
शृणु योगविधिं वक्ष्ये भवपाशनिकृन्तनम् ।
शुचिरेकाग्रचित्तस्तु जनशब्दविवर्जिते ।
तत्रासीनासने योगी परमात्मान चिन्तयेत् ॥ १६ :१५ ॥

पद्मकं स्वस्तिकं चैव निष्कलमञ्जलिस्तथा ।
अर्धचन्द्रं च दण्डं च पर्यङ्कं भद्रमेव च ॥ १६ :१६ ॥

---

16 cf. Sarvajñānottara 27 :9cd–10ab : पद्मकं स्वस्तिकं वापि उपस्थाञ्जलिकं तथा ॥ पीठार्धमर्धचन्द्रं वा सर्वतोभद्रमेव वा ।

✣

11b यावत्तत्त्वं न विन्दति] $K_{82}K_7E$, यावन्तन्न विन्दति (unmetr.) C_{94}, याव तत्वं न विन्दति C_{45}, यावत्तंन्न विन्दति K_{10} **11c** ब्रह्मलोके] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ब्रह्मलोको K_{10} • वासो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, वास्वा C_{45} **12c** ०पुण्यस्त०] $K_{82}K_{10}K_7E$, ०पुण्ये त० $C_{94}C_{45}$ • मर्त्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मर्त्यां E **14b** श्रोतुं मे] $C_{94}C_{45}K_7E$, श्रोतुं वै K_{82}, श्रोतु मे K_{10} • ०त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०त्तमः E **14c** ०सिद्धीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०सिद्धानां E **14d** सुरेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सुरेश्वरः E **15** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भगवान् E **15d** ०चित्तस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०चित्तस्यस्तु C_{45} • जन०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ध्यान० E • ०विवर्जिते] K_{82}, ०विवर्जितः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ०विवर्जितम् E **15f** ०त्मान चिन्तयेत्] $C_{45}K_{82}K_7^{pc}$, ०त्मानं चिन्तयेत् $C_{94}E$ (unmetr.), ०त्माना विचिन्तयेत् K_{10}, ०त्मान चिन्तया K_7^{ac} **16a** पद्मकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, पद्मक C_{94} **16b** निष्कलमञ्जलिस्तथा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, निष्कलंमञ्जलिस्तथा K_{82}, निष्कलमकञ्जलिन्तथा E **16d** पर्यङ्कं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, प॰ङ्कं C_{94}

एतदासनबन्धेन बद्धा योगं समभ्यसेत् ।
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलस्थितः ॥ १६ :१७ ॥

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामश्च धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ १६ :१८ ॥

विषयासक्तचित्तानामिन्द्रियाणां प्रति प्रति ।
मनसाकर्षयेद्यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥ १६ :१९ ॥

शब्दादिविषयान्देवि वर्तुलीकृत्य धारयेत् ।
वीतरागः समाधिस्थो ध्येये वस्तुनि योजयेत् ॥ १६ :२० ॥

आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः शुद्धः परः शिवः ।
यत्परं परमैश्वर्यमेकं तत्र प्रयोजनम् ॥ १६ :२१ ॥

17cd ≈ MBh 6.28.13ab (BhG 6.13ab) : समं कायशिरोग्रीवं धारयन्न् अचलं स्थिरः **18** = Dharmaputrikā 1.13 (with प्राणायामो ऽथ) ≈ NiśvK 33.7 cf. Sarvajñānottaravṛtti ad Yogapāda 27(?).1 : यदुक्तं श्रीमन्मतङ्गे । प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारो ऽथ धारणम् । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते इति ॥ **19** ≈ Dharmaputrikā 1.14 : विषयेष्वतिसक्तानि इन्द्रियाणि प्रति प्रति । चित्तेनाकर्षणं यत्र प्रत्याहारः स उच्यते ॥ **20** cf. Dharmaputrikā 1.16cd : एकत्र वर्तुलीकृत्य ध्येये वस्तुनि योजयेत् **21** ≈ Śivadharmottara 10.49 : ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्याने प्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युञ्जीत योगवित् ॥ ≈ Dharmaputrikā 1.18 : ध्येयः शिवो ध्यातृ मनो ध्यानमेकाग्रचित्तता । दुःखहानिर्गुणैश्वर्यं स्वातन्त्र्यञ्च प्रयोजनम् ॥ ≈ Sarvajñānottara Yogapāda 27(?) :4 : आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः सूक्ष्मो महेश्वरः । यत्परं परमैश्वर्यम् एतद्ध्यानप्रयोजनम् ॥ ≈ NiśvK 12.39cd : आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयश्शुद्धो महेश्वरः ≈ Agnipurāṇa 165.22cd : आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयो विष्णुः फलं हरिः

✣

17b बद्धा योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, बद्धा योग E **17c** समं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, सम० $K_{10}K_7$ **18a** प्रत्याहारस्त०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्रत्यहारस्त० E • ध्यानं] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, ध्यान K_{82} **18b** प्राणायामश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्राणायामञ्च E **19b** प्रति प्रति] $C_{45}K_{82}K_{10}$, प्रतिस्त्रति C_{94}, प्रति पति K_7, प्रतिष्ठति E **19c** मनसा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मनमा० E **19d** प्रत्याहारः स] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, प्रत्यहारस्तद् E **20a** ०विषयान्दे०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, विषया दे० C_{45} **20c** वीतरागः] $C_{94}K_{10}K_7$, वीतराग० $C_{45}K_{82}$E **20d** ध्येये वस्तुनि] $C_{45}K_{82}$, ध्येयस्तुनि C_{94}, ध्येयवस्तुनि $K_{10}K_7$E **21a** आत्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, आत्म E • ध्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ध्यातं K_{10} **21b** परः शिवः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, परशिवः C_{94}E (unmetr.) **21c** परमै०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{pc}$E, परमे० K_7^{ac} **21cd** ०मेकं तत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०मेतत्तत्र K_{10}

पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम् ।
प्रशान्तश्चेति विख्यातः प्राणायामश्चतुर्विधः ॥ १६ :२२ ॥

पूरके स्थापयेद्वह्निं पादाङ्गुष्ठेन बुद्धिमान् ।
कुम्भकेन विरुध्येत दह्यमानं विचिन्तयेत् ॥ १६ :२३ ॥

भस्मीभूतं तथात्मानं रेचकेन विचिन्तयेत् ।
शुद्धदेहस्ततश्चात्मा शुद्धस्फटिकनिर्मलः ॥ १६ :२४ ॥

तालशब्दस्तु निर्वाणं दश द्वे च प्रकीर्तितः ।
प्राणायामान्न संदेहो द्विगुणा धारणा स्मृता ॥ १६ :२५ ॥

योगे तु त्रिगुणा प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा ।
तथोत्क्रान्तौ पञ्चगुणा योगसिद्धिस्तु षड्गुणा ॥ १६ :२६ ॥

षडङ्गेन समायुक्तो योगयुक्तस्तु नित्यशः ।
मानसो यौगपद्यश्च द्विरूपो योग उच्यते ॥ १६ :२७ ॥

---

22 = Dharmaputrikā 1.19ab (with चैव for चेति) **22cd** See NiśvāsaNaya 4 :113 : नाभ्यां हृदयसंचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात् । प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्तस्तु विश्रुतः ॥ See also Svaccandatantra 7.298ab : प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्त इति श्रुतः **27cd** = Dharmaputrikā 1.54ab.

✣

22c प्रशान्त०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨प्र⟩शान्त० C_{94} • विख्यातः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, विख्याताः K_{82} **22d** ०विधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०विधाः E **23a** पूरके] em., पूरकः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • वह्निं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वह्नि $K_{10}E$ **23b** ०ष्ठेन] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०ष्ठेषु K_{82} **23cd** विरुध्येत दह्यमानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, निरुध्येत दह्यमानम् K_{10}, निरुध्येत दैह्यमान E **24a** ०भूतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०भूत K_7 **24c** ०देहस्ततश्चात्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०देहश्चतश्चात्मा K_7 **25a** तालाशब्दस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}E$, तालशब्दस्तुस्तु K_7^{pc} • निर्वाणं] $C_{94}C_{45}K_7E$, निर्वाण K_{82}, ⟨निर्व्वा⟩णं K_{10} **25c** प्राणायामान्न] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, प्राणायान्न C_{45} **25d** स्मृता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, स्मृताः E **26a** ०गुणा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०गुणाः K_{82} **26ab** प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा] $C_{94}C_{45}$, प्रोक्ताः संक्रमे च चतुर्गुणा K_{82}, प्रोक्तां संक्रमे च चतुर्गुणा K_{10}, प्रोक्ता सक्रमे च चर्तुगुणा K_7, प्रोक्ताः संक्रमेण चतुर्गुणाः E **26c** तथोत्क्रान्तौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तथाक्रतौ E **26d** षड्गुणा] em., षड्गुणाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, षडङ्गुणाः K_7 **27a** षडङ्गेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, सदङ्गेन K_7 **27b** योगयुक्तस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, योगमुक्तस्तु E **27cd** यौगपद्यश्च द्विरूपो] $K_{82}K_7$, यौगपद्य⟨श्च⟩ ⸗ि⸗⸗ C_{94}, योगपद्यश्च द्विरूपो $C_{45}K_{10}$, योगपद्यञ्च द्विरूपो E

अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् ।
ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ १६ :२८ ॥

संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामान्मनस्तथा ।
एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ १६ :२९ ॥

[सिद्धिलक्षणम्]

सिद्धिलक्षण योगस्य शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
शङ्खभेरीमृदङ्गं च वेणुदुन्दुभिमेव च ।
ताडितं न च विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥ १६ :३० ॥

शीतोष्णं सुखदुःखं च तृष्णाभुक्षं तथैव च ।
वेदनां नैव जानाति योगसिद्धस्तु सुन्दरि ॥ १६ :३१ ॥

एष योगविधिर्देवि तव पृष्टेन सुन्दरि ।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ १६ :३२ ॥

देव्युवाच ।

---

28 = Dharmaputrikā 1.54cd–55ab. **29** ≈ Dharmaputrikā 1.55cd–56ab : संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ **30** ≈ Kulasāra f. 38r : शंखभेरीमृदंगैश्च वीणावेणुशतैरपि । ताड्यमानैर्न विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥ **30ef** cf. NiśvāsaMuKa 4 :65 : ताडितञ्च न विन्देत चक्षुषा न च पश्यति । दिव्यदृष्टिः प्रजायेत यदा तन्मयताङ्गतः ॥

✣

28a ०संरोधं] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०संरोध $C_{45}K_{82}$ **28b** मनसैकेन] $C_{45}K_{10}K_7E$, मनसेकेन $C_{94}K_{82}$ **28c** ध्यायेत प०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ध्यायेतत्प K_{10} • परमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, परम K_7 **28d** स योगो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, संयोगो C_{45} • मानसः] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{10}K_7E$, मानस $C_{94}^{ac}K_{82}$ • स्मृतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, स्मृतम् E **29a** संयम्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, सयम्य K_{10} • प्राणं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{45} **29b** प्राणायामान्म०] em., प्राणायामाम्म० $C_{94}K_{10}$, प्राणायामा म० C_{45}, प्राणायामं म० K_{82}, प्राणायामां म० K_7, प्राणायामात्म० E **29d** यौगपद्यः] $C_{94}C_{45}K_7E$, योगपद्यः K_{82}, योगपद्य K_{10} **30a** सिद्धि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सिद्धिर् E **30c** शङ्खभेरीमृदङ्गं च] K_{10}, शङ्ख⸗⸗⸗⸗⸗श्च C_{94}, शङ्खभेरीमृदङ्गश्च $C_{45}K_{82}K_7E$ **30d** ०दुन्दुभिमेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०दुन्दुभिरेव E **31b** तृष्णाभुक्षं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तृड्डुभुक्षां E **31c** वेदनां] K_{82}, वेदनान् $C_{94}C_{45}$, वेदना $K_{10}E$, वैदना K_7 **31d** ०सिद्ध०] $C_{94}K_{82}K_7$, ०सिद्धि० $C_{45}K_{10}$, ०युक्त० E **32a** ०विधिर्देवि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०विधिन्देवि K_7

विना योगेन देवेश संसारतारणं मम ।
कथयस्व महादेव निर्विकल्पकरं मनः ॥ १६ :३३ ॥

महेश्वर उवाच ।
सदाशिवस्तु निश्वास ऊर्ध्वश्वासः परः शिवः ।
तयोर्मध्ये तु विज्ञेयः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ १६ :३४ ॥

ध्यानयोगं न तस्यास्ति करणं च न विद्यते ।
ज्ञातमात्रेण मुच्यन्ते किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ १६ :३५ ॥

[पञ्च शास्त्राणि]

ज्ञानमन्यत्प्रवक्ष्यामि शृणु देवि निबोध मे ।
शास्त्रपञ्चसु यत्प्रोक्तं शृणु संक्षेप निर्णयम् ।
सांख्ये योगे पञ्चरात्रे शैवे वेदे च निर्मितम् ॥ १६ :३६ ॥

यत्सांख्यसिद्धं कथयाम्यहं ते
संसारघोरार्णवयोगसारम् ।
योगेषु सारेष्वथ पञ्चरात्रे
वेदेषु शैवेषु च निश्चयस्ते ॥ १६ :३७ ॥

घ्राणेन्द्रियाद्येषु च यत्समस्तम्

---

36 cf. MBh 12.337.1 : सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकम् एव च । ज्ञानान्य् एतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥

✣

(33a) देवेश] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, वेश C_{94} (33b) संसारतारणं मम] $C_{94}C_{45}K_7E$, संसारात्तारणं मम K_{82}, संसाराण्र्णवतारण K_{10} (33c) महादेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, सुरेशान K_7 (34) महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, देवेश K_{82}, भगवान् E (34b) ऊर्ध्वश्वासः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ऊर्ध्वश्वास K_{10}, अर्द्धश्वासः E (35c) ज्ञात०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ज्ञान० K_7E (35cd) मुच्यन्ते किमन्यत्प०] $C_{45}K_{82}K_7E$, मुच्य⟨न्ते⟩ ⸗मन्यत्प० C_{94}, ⟨मुच्य⟩न्ते किमत्प० K_{10} (36d) संक्षेप] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, संक्षेपे C_{94} (unmetr.) (36e) सांख्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सांख्य० E • पञ्च०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ E, पच० K_{82} (36f) शैवे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, शैव० E (37a) ०सिद्धं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०सिद्धि K_{10} • ते] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, om. K_{82}^{ac} (37b) ०र्णव०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०ण्ण० K_{82}^{ac}, ०ण्णव० K_{82}^{pc} • ०सारम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, सागरम् C_{45} (37c) ०ष्वथ] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ E, ०ष्वेथ C_{45} • पञ्चरात्रे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, पञ्च⟨रात्रे⟩ C_{94} (37d) वेदेषु] $C_{45}K_{82}K_7E$, ⸗देषु C_{94}, देवेषु K_{10} • निश्चयस्ते] $C_{94}K_7$, निश्चयन्ते $C_{45}E$, निश्चयास्ते K_{82}, निश्चय⟨स्वे⟩ K_{10}

मनश्च लीनं भवतीव यस्य ।
बुद्ध्या नियम्य सकलान्हि भावान्
स लब्धलक्ष्यः शिवमभ्युपैति ॥ १६ :३८ ॥

श्रोत्रादिसर्वेन्द्रियनिश्चलत्वे
एकाग्रचित्तं मनसा नियम्य ।
स्वदेहशून्यः स भवेच्चिरेण
संयोगसिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६ :३९ ॥

आदावेव मनः शनैरुपरमेत्कृत्वा च वश्येन्द्रियं
यावत्तल्लयतां व्रजेत मनसा निःसंज्ञदेहस्तथा ।
एतद्ध्यानसमाधियोगसकलं प्राप्नोति निःसंशयं
किं तच्छास्त्रसहस्रकोटिपठितं सारं न यो ऽन्विष्यति ॥ १६ :४० ॥

आत्मारामजितः समाधिनिरतो वैराग्यमप्याश्रितः
चित्तं यस्य परिक्षयो यदि भवेत्तिष्ठेत्तनुत्वं यथा ।
तज्ज्ञेयं गतिमुत्तमं शिवपदं संसारदुःखच्छिदं

41c cf. 22.41d : उत्तमां गतिमाप्नुयात्

✣

38b मनश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नभश्च E **38c** सकलान्हि] corr., सकलां हि $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सकला हि C_{45}, शकलां हि E **38d** ०लक्ष्यः] $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०लक्ष्य० K_{82}E, ०लक्ष० K_7 • ०पैति] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०पेति $C_{45}K_7$ **39a** श्रोत्रा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, श्रोता० K_7 • ०चलत्वे] em. , ०चलत्वम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E **39c** ०शून्यः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, ०शून्यं C_{45} **39d** संयोगसिद्धिं] K_{82}, संयोगसि⸗ C_{94}, संगसिद्धिं C_{45}, स योगसिद्धिं K_{10}E, संयोगसिद्धं K_7 **40a** उपरमेत्कृ०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, उपरमे कृ० K_{82} • ०न्द्रियम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, ०न्द्रियः C_{45} **40b** तल्लयतां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तत्तपतां E • मनसा निःसंज्ञ०] E, मनसान्निस्संज्ञ० C_{94}, मनसां निःसंज्ञ० C_{45}, मनसान्निसंज्ञ० K_{82}, मनसान्निस्सज्ञ० K_{10}, मनसान्निःसज्ञ० K_7 **40c** ०सकलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०सकल K_7 • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}$E, निःसंशयः $C_{45}K_{82}$, निसंशयं K_7 **40d** किं त०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, चित्स० E • ०कोटि०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, ०टोकि० C_{94} • ०पठितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०मथितं E • न यो ऽन्विष्यति] $C_{94}C_{45}K_7$, न यो ऽन्विष्यते $K_{82}K_{10}$, तयेरिष्यति E **41a** आत्मारामजितः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, आत्मारा(म)⸗⸗ C_{94}, आत्मारामः जितः E • वैराग्यमप्याश्रितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वैराग्य यस्याश्रितः K_7, वैरागशय्याश्रितः E **41b** परि०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, परी० K_{82} • ०ष्ठेत्त०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०ष्ठन्त० K_7

वेदान्तेषु च निष्ठ एष कथितः किं शास्त्रमन्यद्विशेत् ॥ १६ :४१ ॥

हृत्पद्मे कर्णिकायामुपरि रविरवद्योतयन्तो ऽन्तरालम्
यत्तेजस्तेजमार्गैर्बहलतमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् ।
भित्त्वा यत्तालुदेशे मुखमुपरिगतं तालुदेशेन मूर्ध्नि
! मूर्ध्नि द्वारान्तरेण शिवपरमपदं यान्ति योगेन युक्ताः ॥ १६ :४२ ॥

कृष्णः कृष्णतमोत्तमो ऽतिमहतो यस्तेजतेजात्मकः
लोकालोकधराधरः श्रियपतिः प्राणप्रविष्टालयः ।
कर्ता कारणमव्ययो ऽव्ययमसौ व्यापी विभक्ताविदम्
विष्णुर्भावमयो विभक्तविषयैर्विश्वेश्वरो विश्ववित् ॥ १६ :४३ ॥

! एष तत्त्ववरः परापरमयस्तेजः परस्थानदः
बुद्ध्या भावनभावयेन्द्रियमनो देहान्तरालोकयन् ।

✣

41d अन्यद्वि०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, अन्यं वि० K_{82} **42a** ०पद्मे] conj., ०पद्म० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E(unmetr.) • रविरवद्योतयन्तो] em., रविरवंद्योतयन्तो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, रविरिव द्योन्तयन्तो K_7, रविरतद्योतयन्तो E **42b** यत्ते०] C_{45}, यस्ते० $C_{94}K_{82}K_{10}$E, सस्ते० K_7 • ०मार्गैर्बहल०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०मार्गै बहल० K_{82}, ०मार्गे बहुल० K_7, ०मार्गौ बहुल० E • ०तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम्] conj., ०तमघनैर्घातनाद्दीप्तदीपम् C_{94}, ०मघनै घाटनादीप्तदीपम् C_{45}, ०तमघनैर्घाटनादीप्तदीपम् K_{82}, ०तमघनै घाट-नादीप्तदीपम् K_{10}, ०तमघनैर्द्योटना दीप्तदीपं K_7, ०तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपः E **42c** यत्तालु०] E, घंट्टाल० C_{94}, घतोल० C_{45}घण्टाल० $K_{82}K_{10}$, द्यण्टाल० K_7 • ०गतं] K_7E, ०गत० $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०गतस्० C_{45} **42d** मूर्ध्नि] K_{82}, मूर्ध्न $C_{94}C_{45}K_{10}$, मूर्द्ध० K_7, मूर्ध्न्या E **43a** कृष्णः] em. KAFLE, कृष्णं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, कृत्स्नं E • ०तमोत्तमो] conj., ०तमोतमो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E • ऽति०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, हि C_{45} • यस्तेजते०] E, यस्तेजस्ते० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **43b** ०धराधरः श्रियपतिः] E, ०धरो धराधरधरः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ०धरो धरधरधरः K_{82} (unmetr.) • श्रियपतिः] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, om. $K_{10}K_7$ • प्राण०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, प्राणः K_7 • ०प्रविष्टालयः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०(प्र)विष्टो लयः C_{94}, प्रतिष्ठालयः E **43d** भावमयो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भावमयैर् E • विश्ववित्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, विश्ववत् K_7 **44a** परापरमयस्ते०] conj., परः परमयस्ते० $C_{94}K_{82}K_{10}$E, परः परमस्ते० C_{45}, परः परमयेस्ते० K_7 • ०परस्थानदः] conj., ०परः स्थानदः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{pc}$E, ०परः स्थानद K_7^{ac} **44b** ०भावयेन्द्रियमनो] $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०भावयन्द्रियमनो C_{45}, ०भाव(व)येन्द्रियमनो K_7, ०भावयन्नियमनो E • देहान्तरालोकयन्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, देहान्तरालोकयत् C_{45}, देहान्तरोस्तोकयन् E

हृत्पद्मायतनस्थितः स पुरुषो निश्वासमुच्छ्वासदः
नादस्तस्य सदा सदा नदति तं नादोपरिष्ठा हरः ॥ १६ :४४ ॥

यस्तेजस्तेजते ऽजो बहुनिविडघनो ग्रन्थिमालोपगूढः
मूर्तिर्मूर्तानुसारी बहुकरणभृतं कारणाद्देहबन्धः ।
भित्त्वा ग्रन्थिं सपाशं विषमिव विषयं त्यक्तसङ्गैकभावाः
पश्यन्त्येते तमीशं गुणकलरहितं निर्विकारं प्रकाशम् ॥ १६ :४५ ॥

यो ऽसौ तेजान्तरात्मा कमलपुटकुटीसंकटस्थानलीनः
इन्दोर्भासानुरूपी विमलदलसदाच्छादितः कर्णिकायाम् ।
तत्र स्थाने स्थितो ऽसौ त्रिभुवननिलयः सर्वभूताधिवासः
आकाशादूर्ध्वतत्त्वस्थितविकसकलासंहतो मुक्तबन्धः ॥ १६ :४६ ॥

एतानि तत्त्वान्यखिलानि देवि

✣

44c स पुरुषो नि०] $K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨स पुरुषो⟩ ⸗ C_{94}, पुरुषौ नि० C_{45} • ०च्छ्वासदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०च्छ्वासदाम् E **44d** नादस्तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नादन्तस्य E • नदति तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, न पतितं E • ०परिष्ठा हरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०परिष्ठारद्धरः K_7, ०परिष्टद्वरः E **45a** यस्तेजस्तेजते ऽजो] conj., यस्तेजस्तेजस्तेजो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) यस्तेजस्तेजसो वा E • ०निविड०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०निविदु० E • ०घनो] K_7C_{45}, ०घनः $C_{94}K_{82}K_{10}E$ • ग्रन्थिमालो०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ग्रत्थिमानो० $C_{45}E$ **45b** मूर्तिर्मूर्ता०] C_{94}, मूर्तिमूर्ता० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, मूर्तिर्मूर्त्य० E • बहुकरण०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$, बहुकर० K_7^{ac}, बह्यकरण० C_{45}(unmetr.) • ०भृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}E$, ०वृतं K_{10}, ०भृत K_7^{ac} • कारणाद्देहबन्धः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, कारणाद्देहबन्ध K_7, कारणं देहबन्धः E **45c** ग्रन्थिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ग्रन्थि K_7 • सपाशं] $K_{82}E$, सपाशां $C_{94}C_{45}K_{10}K_7^{pc}$, सपाशा K_7^{ac} • ०सङ्गैक०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०सङ्गैक० C_{94} **45d** पश्यन्त्येते तमी०] $C_{45}K_{82}K_{10}$, पश्यन्त्ये⸗⸗मी० C_{94}, पश्यन्तेते तमी० K_7, पश्यन्त्येतेनमी० E **46a** (यो... ०लीनः)] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{94}^{ac} • यो ऽसौ तेजान्तरात्मा] $C_{45}K_{82}K_7E$, ⸗⸗⸗⟨जान्त⟩रात्मा C_{94}^{pc}, om. C_{94}^{ac}, यो सौ तेजान्तराल० K_{10} • ०कुटी०] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, om. C_{94}^{ac}, ०कुटि० E **46b** इन्दोर्भासानु०] $C_{94}K_{10}K_7^{pc}E$, इन्दो भासानु० $C_{45}K_{82}$, इन्दोर्भासानुरूपी विमलः इन्दोर्भासानु० K_7^{ac} • ०रूपी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०रूपि E (unmetr.) • ०च्छादितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$, ०च्छादि K_{10}^{ac} **46d** आकाशादूर्ध्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, आकाशादूर्ध्व० K_7 • ०स्थित०] conj., ०सित० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ (unmetr.), ०सिसित० K_7 (unmetr.) • ०कलासंहतो] E, ०कसासंहतो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • मुक्त०] conj., मुक्ति० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **47a** ०खिलानि] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०खिकाति C_{45} • देवि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨दे⟩⸗ C_{94}

संक्षेपतः कीर्तितः पञ्चभेदः ।
श्रोतुं किमन्यद्विजिगीषितार्थम्
संसारमोक्षेण च तत्परो ऽस्ति ॥ १६ :४७ ॥

देव्युवाच ।
तुष्टास्मि देव मम संशयमद्य नष्टम्
अद्य प्रसन्नपरमेश्वर ईश्वर त्वम् ।
अद्य श्रुतं त्वयि च पुण्यफलप्रभावम्
पूर्णानि चाद्य मम इष्टमनोरथानि ॥ १६ :४८ ॥

अज्ञानपङ्कघनमध्यनिलीयमानाम्
उत्तारयेश सकलार्तिविनाशनाय ।
सर्वेश तत्त्वपरमार्थ नमो नमस्ते
अद्यापि तृप्तिरिह नास्ति ममापि शम्भो ॥ १६ :४९ ॥

पीत्वामृतं चोत्तमवक्त्रजातम्
आख्याहि दानं फलधर्मसारम् ।
संसारपारं परमं नयस्व
कृपां मयीशान कुरु प्रसीद ॥ १६ :५० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ऽध्यात्मनिर्णयो नामाध्यायः षोडशमः ॥

✣

47c श्रोतुं किम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, श्रोतकिम् E • विजिगीषिता०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, विजिगीषता० C_{45} **48a** तुष्टा०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, तु⟨ष्टा⟩० C_{45}, तुष्टो E **48b** ०परमेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०परमेरश्वर K_{10} • ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ईश्वरम E **48c** (अद्य... ०प्रभावम)] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{45} **48d** इष्टमनोरथानि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨इष्ट⟩ ⸗ ⸗ ⸗थानि C_{94} **49a** ०निलीयमानाम्] $C_{94}K_{82}K_7$, ०निलीयमानम् $C_{45}K_{10}E$ **49b** उत्तारयेश] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, उत्तरायेश C_{94}^{ac}, उत्तरयेश C_{94}^{pc} **49d** नास्ति ममापि] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, ना पि K_{82}^{ac} **50a** ०वक्त्र०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०वचक्र० K_{82}^{ac}, ०चक्र० K_{82}^{pc} **50c** परमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, परम K_{10} • नयस्व] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, नय⸗ C_{94} **50d** कृपां मयीशान कुरु प्रसीद] E, om. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **Colophon**: ऽध्यात्म०] corr., अध्यात्म० $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, आत्म० C_{45} • नामाध्यायः षोडशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, नाम षोडशो ऽध्यायः E

[सप्तदशमो ऽध्यायः]

[दानधर्मविशेषः]

देव्युवाच ।
पृथग्दानस्य इच्छामि श्रोतुं मां दातुमर्हसि ।
अन्नवस्त्रहिरण्यानां गोभूमिकनकस्य च ॥ १७:१ ॥

[अन्नप्रदानम्]

भगवानुवाच ।
सुसंस्कृतमन्नमतिप्रदद्याद्
घृतप्रभूतमवदंशयुक्तम् ।
घृतप्रपक्वं सुकृतं च पूपं
सितेन खण्डेन गुडेन युक्तम् ॥ १७:२ ॥

मार्गं खगं चोदकजङ्गलं च
दद्याद्वटं नागरवंशमूलम् ।
शाकं फलं चाम्लमधूरतिक्तं
पानं पयः शीतसुगन्धतोयम् ॥ १७:३ ॥

दधि प्रदद्याद्गुडमिश्रितं च
मृणाल शालूक च नालका च ।
सदक्षिणालेपपवित्रपुष्पं

Witnesses used for this chapter—C_{94}: f. 222r line 2 – f. 224r line 4; C_{45}: f. 225r line 3 – f. 226v line 6; K_{82}: f. 29r line 4 – f. 31r; P_{57}: f. 137 line 4 – f. 141 line 1; K_{41}: f. 229r line 2 – f. 232v line 7; E: pp. 646–649 (it breaks down after 17.38); this chapter is missing in C_{02}.

✣

1b श्रोतुं मां दातुमर्हसि] Σ, माहात्म्यं वक्तुमर्हसि E **1c** अन्न०] Σ, अन्य० P^{ac}_{57} (diff. hand) • ०वस्त्र०] Σ, ०वस्त्रं K_{82} **2b** ०भूत०] Σ, ०सूत० K_{82}, ०भूतव० P^{ac}_{57} (hypermetr.) **2c** सुकृतं च पूपं] Σ, सुकृतं पूपं K^{ac}_{82}, सुकृतम्मपूपं E **3a** मार्गं] Σ, मार्ग० E (unmetr.) • खगं चो०] Σ, खच्चो० C_{94}, खगश्चो० E • ०जङ्गलं च] Σ, ०जङ्गमश्च E **3b** वटं] Σ, वट E (unmetr.) **4b** ०शालूक च] conj., ०शालूक व $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$ E, ०क व C_{45} **4c** सदक्षिणा०] Σ, सक्षिणा० P^{ac}_{57}, स⟨द⟩क्षिणा० P^{pc}_{57} (diff. hand)

श्रद्धान्वितः सत्कृतया प्रणम्य ॥ १७:४ ॥

प्रयाति लोकं जगदीश्वरस्य
विमानयानैः सहितो ऽप्सरोभिः ।
एकैकसिक्थस्य सहस्रवर्षम्
अन्नप्रदो मोदति देवलोके ॥ १७:५ ॥

च्युतश्च मर्त्ये स भवेद्धनाढ्यः
कुलोद्गतः सर्वगुणोपपन्नः ।
यशः श्रियं सर्वकलाज्ञता च
भवेत्स भोगी सकलत्रपुत्रः ॥ १७:६ ॥

दद्याद्दरिद्रकृपणार्तदीनां
कालागतत्वातुरमागतानाम् ।
तृष्णाबुभुक्षागतिकागतानां
दत्त्वा स धर्मफलमाश्रयेत ॥ १७:७ ॥

देशे च काले च तथा च पात्रे
दानादिधर्मस्य फलं कनिष्ठम् ।
वाणिज्यधर्मा हि फलाश्रितानां
धर्मो हि तस्य न च निर्मलो ऽस्ति ॥ १७:८ ॥

8ab cf. *Bhagavadgītā* 17.20 = *Hitopadeśa* 1.16 : दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥

8ab missing in E.

✣

4d ०न्वितः] Σ, ०न्वित P_{57} • सत्कृतया] Σ, सक्ततया E **5a** प्रयाति] P_{57}^{pc}E, प्रयान्ति C_{94} $C_{45}K_{82}P_{57}^{ac}$, प्रया ि ॅ K_{41} **5c** ०सिक्थस्य] Σ, ०सिष्टस्य E **6c** ०कला०] em., ०कल० C_{94} $C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$E **6d** ०कलत्रपुत्रः] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$E, ०कलत्रः C_{45} **7a** ०रिद्र] $C_{45}K_{82}$ P_{57}, ०रिद्रः $C_{94}K_{41}$E • ०दीनां] em., ०दीना $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०दीनो E **7b** कालागतत्वा०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}^{pc}$, कलागतत्वा० P_{57}^{ac}, कालागदत्वा० K_{41}, वालागदत्वा० E • ०तुरमा] Σ, ०तुमा० P_{57} **7c** तृष्णा०] $K_{82}K_{41}$E, तृष्णां $C_{94}C_{45}$, कृष्णाम् P_{57} • ०बुभुक्षा०] Σ, भुभुक्ता० C_{94} **7d** ०श्रयेत] $C_{94}K_{82}K_{41}$E, ०श्रयेत् $C_{45}P_{57}$ **8a** पात्रे] Σ, यात्रे K_{82} **8b** दानादि०] $C_{94}K_{82}$ K_{41}, दानानि $C_{45}P_{57}$ **8c** वाणिज्य०] Σ, वाणि K_{82}^{ac}, वणिज्यं K_{82}^{pc} • ०धर्मा हि०] Σ, ०धर्म्मो P_{57}^{pc}, ०धर्मादि E **8d** हि] Σ, स्ति K_{82}

तोयं च दद्याल्लघुपूर्णकुम्भं
शीतं सुगन्धं परिवासितं च ।
स याति लोकं सलिलेश्वरस्य
न सप्तजन्मानि तृषाभिभूतः ॥ १७:९ ॥

[वस्त्रादिप्रदानम्]

उपानहं यो ददति द्विजाय
सुशोभनं तैलसुदीपितं च ।
ते यान्ति लोकममराधिपस्य
यमालयं कष्टपथा न यान्ति ॥ १७:१० ॥

प्रक्षीणपुण्यः पुनरत्र लोके
जातो भवेद्दिव्यकुलोपपन्नः ।
धनैः समृद्धो ऽधिपतित्वतां च
रथाश्वनागासनगा भवन्ति ॥ १७:११ ॥

वस्त्रप्रदानेन भवन्ति देवि
रूपोत्तमाः सर्वकलाज्ञता च ।
समृद्धिसौभाग्यगुणान्विताश्च
स्वर्गच्युतास्ते पुरुषा भवन्ति ॥ १७:१२ ॥

वस्त्रप्रदानाभिरतस्य पुंसः
अन्यां प्रवक्ष्यामि ततः प्रशंसाम् ।
वस्त्रं तु लोकेष्वभिपूजनीयं

✣

9d सप्त०] Σ, तस्य E **10a** यो] $C_{94}K_{82}E$, ये $C_{45}P_{57}$, य K_{41} **10b** ०दीपितं च] Σ, ०दीपितं K_{82}^{ac}, ०दीसुरपितञ्च E (hypermetr.) **10c** लोकममरा०] Σ, लोकं समरा० K_{82} **11a** ०पुण्यः] $C_{94}C_{45}P_{57}K_{41}$, om. K_{82}^{ac}, ०पुण्य K_{82}^{pc}, ०पुण्या E • पुनरत्र लोके] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}E$, पुनर-भ्युपेति C_{45} **11b** ०कुलोप०] Σ, ०कुलोत्प० K_{41} **11c** समृद्धो] Σ, समुद्भूतो P_{57} (hypermetr.) • ०पतित्वतां च] Σ, ०पतित्वताश्च E **11d** रथाश्वनागासनगा भवन्ति] Σ, रथाश्वनाथगासनगा भवन्ति P_{57}^{ac}, रथाश्च नागा प्रभवन्ति तस्य E **12b** ०त्तमाः] Σ, ०त्तमा C_{45}, ०त्तम० E • ०कलाज्ञता च] em., ०कलज्ञताश्च $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०कलज्ञता च C_{45}, ०कलज्ञताञ्च E **13b** अन्यां प्र०] $C_{94}K_{82}P_{57}$, अन्यत्प्र० $C_{45}E$, अन्यात्प्र० K_{41} • ०शंसाम्] Σ, ०शसाम् C_{45}, ०शस्तां E **13c** ०भिपूज०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०तिपूज० E

वस्त्रं नराणां त्वतिमाननीयम् ॥ १७:१३ ॥

वस्त्रं तु भूयो न च मानलाभः
पराभवश्चातिजुगुप्सनं च ।
तस्माद्धि वस्त्रं सततं प्रदेयं
यशः श्रियः स्वर्गमनन्तलाभम् ॥ १७:१४ ॥

यावन्ति सूत्राणि भवन्ति वस्त्रे
तावद्युगं गच्छति सोमलोकम् ।
पुण्यक्षयाज्जायति मर्त्यलोके
वस्त्रप्रभूते धनधान्यकीर्णे ।
सुरूपसौभाग्ययशस्विनश्च
विद्याधरा लोकप्रभुत्वतां च ॥ १७:१५ ॥

द्विजेभ्यश्छत्रं सुकृतं प्रदद्याद्
वर्षातपत्रं दृढशोभनं च ।
अङ्गारवर्षं त्रपुखङ्गमाद्यम्
असंशयं त्रायति याम्यमार्गे ॥ १७:१६ ॥

स्वर्गं च याति ग्रहनायकस्य
स वर्षकोट्यायुतमन्तकाले ।
जायन्ति ते मानुष मर्त्यलोके
गृहोत्तमे भोगपतिर्भवन्ति ॥ १७:१७ ॥

कृत्वा मठं शोभन विप्रदाता

16c cf. ŚDhU 7.49cd : प्रदीप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना व्रजन्ति च

14ab missing in P_{57}

✣

14b ०जुगुप्सनं च] Σ, ०जुप्सितं च K_{82}, जुगुप्सनश्च E **14d** श्रियः] Σ, श्रियंः K_{82} • स्वर्गमनन्त०] Σ, ०स्वर्गसमन्त० E **15b** तावद्यु०] Σ, ताव यु० C_{45} • गच्छति] Σ, गति C_{94}^{ac} **15c** मर्त्य०] Σ, मार्त्य० K_{82}, मृत्यु० E **15d** ०कीर्णे] Σ, ०कीर्णो E **15f** ०धरा] Σ, ०धरो E • ०त्वतां च] Σ, ०त्वताश्च E **16c** ०वर्षं त्रपु०] K_{82}, ०वर्षत्रपु० $C_{94}C_{45}P_{57}K_{41}$, ०वर्षत्रषु० E • ०ङ्गमाद्यम्] Σ, ०ङ्गमद्यम् C_{45} **17a** याति] Σ, यान्ति E • ०कस्य] Σ, ०कश्च E **17c** जायन्ति] Σ, जान्ति C_{45}^{ac} **17d** ०पतिर्भ०] Σ, ०पति भ० K_{82} (unmetr.)

द्रव्येण शुद्धेन तु पूरयित्वा ।
स याति देवेन्द्रसदो यथेष्टं
स वर्षकोटीशत दिव्यसंख्ये ॥ १७:१८ ॥

तदन्तकाले यदि मानुषत्वं
जायन्ति ते सप्तमहीप्रभोक्ता ।
स सप्तरत्नत्रयसम्प्रयुक्तो
बलाधिको यज्ञसहस्रकर्ता ॥ १७:१९ ॥

[भूमिप्रदानम्]

भूमिप्रदाता द्विज हीनदीनः
समृद्धसस्यो जलसंनिकृष्टः ।
स याति लोकममराधिपस्य
विमानयानेन मनोहरेण ॥ १७:२० ॥

मन्वन्तरं यावदभुक्तभोगान्
तदन्तकाले च्युत मर्त्यलोके ।
स जम्बुखण्डाधिपतिर्भवेत
वीर्यान्वितो राजसहस्रनाथः ॥ १७:२१ ॥

[गोप्रदानम्]

सचैलघण्टां कनकाग्रशृङ्गां
दोग्ध्रीं सवत्सां पयसा द्विजानाम् ।

---

22 cf. ŚDhSaṅgr 6.89: हेमशृंगां रौप्यक्षुरां रत्नाङ्गीं कांस्यदोहिनीम् । सचैलघण्टाङ्गान्दद्याच्छिवभक्तद्विजन्मने ॥

✣

18c ०सदो] Σ, ०सदं E **18d** ०कोटी०] Σ, ०कोटि० E (unmetr.) • ०संख्ये] $C_{94}C_{45}K_{41}$, ०संख्यै K_{82}, ०सं⟨ख्यं⟩ P_{57}, ०संख्यैः E **19c** ०रत्न०] Σ, ०रथ्य० E • ०युक्तो] C_{45}, ०युक्ता C_{94} $K_{82}P_{57}K_{41}$E **20a** ०दीनः] Σ, ०दीनं E **20b** समृद्ध०] Σ, समृद्धस् P_{57} (unmetr.), संमृद्ध० E • ०कृष्टः] Σ, ०कृष्ट E **20c** याति] Σ, जाति K_{41} **21c** स जम्बुखण्डाधिपतिर्भवेत] Σ, स जबमुखण्डाधिपतिर्भवेत E (hypermetr.) **21d** राज०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$E, रा K_{41} **22a** ०घण्टां] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$E, ०घण्टा० K_{41} **22b** दोग्ध्रीं] E, द्रोग्ध्रीं C_{94}, द्रोग्धी C_{45}, दोग्ध्री K_{82}, द्रोग्ध्री P_{57}, दो⸗ K_{41} • पयसा द्विजानाम्] $C_{94}K_{41}$, पयसा C_{45}, पयसां द्विजानाम् K_{82}E, पयसान्वितानां P_{57}

दत्त्वा द्विजेभ्यः समलङ्कृतां गां
प्रयान्ति लोकं सुरभीसुतानाम् ॥ १७:२२ ॥

यावन्ति रोमाणि भवन्ति गावस्
तावद्युगानामनुभूय भोगान् ।
तस्माच्च्युता मर्त्य महीभुजास्ते
सहस्रराजानुगतो महात्मा ॥ १७:२३ ॥

[सुवर्णादिप्रदानम्]

सुवर्णकांस्यायसरौप्यदाता
ताम्रप्रवालान्मणिमौक्तिकाद्यान् ।
दत्त्वा द्विजेभ्यो वसुसाध्यलोके
प्राप्नोति वर्षं दशपञ्चकोट्यः ॥ १७:२४ ॥

भुक्त्वा यथेष्टं क्रम देवलोकान्
च्युतश्च मर्त्ये स भवेन्नरेन्द्रः ।
सुदुर्जयः शक्रसहस्रजेता
सुदीर्घमायुश्च पराक्रमश्च ॥ १७:२५ ॥

[विमिश्रविषयाणि]

यत्प्रेक्षणं दर्शयितुं प्रदाता
सुरूपसौभाग्यफलं लभेत ।
तृणाशनामूलफलाशनेन

---

24 cf. NiśvMukha 2.56cd : कांसताम्रप्रवालानि दत्त्वा याति वसोः पुरम ; and ŚDhSaṅgr 6.125cd : कांस्यताम्रप्रवालानि दत्त्वैति वसुमन्दिरम् **26ab** cf. MBh 13.7.17b : स्वर्गगामी तृणाशनः

✣

22c दत्त्वा] Σ, om. C_{45} • समलङ्कृतां गां] P_{57}^{pc}, समलङ्कृतानाम् $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}^{ac}K_{41}E$ **22d** लोकं सुरभीसुतानाम्] Σ, om. C_{94} **23a** यावन्ति] Σ, om. C_{94} **23b** ०गानामनु०] Σ, ०गानानु० P_{57}^{ac} **23c** ०भुजास्ते] $C_{94}K_{41}E$, ०भुजस्ते $C_{45}P_{57}$, ०भुजानां K_{82} **24b** ०न्मणि०] $K_{82}P_{57}K_{41}$, ०त्मणि० $C_{94}C_{45}$, ०मणि० E • ०मौक्तिका०] Σ, ०मुक्तका० P_{57} **24d** ०कोट्यः] corr., ०कोट्यो $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}E$ **25a** ०लोकान्] $C_{94}K_{41}E$, ०लोकाच् $C_{45}K_{82}$, ०लोकात् P_{57} **25b** च्युतश्च] Σ, च्युताश्च C_{45}, च्युतञ्च E **25c** सुदुर्जयः] Σ, सुदु--- C_{94} **26b** लभेत] $K_{41}E$, लभेत् $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ (hypometr.) **26c** तृणा०] Σ, तृण० K_{41}

लभेत राज्यानि अकण्टकानि ॥ १७:२६ ॥

लभेत पर्णाशन स्वर्गवासं
पयःप्रयोगेन च देवलोकम् ।
शुश्रूषणे यो गुरवे च नित्यं
विद्याधरो जायति मर्त्यलोके ॥ १७:२७ ॥

दद्याद्भवां ग्रास तृणस्य मुष्टिं
गवाढ्यतां जायति मर्त्यलोके ।
श्राद्धं च दत्त्वा प्रयतो द्विजाय
समृद्धसन्तान भवेद्युगान्ते ॥ १७:२८ ॥

अहिंसको जायति दीर्घमायुः
कुलोत्तमो जायति दीक्षितेन ।
कालत्रयं स्नानकृतेन राज्यं
पीत्वा च वायुं त्रिदशाधिपत्वम् ॥ १७:२९ ॥

अनश्नतायाः फलमीशलोके
तृप्तिर्भवेत्तोयप्रदानशीलः ।
अन्नप्रदाता पुरुषः समृद्धः
स सर्वकामान्लभतीह लोके ॥ १७:३० ॥

श्रद्धामतिर्यः प्रविशेद्धुताशं

26cd cf. MBh 13.7.15c : फलमूलाशिनां राज्यं **27ab** cf. MBh 13.7.15d : स्वर्गः पर्णाशिनां तथा **28ab** cf. MBh 13.7.17a : गवाढ्यः शाकदीक्षायां **29b** cf. MBh 13.7.16d : दीक्षया कुलमुत्तमम् **29cd** cf. MBh 13.7.17cd : स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् **30a** cf. MBh 13.7.16ab : प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते

✣

26d अकण्टकानि] Σ, कण्टकानि E (hypometr.) **27b** ०लोकम्] Σ, ०लोके K_{41}E **27c** शुश्रूषणे] Σ, शुश्रूषणो E **28a** ग्रास०] Σ, धास० E • तृणस्य] Σ, तृणास्य K_{41} • मुष्टिं] Σ, मुष्टि K_{41}, मुष्टिः E **28b** गवाढ्यतां] Σ, सर्वाद्यतां K_{41} **29a** जायति] Σ, जाति K_{82}^{ac} **29b** ०त्तमो] $C_{94}C_{45}P_{57}$, ०त्तमे K_{82}, ०हमा K_{41}, ०त्तमं E **29d** वायुं त्रि०] Σ, वायु(म्त्रि)० K_{41}, वायुस्त्रि० E **30a** फलमी०] Σ, फलशी० K_{82} **30b** तृप्तिर्भ०] Σ, तृप्ति भ० K_{82} **30d** ०कामान्ल०] Σ, ०कामा ल० E **31a** ०द्धुताशं] P_{57}^{pc}, ०द्धुताशनं $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}^{ac}K_{41}$E (hypermetr.)

स याति लोकं प्रपितामहस्य ।
सत्यं वदेद्यो ऽपि च धर्मशीलो
मोदत्यसौ देवि सहाप्सरोभिः ॥ १७:३१ ॥

रसांस्तु षड्ये परिवर्जयन्ति
अतीव सौभाग्य लभेत साध्वी ।
दानेन भोगानतुलान्लभेत
चिरायुतां याति हि ब्रह्मचर्यात् ॥ १७:३२ ॥

धनाढ्यतां याति हि पुण्यकर्मा
मौनेन आज्ञां लभते अलङ्घ्याम् ।
प्राप्नोति कामं तपसः सुतप्तं
कीर्तिं यशः स्वर्गमनन्तभोगम् ।
आयुःश्रियारोग्यधनप्रभुत्वं
ज्ञानादिलाभं तपसा लभेत ॥ १७:३३ ॥

त्रैलोक्याधिपतित्व शक्रमगमत्कृत्वा तपो दुष्करं
यक्षेशो ऽपि तपःप्रभावमभवद्गुह्याधिपत्यं महत् ।
रक्षेशो ऽपि विभीषणस्त्वमरतां प्राप्तस्तपसैव तु
रुद्राराधनतत्परस्तपफलान्नन्दी गणत्वं गतः ॥ १७:३४ ॥

31cd cf. MBh 13.7.16c : स्वर्गं सत्येन लभते **32ab** cf. MBh 13.7.10ab : रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यम् अनुगच्छति **32cd** cf. MBh 13.7.14 : धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ **33b** cf. MBh 13.7.14b : मौनेनाज्ञां विशां पते

✣

31b याति] Σ, जाति K_{41} **32a** रसांस्तु षड्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, रसास्तु षड्यो P_{57}E **32b** लभेत] Σ, लभे C_{94}^{ac} **32c** ०तुलान्ल०] Σ, ०तुलं ल० E **33a** धना०] Σ, धन० K_{82} • याति] Σ, यान्ति E • ०कर्मा] Σ, ०कर्मान् E **33b** आज्ञां] Σ, आज्ञा E • लभते] Σ, लभेत C_{45} (unmetr.) **33d** कीर्तिं य०] $C_{94}C_{45}P_{57}$, कीर्तिर्य० K_{82}E, कीर्त्तियशः K_{41} **33f** ज्ञानादिलाभं तपसा] C_{94} $K_{82}^{pc}P_{57}K_{41}$E, आज्ञादिलाभं तपसा C_{45}, om. K_{82}^{ac} **34a** ०गमत्कृ०] Σ, ०गमं कृ० C_{45} **34b** ०मभवद्गु०] Σ, ०गुरुणा गु० E • ०पत्यं] $C_{45}K_{82}P_{57}$, ०पत्वं $C_{94}K_{41}$E **34c** ०पसैव] Σ, ०पस्यैव K_{41}E • तु] Σ, तुं $P_{57}K_{41}$ **34d** ०तत्पर०] Σ, ०तत्परा० K_{41}E • ०पफलान्न०] corr., ०पःफलान्न० $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$(unmetr.), ०पःफलन्न० C_{45}, ०पफलात् न E

ज्ञानं द्विजानां तप आह विष्णुः
क्षत्रं तपो रक्षणमाह सूर्यः ।
वैश्यं तपश्चार्जनमाह वायुः
शूद्रं हि शिल्पं तप आह इन्द्रः ॥ १७:३५ ॥

रणोत्सहं क्षत्रिययज्ञमिष्टं
वैश्ये हविर्यज्ञमुदाहरन्ति ।
शूद्रस्य यज्ञः परिचर्यमिष्टं
यज्ञं द्विजानां जपमुक्त+मोक्षः+ ॥ १७:३६ ॥

[स्वमांसरुधिरपुत्रकलत्रदानम्]

देव्युवाच ।
स्वमांसरुधिरं दानं दानं पुत्रकलत्रयोः ।
किं प्रशस्यं महादेव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १७:३७ ॥

महेश्वर उवाच ।
स्वमांसरुधिरं दानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
श्रूयतां पूर्ववृत्तानि संक्षिप्य कथयाम्यहम् ॥ १७:३८ ॥

उशीनरस्तु राजर्षिः कपोतार्थे स्वकां तनुम् ।
त्यक्त्वा स्वर्गमनुप्राप्तः परार्थे परतत्परः ॥ १७:३९ ॥

पुत्रमांसं स्वयं छित्त्वा अग्निदत्तं पुरानघे ।
तेन दानप्रभावेन अलर्कस्त्रिदिवं गतः ॥ १७:४० ॥

स्वदारदानेन सुदासपुत्र

---

37 E breaks down after 17.37, and resumes only at 18.16c.

✣

35a द्विजानां तप] Σ, द्विजान्तपसो E(unmetr.) **35b** क्षत्रं त०] Σ, क्षेत्रन्त० K_{41} • सूर्यः] $C_{45}P_{57}K_{41}$, सूर्य $C_{94}K_{82}E$ **35c** ०र्जनमाह वायुः] $C_{94}P_{57}K_{41}$, ०र्जनमाहमायुः C_{45}, ०र्जानमाह वायुः K_{82}, ०ञ्जनमाह वायुः E **35d** इन्द्रः] Σ, इन्दुः C_{45} **36b** वैश्ये हविर्य०] $C_{94}C_{45}P_{57}$, वैश्यं हवि य० K_{82}, वैश्यं हविर्य्य० $K_{41}E$ **37d** श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः] Σ, तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि E **38** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, भगवान् K_{41} **39a** ०नरस्तु] Σ, ०नरस्य K_{41} • राजर्षिः] Σ, राजर्षि C_{45}, रार्षिः P_{57}^{ac} **40b** अग्निदत्तं] $C_{94}K_{82}P_{57}$, अग्निर्दत्तं C_{45}, अग्निं दत्तं K_{41} • ०नघे] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, ०ऽनघा० K_{41} **40d** अलर्क०] Σ, अर्लर्क० P_{57}

अपुत्रभूतस्य च पुत्र जातः ।
स्वर्गे स्वयं चाक्षयभोगलाभं
प्राप्तो महद्दानफलप्रभावात् ॥ १७:४१ ॥

यादवश्चार्जुनो देवि दत्त्वा खाण्डवभोजनम् ।
तपनस्य प्रसादेन सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ॥ १७:४२ ॥

हरिणा च शिरां भित्त्वा दत्तं मे रुधिरं पुरा ।
प्रतीच्छितं कपालेन ब्रह्मसम्भवजेन मे ॥ १७:४३ ॥

दिव्यवर्षसहस्राणि धारा तस्य न छिद्यते ।
परितुष्टो ऽस्मि तेनाहं कर्मणानेन सुन्दरि ॥ १७:४४ ॥

वरं दत्तं मया देवि पुराणपुरुषो ऽव्ययः ।
अक्षयं बलमूर्जं च अजरामरमेव च ॥ १७:४५ ॥

ममाधिकं भवेद्विष्णुर्मामपि त्वं विजेष्यसि ।
एवमादीन्यनेकानि मयोक्तानि जनार्दने ॥ १७:४६ ॥

निष्कम्पनिश्चलमनाः स्थाणुभूत इव स्थितः ।
दधीचिः स्वतनुं दत्त्वा विबुधानां वरानने ।
भुक्त्वा लोकान् क्रमात्सर्वान् शिवलोके प्रतिष्ठितः ॥ १७:४७ ॥

[अन्यानि दानानि]

43ab cf. SkandaP 6.5ab : शिरां ललाटात्सम्भिद्य रक्तधारामपातयत् **44cd** cf. SkandaP 6.8ab : तुष्टो ऽस्मि तव दानेन युक्तेनानेन मानद **45cd** cf. SkandaP 6.8cd : वरं वरय भद्रं ते वरदो ऽस्मि तवाद्य वै

✣

41c चाक्षय०] Σ, चोक्कय० C_{94} **42a** यादव०] Σ, याद्रव० K_{82} **42b** खाण्डव०] K_{41}, खण्डव० $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ • ०भोजनम्] conj. Kafle, ०भाजनं $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$ **42c** प्रसादेन] $C_{94}K_{82}K_{41}$, प्रभावेन C_{45}, प्रतापेन P_{57} **43a** शिरां] em. Yokochi, शिरो $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}E$ **43d** ०सम्भव०] Σ, ०स्वम्भव० P_{57} **44a** दिव्य०] $C_{94}K_{82}K_{41}$, दिव्यं $C_{45}P_{57}$ **44b** छिद्यते] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, विद्यते K_{41} **46ab** ०ष्णुर्मा०] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०ष्णुमा० C_{45} **46b** त्वं] $C_{94}C_{45}K_{41}$, om. K_{82}, त्व P_{57} **47a** ०मनाः] em., ०मनः $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$ **47b** स्थाणु०] Σ, स्थानु० $P_{57}K_{41}$ **47c** दधीचिः] $C_{94}P_{57}$, दधचि C_{45}, दधीचि $K_{82}K_{41}$ **47d** विबुधानां] Σ, विधूनानां K_{82}

जामदग्निर्महीं दत्त्वा काश्यपाय महात्मने ।
इहैव स फलं भोक्ता देवराज्यमवाप्स्यति ॥ १७:४८ ॥

दत्त्वा गोसकलं देवि व्यासस्यामिततेजसः ।
युधिष्ठिरो महीपालः सदेहस्त्रिदिवं गतः ॥ १७:४९ ॥

सत्यभामा स्वकं भर्त्रा दत्त्वा नारदसत्कृतम् ।
दानस्यास्य प्रभावेन अक्षयं त्रिदिवं गतः ॥ १७:५० ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि गवां दत्त्वा द्विजन्मने ।
दुर्योधनो महीपालो गतः स्वर्गमनन्तकम् ॥ १७:५१ ॥

वासुकिः सर्पराजेन्द्रो दत्त्वा विप्र सुसंस्कृताम् ।
जरत्कारोश्च सा भार्या सर्वे नाग विमोक्षिताः ॥ १७:५२ ॥

[दानभूमयः]

गोभूमिकनकादीनां दानं कन्यसमुच्यते ।
भृत्यपुत्रकलत्राणां दानं मध्यममुच्यते ॥ १७:५३ ॥

स्वदेहपिशितादीनां दानमुत्तममुच्यते ।
एतत्सर्वं यदा दानं तद्दानमुत्तमोत्तमम् ॥ १७:५४ ॥

यावज्जन्मसहस्राणि भोक्ता भवति कन्यसः ।
शतजन्मसहस्राणि भोक्ता भवति मध्यमः ॥ १७:५५ ॥

---

51 The folios that may have contained 17.51–18.20ab are missing in P_{57}.

✣

49a सकलं] Σ, सफलं P_{57} **49b** ०तेजसः] Σ, तेतजसः C_{45} **49c** ०ष्ठिरो] K_{41}, ०ष्ठिर० $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ • ०पालः] Σ, ०या ̄ C_{94} **50a** ०भामा] em., ०भामः $C_{94}C_{45}P_{57}K_{41}$, ०भासः K_{82} • भर्त्रा] em., भर्ता $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$ **50b** नारद०] Σ, नार० C_{45} **50c** दानस्यास्य] Σ, दानास्यास्य K_{41} **51b** दत्त्वा] Σ, दत्वां K_{82} **51c** दुर्योधनो] K_{41}, दुर्योधन० $C_{94}C_{45}K_{82}$ **52b** ०स्कृताम्] em. Kafle, ०स्कृतम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$ **52c** जरत्कारो०] em., जरत्कारु० $C_{45}K_{82}K_{41}$, ̄रत्कारु० C_{94} **52d** नाग] $C_{94}C_{45}K_{82}$, नग K_{41} • ०मोक्षिताः] $C_{94}K_{82}K_{41}$, ०मोहिताः C_{45} **53b** दानं] $C_{94}K_{82}K_{41}$, दान C_{45} **53d** मध्यममु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मध्यम उ० K_{41} **54a** ०देह०] K_{41}, ०देहं $C_{94}C_{45}K_{82}$ **54d** ०त्तमम्] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$, ०त्त C_{94}^{ac}, ०त्तम K_{41}

उत्तमः फलभोक्ता च जन्मकोटिशतत्रयम् ।
परार्धद्वयजन्मानां भोक्ता वै चोत्तमोत्तमः ॥ १७:५६ ॥

भूतानामनुकम्पया यदि धनं दाता सदा त्वर्थिने
दीनान्धकृपणेष्वनाथमलिने श्वानादितिर्यक्षु च ।
यद्येवं कुरुते सदार्तिहरणं श्रद्धान्वितो भक्तिमान्
तस्यानन्तफलं वदन्ति विबुधाः संयम्य संदर्शनात् ॥ १७:५७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानधर्मविशेषं नाम सप्तादशमो ऽध्यायः ॥

✣

(56a) च] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{41}$, वि C_{94}^{ac} (57a) ०कम्पया] $C_{94}K_{41}$, ०कम्पाया $C_{45}K_{82}$ (57b) ०र्यक्षु] Σ, ०र्यक्षु C_{94}

[अष्टादशमो ऽध्यायः]

[स्वर्गान्मर्त्यमुपागतानां चिह्नानि]

देव्युवाच ।
भुक्त्वा तु भोगान्सुचिरं यथेष्टं
पुण्यक्षयान्मर्त्यमुपागतानाम् ।
चिह्नानि तेषां कथयस्व मे ऽद्य
यथाक्रमं कर्मफलं विशेषात् ॥ १८:१ ॥

[दानाष्टकम्]

महेश्वर उवाच ।
सदान्नदाता कृपणार्तिदीनां
स वर्षकोट्यायुतमीशलोके ।
भुक्त्वा च भोगान्सममप्सरोभिः
प्रक्षीणपुण्यः पुनरेति मर्त्यम् ॥ १८:२ ॥

जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः
सस्त्रीसमृद्धे बहुभृत्यपूर्णे ।
गौरश्वरत्नादिधनाकुलेषु

Witnesses used for this chapter—C_{94}: f. 224r line 4 – f. 226r line 4; C_{45}: f. 226v line 6 – f. 228r line 6; C_{02}: f. 306r line 1 – f. 306v line 5; K_{82}: f. 31v line 1 – f. 33r line 6; M: f. 33v line 2 – f. 35v line 4; K_{41}: f. 231r line 2 – f. 232v line 7; E: pp. 649–651 **1** C_{02} broke off in chapter 14 and resumes below at 18.28b. The gap in E that started at 17.39 continues up to 18.16c.

✣

1a तु] Σ, om. K_{82}, च M **1b** ०क्षयान्म०] Σ, ०क्षया म० M **1c** चिह्नानि] Σ, किञ्चिह्न M **1d** विशेषात्] Σ, विशेषः M **2** महेश्वर] $C_{94}C_{45}$, भगवान् $K_{82}MK_{41}$ **2a** ०दीनां] Σ, ०दीना M **2b** ०युतमीशलोके] Σ, ०युतमीनशलोके C_{94}^{ac}, ०युतस्वर्गलोके M **2c** ०न्सममप्सरोभिः] Σ, ०न्सहरप्सरोभिः M, ०न्सरोभिः K_{41} **2d** ०पुण्यः पुनरेति मर्त्यम्] Σ, ०पुण्यः पुनरेति मर्त्ये K_{82}, ०पुण्य पुनः मर्त्यलोके M **3a** जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः] $C_{94}K_{82}$, --- C_{45}, जायन्ति ते दिव्यकुलेषु पुन्साम् M, जायन्ति ते दिव्ये कुलेषु पुंसः K_{41} (unmetr.) **3c** गौर०] $C_{94}^{pc}K_{82}$ K_{41}, गौरव० C_{94}^{ac}, गोर० $C_{45}M$ • ०रत्नादि०] $K_{82}M$, ०रन्नादि० $C_{94}K_{41}$, ०रत्नाति० C_{45} • ०धना०] Σ, ०समा० M

रूपोज्ज्वलः कान्तिसमायुतश्च ॥ १८:३ ॥

वस्त्रं सुसत्कृत्य द्विजस्य दानात्
स्वर्गेषु मोदन्ति स वर्षकोट्यः ।
पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च
चिह्नं महच्छ्रीपदमाप्नुवन्ति ॥ १८:४ ॥

कूपप्रपापुष्करिणीप्रदाता
स लोकमाप्नोति जलेश्वरस्य ।
ततः स तस्माच्च्युतिमाप्य लोकात्
सुखी सुतृप्तेषु कुलेषु जायेत् ॥ १८:५ ॥

रत्निप्रमाणादपि हेमदानात्
सुरेन्द्रलोकं समवाप्नुवन्ति ।
तस्माच्च्युतो मर्त्यमुपागतानां
चिह्नं समृद्धिर्धनधान्यलक्ष्म्याः ॥ १८:६ ॥

अदूष्यभूमीवरविप्रदानात्
स लोकमाप्नोति सुरेश्वरस्य ।
भुक्त्वा तु भोगान्च्युत मर्त्यलोके

✣

(3d) रूपोज्ज्वलः] em., रूपोज्ज्वल० $C_{94}C_{45}K_{82}$, रूपोज्वलः M, रूपर्ज्वल० K_{41} • ०समायुतश्च] $C_{94}^{pc}K_{82}$, ०समायुतञ्च $C_{94}^{ac}C_{45}M$ (4a) वस्त्रं सुसत्कृत्य] $C_{94}C_{45}$, वस्त्रं सुसंस्कृत्य K_{82}, सुवस्त्र सत्कृत्य M, वस्त्रं सुसंकृत्य K_{41} (4b) ०कोट्यः] Σ, ०कोट्या M (4c) पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, पुनश्च्युता मर्त्यमुपागतानां M (4d) चिह्नं म०] Σ, चिह्न्〈म्म〉० C_{94}, चिह्नं न० M (5a) कूप०] Σ, कूपं M • ०पुष्करिणी०] $K_{82}K_{41}$, ०पुष्करणी० C_{94}, ०पुष्किरणी० C_{45}, ०पुष्किरिणी० M (5b) जलेश्वरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, जलेःस्वरस्य M (5c) ततः स तस्माच्च्युतिमाप्य लोकात्] $C_{94}K_{41}$, ततः स तस्माच्च्युतिमप्य लोकात् C_{45}, ततः स तस्माच्च्युतिमाप्य लोके K_{82}, तस्मात्स लोकाश्च्युत मर्त्यलोके M (5d) ०तृप्तेषु] Σ, ०तृ--- C_{45}, ०तप्तेषु K_{82} • कुलेषु जायेत्] Σ, च जायते सः M (6a) रत्नि०] $C_{94}K_{82}$, रति० C_{45}, रत्ति० M, रत्न० K_{41} • ०प्रमाणा०] Σ, ०प्रमाना० M • ०दानात्] Σ, ०दाता M (6b) समवाप्नुवन्ति] Σ, समुवाप्नुवन्ति C_{45}, चमवाप्नुवन्ति M (6c) तस्माच्च्युतो] Σ, तस्माच्च्युते M (6d) चिह्नं] Σ, चिह्न C_{94} • ०लक्ष्म्याः] K_{82}, लक्ष्याः $C_{94}M$, लक्ष्मः C_{45}, ल〈क्ष्या〉 K_{41} • समृद्धिर्ध०] Σ, समृच्यध० M (7a) ०दानात्] Σ, ०दाता M (7b) लोकमाप्नोति] Σ, लोक प्राप्नोति K_{41} • सुरे०] Σ, स्वरे० M (7c) भुक्त्वा भोगान्च्युत] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स भुक्तभोगां च्युत M, भुक्त्वा भोगानच्युत K_{41}

चिह्नं लभेद्वै विषयाधिपत्वम् ॥ १८:७ ॥

द्विजस्य सत्कृत्य तिलप्रदाता
स लोकमाप्नोति च केशवस्य ।
भ्रष्टस्ततो मर्त्यमुपागतस्तु
चिह्नं लभेदक्षयमर्थलाभम् ॥ १८:८ ॥

गवां सुरूपां विधिवद्द्विजानां
दत्त्वा च गोलोकमवाप्नुवन्ति ।
कल्पावसाने समुपेत्य मर्त्ये
चिह्नं गवाढ्यं शतगोयुतं च ॥ १८:९ ॥

स्वर्गं गतानां पुरुषस्य चिह्नं
धनाढ्यता श्री सुखभोगलाभम् ।
आयुर्यशोरूपकलत्रपुत्रं
सम्पद्विभूतिकुलकीर्तिमर्थम् ॥ १८:१० ॥

[निरयान्मर्त्यमुपागतानां चिह्नानि]

दानाष्टकं चोत्तम कीर्तितं ते
चिह्नं च लोकं च समासतो मे ।
शृणोतु देवी निरयागतानां
चिह्नं च कर्म च विपाकतां च ॥ १८:११ ॥

हत्वा च विप्रं मनसा च वाचा

✣

(7d) लभेद्वै] $C_{94}K_{41}$, लभेद्वैद् C_{45}, भवेद्वै K_{82}, भवेतद् M (8a) तिल०] Σ, तिलः M (8b) केशवस्य] Σ, वासवेभ्यः M (8c) ०गतस्तु] Σ, ०गतस्य M (8d) लभेद०] Σ, भवेद० K_{82}, नृणाञ्चो M (9a) गवां सुरूपां] K_{41}, गवां स्वरूपां $C_{94}K_{82}$, गवां स्वरूपं C_{45}, गवा सुरूपा M (9b) च] Σ, स M (9c) समुपेत्य मर्त्ये] Σ, पुनः मर्त्यलोके M (9d) चिह्नं] Σ, चिह्न K_{41} (10a) स्वर्गं गतानां] Σ, स्वर्गागतानां M (10b) ०ढ्यता] Σ, ०ढ्यतां M (10c) ०र्यशो०] Σ, ०र्यषे० M (10d) ०मर्थम्] Σ, ०मत्वम् M (11a) चोत्तम] Σ, चोतम M • कीर्तितं ते] em., कीर्तनं ते $C_{94}K_{82}$, ⟨कीर्तितन्ते⟩ C_{45}, कीर्त्तितो यम् M, कीर्त्तिनन्ते K_{41} (11b) चिह्नं च] Σ, चिंह्नं स M • समासतो] Σ, समागतो M (11c) शृणोतु देवी] Σ, ⟨शृण्वन्तु देवो⟩ M (11d) चिह्नं च] Σ, चिंह्नं स्व० M • विपाकतां च] Σ, विपाकतानाम् M (12a) विप्रं] Σ, विप्र MK_{41}

स याति पारं निरयस्य घोरम् ।
अशीतिकल्पं निरये क्रमेण
भुक्त्वा पुनस्तिर्य शतायुतानाम् ॥ १८:१२ ॥

जायन्ति ते मानुष हीनविद्याः
प्रत्यन्तवासाः कुलवित्तहीनाः ।
नित्यं च तस्या क्षयरोगपीडा
इदं तु चिह्नं द्विजजीवहर्तुः ॥ १८:१३ ॥

पीत्वा च मद्यं द्विज कामतो वा
आघ्राति गन्धं स्वमनीषिकेण ।
स याति घोरं नरकमसह्यं
यावच्च कल्पं दश अत्र भुक्त्वा ॥ १८:१४ ॥

तिर्यं च सर्वमनुभूय दुःखं
स कष्टकष्टेन मनुष्यजन्म ।
चण्डालशौनश्वपचत्वमेति
श्यामं च तालु भवतीह चिह्नम् ॥ १८:१५ ॥

13b cf. Manu 11.49 : ब्रह्महा क्षयरोगित्वं ; cf. YājñS 3.210a : ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् **15b** cf. Manu 11.49b : सुरापः श्यावदन्तताम ; cf. YājñS 3.210b : सुरापः श्यावदन्तकः

✣

12b स याति पारं निरयस्य घोरम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, स यान्ति पारं णिरयं सुघोरम् M, स याति पारं निरयश्च घोरम् K_{41} **12c** निरये] Σ, निरयः M **12d** पुनस्तिर्य] Σ, पुनः तिय M **13a** ०विद्याः] C_{45}M, ०विद्या $C_{94}K_{82}K_{41}$ **13b** ०वासाः] Σ, ०वासा K_{82}, ०वासी M • ०हीनाः] Σ, ०हीना M **13d** इदं तु चिह्नं] Σ, चिंह्नञ्च मे त M **14a** मद्यं] Σ, मद्य M • द्विज] K_{82}M, द्विजः $C_{94}C_{45}K_{41}$ (unmetr.) • वा] Σ, वे K_{41} **14b** आघ्राति] Σ, माघ्राति M • ०मनीषिकेण] Σ, ०मनीशिकेन M, ०मणीषकेण K_{41} **14c** स याति घोरं नरकमसह्यं] Σ, स यान्ति घोरा नरकर्मसह्यं M **14d** कल्पं दश अत्र] Σ, कल्पा दषमन्त्र M **15a** सर्वमनुभूय दुःखं] Σ, सर्वमनुभूय दुःख K_{82}, सर्वं मनुभूय दुःखा M **15b** कष्टकष्टेन] Σ, ष्टकष्टेन C_{45}, कष्टकष्टेण M • ०जन्म] Σ, ०जन्मम् M **15c** चण्डाल०] Σ, चाण्डाल० MK_{41} • ०त्वमेति] Σ, ०त्वमे C_{45} **15d** श्यामं] Σ, श्यामः K_{41} • भवतीह] Σ, भवतीति ह K_{41} • चिह्नम्] Σ, चिंह्नं M

निन्दन्ति ये वेद †सम्भूय† जिह्वा
यः कूटसाक्षी स च खल्वलान्धौ ।
सुहृद्वधा मृत्युशतं हि गर्भे
गर्हाशनोच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:१६ ॥

स्तैन्यं तु यः कुर्वति पापसत्त्वं
ते पापदोषान्नरकं व्रजन्ति ।
मन्वन्तरादीन्यनुभूय दुःखं
पुनश्च तिर्यं शतशो ऽनुभूयात् ॥ १८:१७ ॥

मानुष्यजन्मेषु च दुःखभागी
स्तेनत्वमायाति पुनश्च मूढः ।
सुवर्णचोरी कुनखत्व चिह्नं
विशीर्णगात्रो रजतापहारी ॥ १८:१८ ॥

---

16 cf. Manu 11.57 : ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥
18b cf. Manu 11.49a : सुवर्णचौरः कौनख्यं ; cf. YājñS 3.210c : हेमहारी तु कुनखी

16c E resumes here on p. 649 with महो (for मृत्यु; about two folio sides seem to be missing).

✣

(16a) निन्दन्ति ये वेद सम्भूय जिह्वा] $C_{94}K_{82}K_{41}$, निन्दन्ति ये वेद ⟨सम्भूय जिह्वा⟩ C_{45}, निन्दन्ति ये वेद सस्त्रपजिह्वा K_{10}, निन्दन्ति ये वद शस्त्राय जिह्वा K_7, निन्दन्ति यो वेद स भूय जिह्वा M (16b) यः कूटसाक्षी] Σ, यः कूटसाक्ष C_{45}, यो कूटसा⸗क्षी M • खल्वलान्धौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, ख⟨स्पृ⟩लत्वौ M (16c) मृत्यु०] Σ, महो० E (16d) गर्हा०] Σ, गर्भा० M • भवन्ति] Σ, भ्वन्ति भुङ्क्ता महद्दुःख E (17a) स्तैन्यं तु] corr., स्तैन्यस्तु $C_{94}K_{82}K_{41}$, ⊔न्य⟨स्तु⟩ C_{45}, स्तैन्यञ्च M, दैत्यस्तु E • यः] C_{45} ME, ये $C_{94}^{pc}K_{82}K_{41}$, यैः C_{94}^{ac} • ०सत्त्वम्] Σ, ०स⟨त्वन्⟩ C_{94} (17b) ते] Σ, --- C_{94}, स M • ०दोषान्न०] Σ, ०दोषा न० C_{45}M • व्रजन्ति] Σ, प्रयान्ति M (17c) ०न्तरादीन्य०] Σ, ०न्तराद्धीम० M • दुःखं] Σ, दुःख K_{41} (17d) तिर्यं श०] Σ, तिय स० M, तिर्यक् श० K_{41}E • नुभूयात्] Σ, नुभुक्त्वा M (18a) मानुष्य०] Σ, मनुष्य० K_{82}M (18b) स्तेनत्वम आयाति पुनश्च मूढः] C_{94} $C_{45}K_{82}K_{41}$, स्ते⟨यु⟩त्वमायांति पुनश्च मूढाः M, स्तेने ऽयम आयाति पुनश्च मूढाः E (18c) ०चोरी] C_{94}, ०चौ⸗ C_{45}, ०चौरी $K_{82}MK_{41}$, ०चौर E • कुनखत्व चिह्नम्] $C_{94}K_{82}K_{41}$E, ⟨कनखत्व चिह्न⟩ C_{45}, कुनत्व चिंह्नं M^{ac}, कुनक्षत्व चिंह्नं M^{pc} (18d) विशीर्ण०] Σ, ⟨विस्तीर्ण⟩० C_{45} • ०गात्रो] Σ, ०सूत्रद् M

ताम्रापहारी स्फुटिताग्रपाणिर्
लोहापहारी भुजछेद चिह्नम् ।
कांसापहारी करभग्न चिह्नं
हृत्वा च रीतित्रपुसीसकानाम् ॥ १८:१९ ॥

नासोष्ठकर्णश्रवणस्य छेदश्
चिह्नं नृणां वस्त्रहरः कुचैलः ।
धान्यापहारी भवते ऽङ्गहीनो
दीपापहारी भवते ऽन्ध चिह्नम् ॥ १८:२० ॥

निर्वापहा काण भवेत चिह्नं
यः स्त्रीं हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् ।
सस्यापहारी भवते ऽन्नहीनो
हृत्वायुधमस्त्रहतत्व चिह्नम् ॥ १८:२१ ॥

अन्नापहारी परदत्तभोक्ता
हृत्वा तु गावः स भवेद्दरिद्रः ।
हरिं हरेत्तद्धरिणा दहन्ति

---

21 cf. *Mitākṣarā* ad YājñS 3.216cd : ... न्यासापहारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्ढः, कौमारदारत्यागी दुर्भगः...

✣

19a ताम्रापहारी] Σ, त्रांम्रापहारी M, ताम्रापहारि E • स्फुटिता०] Σ, स्फटिता० E • ०पाणिर्] Σ, ०पाणि MK_{41}, ०पाणीर् E **19b** लोहापहारी] Σ, लोह--- हारी C_{94} • चिह्नम्] Σ, चिंह्नम् M **19c** कांसा०] Σ, कांसो० K_{41} • कर०] Σ, क० C_{94}^{ac} • चिह्नं] Σ, चिह्नम् M^{pc}, ह्नम् M^{ac} **19d** हृत्वा च रीति०] $C_{94}K_{41}E$, हृत्वापचारीति C_{45}, हृत्वा च रीतिं K_{82}, हृत्वा च रीती० M **20a** नासो०] Σ, नासौ० E **20b** चिह्नं] Σ, चिंह्नं M • ०हरः] Σ, ०हरं E • कुचैलः] Σ, कुचेलः K_{41} E **20c** भवते ऽङ्ग०] $K_{82}MK_{41}$, भवदेङ्ग० C_{94}, ⟨भवत्यङ्ग⟩० C_{45}, भवत्येङ्ग० E **20d** दीपा०] Σ, दिपो E • भवते ऽन्ध] $C_{94}C_{45}K_{82}MK_{41}$, भवत्यन्ध E **21a** चिह्नं] Σ, ⟨चिह्नं⟩ C_{45}, चिंह्नं M **21b** यः स्त्रीं हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात्] corr., यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितस्स्त्रिया स्यात् C_{94}, यः स्त्री हरे सो ऽपि जितः स्त्रियायात् C_{45}, यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जित स्त्रिया स्यात् K_{82}, यः स्त्री हरे स्त्रीभिः जिता भवन्ति M, यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् $K_{41}E$ **21c** भवते ऽन्नहीनो] Σ, भवते ऽन्नहीवः C_{45}, भवेतन्नहीनः K_{41} **21d** ०युधमस्त्र०] Σ, ०युधयन्त्र E **22b** भवेद्दरिद्रः] Σ, भवे दरिद्रंः M **22c** हरिं हरेत्तद्धरिणा] Σ, हरिन्भवे त हरिणा M, हरिहरेत्तद्धरिणा E

हृत्वा तु मेषान् अजगर्दभं वा ॥ १८:२२ ॥

स भारभृज्जीव्यमुदाहरन्ति
रत्नापहारी अनपत्यता च ।
छत्रापहारी अपवित्रता च
हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः ॥ १८:२३ ॥

गोधूमशालियवमुद्गमाषान्
हृत्वा मसूरं विलयं व्रजन्ति ।
कामातुरो मातर मातृपुत्रीं
मातृस्वसां गच्छति मातुलानीम् ॥ १८:२४ ॥

राजाङ्गनां पुत्रसुतां स्नुषां च
प्रव्राजिनीं ब्राह्मणिमन्त्यजां च ।
अजाश्वमेषं सुरभीसुतां च
यत्कामयेत्तेषु विमूढचेताः ॥ १८:२५ ॥

स याति कृच्छ्रं नरकं सुघोरं
स वर्षकोटीशतशो भ्रमित्वा ।

23b cf. *Mitākṣarā* ad Yājñavalkya 3.216cd : ... गौतमो ऽपि क्वचिद्विशेषमाह । ... न्यासापहार्यनपत्यः, रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः...

✣

22d हृत्वा तु मेषानजगर्दभं वा] $C_{94}C_{45}K_{41}$, हृत्वा च मेषानजगर्दभम्च K_{82}, हृत्वा च मेषामजगर्दभञ्च M, हृत्वा तु मेषानजगर्दभश्च E **23a** ०ज्जीव्य०] Σ, ०ज्जीवा० M, ०ज्जीव० E **23b** अनपत्यता] Σ, --- त्यता C_{94} **23c** अपवित्रता] $C_{45}K_{41}E$, अपरित्रता $C_{94}K_{82}M$ **23d** हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः] $C_{94}K_{82}ME$, ⟨हृत्वा नृजीवः स भवेदजीवः⟩ C_{45}, हृत्वा च बीजं स भवेदजीवः K_{41} **24a** ०मुद्गमाषान्] $C_{94}K_{82}E$, ०मुद्गमाषा C_{45}, ०माषमुजान् M, ०मुद्गमाषां K_{41} **24b** मसूरं] Σ, मूत्रं M^{ac}, मूरं M^{pc} **24c** मातृपुत्रीं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, मात्रपुत्री MK_{41}, मातृपुत्री E **24d** ०स्वसां] Σ, ०स्वसा M • मातुलानीम्] Σ, मातुलानी K_{82}, मातुलानीः M **25a** राजाङ्गनां] Σ, राजाङ्गणा $C_{45}M$ • ०सुतां] $K_{82}E$, ०सुत $C_{94}C_{45}M$, ०सुता K_{41} • स्नुषां] Σ, स्नुसा M **25b** ०व्राजिनीं] $C_{94}C_{45}E$, ०व्राजिनी K_{82}, ०व्रजनी M, ०व्रजिनां K_{41} • ब्राह्मणिमन्त्यजां च] $C_{45}K_{82}$, ब्राह्मणिमन्त्य॰ञ्च C_{94}, ब्राह्मणि चान्त्यजा च M, ब्रह्मणिमन्त्यजाञ्च K_{41}, ब्राह्मणीमन्त्यजां च E **25c** ०मेषं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मेष० $MK_{41}E$ • ०सुतां च] K_{41}, ०सुतं च $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०सुतश्च M, ०सुताश्च E **25d** यत्का०] Σ, यः का० M • ०चेताः] Σ, ०चेतः E **26a** याति] Σ, यान्ति M

तिर्यं च भूयः शतशो व्यतीत्य
कष्टेन वै जायति मानुषत्वम् ॥ १८:२६ ॥

हीनाङ्गतां दीनशरीरतां च
यो मातृगामी स भवेदलिङ्गः ।
मातृस्वसातल्पग वातलिङ्गो
लिङ्गोपरोधः सुतपुत्रिकामः ॥ १८:२७ ॥

स्नुषां च यः सेवति रक्तमेही
दौश्चर्मतां च द्विजसुन्दरीषु ।
राजाङ्गनायासु च लिङ्गच्छेदः
प्रव्राजिनीकामुक मूत्रकृच्छ्रम् ॥ १८:२८ ॥

सव्याधिलिङ्गं लभते ऽन्त्यजासु
विलीनलिङ्गः पशुयोनिगामी ।
जायन्ति ते मूषिक धान्यचौरी

28b cf. Manu 11.49d : दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ; cf. YājñS 3.210d : दुश्चर्मा गुरुतल्पगः **29cd** for these pādas and the next verse, cf. Manu 12.62 : धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः । मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥; cf. also YājñS 3.215 : मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः । अजः पशुं पयः काको गृहकार उपस्करम् ॥

28b C_{02} resumes here in f. 306r with चर्मताश्च द्विजसुन्दरीषु

✣

26c तिर्यं च] Σ, तियञ्च M, तीर्यञ्च E • व्यतीत्य] Σ, व्यतित्य K_{41} **26d** वै जायति] Σ, वै ⟨नेत्यद्मि⟩ C_{45}, प्राप्नोति स M **27a** हीनाङ्गतां दीनशरीरतां च] C_{45}, हीनाङ्गता दीनशरीरताश्च K_{82}E, हीनाङ्गतान्दीनशरीरताञ्च C_{94}, हीनाङ्गता दीनशरीरताञ्च K_{41}, हीनाङ्ग दीनकुशरीरता च M **27b** ०लिङ्गः] Σ, ०लि≃ C_{94} **27c** ०वातलिङ्गो] corr., ०वातलिङ्गा $C_{94}K_{82}$, ०वात० C_{45}, ०वातलिङ्गः M, ०वानलि≃ K_{41}, ०वानलिङ्गा E **27d** लिङ्गोपरोधः सुतपुत्रिकामः] em., लिङ्गापरोधः सुतपुत्रिकाम C_{94}, लिङ्गापरोधः सुतपुत्रिकामा C_{45}, लिङ्गापरोधः सुतपुत्रिकामः $K_{82}K_{41}$, लिङ्गापरोधः सुत्रपुत्रिकामा M, लिङ्गेपरोधः सुतपुत्रिकामः E **28b** दौश्चर्मतां च द्विजसुन्दरीषु] $C_{94}C_{02}$, --- च द्विजसुन्दरीषु C_{45}, दौचर्मतां च द्विजसुन्दरीषु K_{82}, दौचर्म्मता याति द्विजाङ्गनाम्च M, दौःचर्म्मतांच द्विजसुन्दरीषु K_{41}, दौः चर्मराश् च द्विजसुन्दरीषु E **28c** लिङ्ग०] Σ, लिङ्गः K_{82} **28d** ०व्राजिनी०] Σ, ०वाजिनी० C_{02}, ०व्रजिनी० K_{41} • ०कृच्छ्रम्] Σ, ०कृच्छ्रः M, ०कृच्छ्र K_{41} **29a** सव्याधिलिङ्गं लभते] Σ, अत्याधिलिङ्गा भवते M, सव्याधिलिङ्ग लभते K_{41}E **29b** विलीनलिङ्गः] Σ, विलीनः C_{45} • ०योनिगामी] Σ, ०यो--- मी C_{94} **29c** ०चौरी] $C_{45}K_{82}$E, ०चोरी $C_{94}C_{02}MK_{41}$

क्षीरं हरेद्वायसतां प्रयाति ॥ १८:२९ ॥

कांसापहारी स भवेत्तु हंसः
श्वानत्वमायाति रसापहारी ।
हृत्वा च सूचीं तु भवेत्स दंशः
हृत्वा तु सर्पिर्वृकतां प्रयाति ॥ १८:३० ॥

मांसं तु हृत्वा स भवेत गृध्रस्
तैलापहारी खगतां प्रयाति ।
गुडं च हृत्वा गुडिका भवन्ति
शाकापहारी स भवेन्मयूरः ॥ १८:३१ ॥

हृत्वा पशुं पङ्गुर जायते ह
श्वित्रत्वमायाति सुवस्त्रहारी ।
हृत्वा दुकूलं स च सारसत्वं

30a cf. *Mitākṣarā* ad YājñS 3.316 : यथा कांस्यहारी हंस इति **30** cf. YājñS 3.216 : मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं बकस्तथा । श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणमेव च ॥ **31a** cf. Manu 12.63a : मांसं गृध्रो वसां मद्गुः **31a** cf. Manu 12.63b : तैलं तैलपकः खगः ; cf. YājñS 3.212c : तैलहृत् तैलपायी **31c** cf. Manu 12.64d : गोधा गां वाग्गुदो गुडम् **31d** cf. Manu 12.65b : पत्रशाकं तु बर्हिणः ; cf. YājñS 3.214c : पत्रशाकं शिखी हृत्वा

✣

29d ०यसतां] Σ, ०यता K_{82}^{ac}, ०यसता K_{82}^{pc} **30a** कांसा०] em., हंसा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}$E, हान्सा० M • भवेत्तु] conj., भवेन्नि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}$E, भवेत M **30b** श्वानत्व०] Σ, श्वातत्व० C_{45}, श्वनत्व० K_{41} • रसा०] Σ, रषा० K_{82} **30c** सूचीं तु भवेत्स] $C_{94}C_{45}$, सूची तु भवेत्स $K_{82}K_{41}$, माध्वीकरसं स M, सूचीन्तु भवेत्स C_{02}E **30d** सर्पिर्वृकतां प्रयाति] C_{94}, सर्प्पि ⟨वृ⟩कता प्रयाति C_{45}, सर्प्पिर्वृकृतां प्रयान्ति C_{02}, सर्पि वृ⟨क⟩तां प्रयाति K_{82}, सर्प्पिर्वृकृतां प्रयाति M, सर्प्पि वृषतां प्रयाति K_{41}, सर्पिर्वृषतां प्रयाति E **31a** मांसं] Σ, मान्सा M **31b** ०हारी] Σ, ०हारा M • खगतां] Σ, खशतां K_{41} • ०याति] Σ, ०या⸗ C_{94} **31c** गुडं च] Σ, ⸗डञ्च C_{94}, गुडन्तु M • भवन्ति] Σ, ⟨भवन्तिम⟩ C_{45} **31d** ०पहारी] Σ, ०प्रहारी M • भवेन्मयूरः] $C_{94}K_{82}$, भवेत्मयूरः $C_{45}C_{02}K_{41}$, भवे मयूरः M, भवेन्मयूरम् E **32a** हृत्वा पशुं पङ्गुर जायते ह] $C_{02}K_{41}$, हृत्वा य पशुं पङ्गुर जायते ह C_{94}, ⟨हृत्वा पशुं पङ्गुनु⟩ जायते हः C_{45}, हृत्वा पशु पङ्गुर जायते ह K_{82}, हृत्वा पशु पंगुक जायतीहः M, हृत्वा पशुं पङ्गुर जायते हः E **32b** श्वित्रत्व०] Σ, श्वैत्रत्व० M, चित्रत्व० E • ०वस्त्र०] Σ, ०व० K_{82}^{ac} • ०हारी] Σ, ०हर्त्ता M **32c** दुकूलं] Σ, ऽकूलं K_{41}

क्षौमं च हृत्वा स च दर्दुरत्वम् ॥ १८:३२ ॥

और्णानि वस्त्राण्यपहृत्य मेषः
छुच्छुन्दरी जायति गन्धहारी ।
ब्रह्मस्वमल्पमपि हृत्य भोक्ता
स गृध्र उच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:३३ ॥

पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं
तद्वातरक्तं चरणे भवेत ।
पादेन यः स्पर्शयते च गावः
स पादरोगान्विविधान्लभेत ॥ १८:३४ ॥

यो मातरं ताडयते पदेन
पादे तदीये कृमयः पतन्ति ।
पदा स्पृशेद्यः पितरं दुरात्मा
शूनोन्नपादः स भवेत्परत्र ॥ १८:३५ ॥

पदा स्पृशेत्तोयमनादरेण

33b cf. YājñS 3.214d : गन्धांश्छुच्छुन्दरी शुभान्

✣

(**32d**) क्षौमं च] $C_{94}MK_{41}E$, क्षोमं च $C_{45}C_{02}K_{82}$ • दर्दुरत्वम्] $C_{94}C_{45}K_{82}M$, दुर्दुरत्वम् C_{02}, दुर्द्दलत्वं K_{41}, दुर्व्वलत्वम् E (**33a**) और्णानि वस्त्राण्य०] $C_{02}K_{82}K_{41}$, ओर्णानि वस्त्राण्य० $C_{94}C_{45}$, उर्ण्णञ्च वस्त्रम० M, ऊर्णानि वस्त्राण्य० E • मेषः] Σ, मेसं M (**33b**) छुच्छुन्दरी] Σ, छुंछुन्दरी K_{82} (**33c**) ब्रह्मस्वमल्प०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{41}E$, ⟨ब्रह्म⟩--- मल्प० C_{94}, ब्रह्मश्वद्रव्य० M • ०पि हृत्य] em. Törzsök, ०पहृत्य $C_{\Sigma}K_{82}MK_{41}E$ (**33d**) ०भुजो] $C_{02}K_{82}ME$, ०भुजे C_{94}, ०⟨भुजा⟩ C_{45}, ०भुजा K_{41} (**34a**) पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं] Σ, --- C_{45}, पादेन य स्पर्शयते द्विजानां M (**34b**) तद्वातरक्तं चरणे भवेत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{41}$, ⟨तद्वात⟩रक्तञ्चरणे भवेत् C_{45} (unmetr.), स वातरक्त चरणा भवन्ति M, तच्छीतरक्तं चरणौ भवेत E (**34c**) पादेन यः] Σ, पादा हि सं० M (**34d**) स पादरोगान्विविधान्लभेत] $C_{94}C_{02}E$, स पादरोगान्विविधान्लभेत् $C_{45}K_{82}$ (unmetr.), स पादरोगा विविधा भवन्ति M, स पादरोगा विधा लभेत K_{41} (**35a**) यो मातरं ताडयते पदेन] Σ, पादेन यो ताडयतीह माताः M, यो मातरः ताडयते पदेन E (**35b**) पादे तदीये कृमयः] Σ, पादेषु तस्य तृमियः M (**35c**) पदा स्पृशेद्यः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पादा शेद्यः C_{02}, पादेन पृष्त M, पादात्पृशेद्यः $K_{41}E$ • पितरं] Σ, पित॒ C_{94} (**35d**) शूनोन्नपादः] $K_{82}K_{41}E$, सूनोन्नपाद C_{Σ} (unmetr.), सूनोनपाद M • ०त्र] Σ, ०त्रः M (**36a**) पदा स्पृशेत्तो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, पादा स्पृशे तो० C_{02}, ⟨पादे⟩ स्पृशे तो० M, पदात्पृशेत्तो० E

स श्लीपदी पादयुगे भवेत ।
पादेन यः स्पर्शयते हुताशं
स चाग्निपादः सततं भवेत ॥ १८:३६ ॥

पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत
स पादछेदं बहुशो लभेत ।
ग्रन्थापहारी स भवेत मूकः
दुर्गन्धवक्त्रः परछिद्रवादी ॥ १८:३७ ॥

पैशुन्यवादी स च पूतिनासो
नृ नम्रवक्त्रस्त्वनृतापवादी ।
पारुष्यवक्ता मुखपाकरोगी
असत्प्रलापी स च दन्तरोगः ॥ १८:३८ ॥

तीक्ष्णप्रदायी स च वक्रनासः
सम्भिन्नवक्ता स च कण्ठरोगी ।
क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं
तीव्राक्षिरोगी स तु जायते हि ॥ १८:३९ ॥

37c cf. YājñS 3.211d : मूको वागपहारकः **37d** cf. YājñS 3.212d : पूतिवक्त्रस्तु सूचकः **38a** cf. YājñS 3.212b : पिशुनः पूतिनासिकः

✣

36b पादयुगे भवेत] $C_{94}C_{45}K_{41}E$, पादयुगे भवेत् $C_{02}K_{82}$ (unmetr.), पाद महद्भवन्ति M **36c** पादेन यः स्पर्शयते हुताशं] $C_{94}C_{02}K_{41}$, --- C_{45}, पादेन यः स्पर्शयते हुताशनं K_{82} (unmetr.), --- M, पादेन य स्पर्शयते हुताशं E **36d** स चाग्निपादः सततं भवेत] $C_{94}K_{82}K_{41}E$, स चाग्निपादः सततं भवेत् ≃ $C_{45}C_{02}$, तथाग्निपादा सततम्भवन्ति M **37a** पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत] Σ, --- य≃श्चार्यमु⟨पस्पृशेत⟩ C_{45}, पादेन ये चायम्मुपस्पृशन्ति M **37b** स] Σ, ते M • ०छेदं] Σ, ०च्छेद M • लभेत] $C_{94}K_{82}K_{41}E$, लभेत् $C_{45}C_{02}$ (unmetr.), भवन्ति M **37c** भवेत] Σ, भवे ह M **37d** दुर्गन्धवक्त्रः] Σ, ≃र्ग्गन्धवक्त्रः C_{94}, दुर्गन्धवक्त्र M **38a** पैशु०] M, पैशू० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}E$ • ०नासो] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०नासा $K_{41}E$ **38b** नृ नम्र०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ननम्र० C_{02}, तृ नम्र M, ननृम्र० K_{41}, मनम्र० E • ०पवादी] Σ, ०प्रवादी M **38c** ०वक्ता] Σ, ०वक्त्रा M **38d** ०रोगः] Σ, ०रोगीः C_{02} **39a** तीक्ष्ण०] Σ, क्ष्ण० K_{41}, स्तीक्ष्ण० E • स च] Σ, भव M • ०नासः] Σ, ०नास E **39b** सम्भिन्नवक्ता स च कण्ठरोगी] Σ, संभिनं वक्ता सद कण्ठरोगः M **39c** क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं] Σ, क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रः C_{02}, क्रोधेन यः पश्यति विप्र मूढा M **39d** ०रोगी स तु जायते हि] Σ, ०रोगातुर जायतीहः M

प्रद्वेषयालोकयते ऽतिथीन्य
उत्पाटिताक्षिः स भवेत्परत्र ।
वैरूप्यचक्षुस्त्वतिसूक्ष्मचक्षुः
स जायते केकरपिङ्गचक्षुः ॥ १८:४० ॥

गर्ताक्षिकादीनि विपण्डुलानि
नेत्रामयान्येव च पापदोषात् ।
शृण्वन्ति ये पापकथां प्रशस्तां
तान्कर्णसर्पिः परिपीडयेत ॥ १८:४१ ॥

शृणोति निन्दां हरिशर्वयोर्यः
स कर्णशूलेन तु जीवतीव ।
मातापितृणां शृणुते ऽपवादं
स कर्णशोफेन विनाशमेति ॥ १८:४२ ॥

शृणोति निन्दां गुरुविप्रजां यः
स कर्णपूयं स्रवते सरक्तम् ।
विरूपदारिद्र्यकुलाधमेषु

✣

40a तिथीन्य] Σ, तिथिश्च M, तिथीन्य K_{41} **40b** उत्पाटिताक्षिः स भवेत्परत्र] Σ, स चाक्षिमुत्पाटयते परत्र M, उत्पादिताक्षिः स भवेत्परत्र $K_{41}E$ **40c** ०तिसूक्ष्म०] Σ, ०निमृ॒ M • ०चक्षुः] Σ, ०चक्षु C_{02} **40d** स जायते] Σ, जायन्ति ते M • केकर०] Σ, केककर० C_{02} **41a** ०क्षिकादीनि] Σ, ०क्षि⟨सासाभि⟩ M • विपण्डुलानि] Σ, विषण्डुलानि K_{41}, विपाण्डुरानि E **41b** नेत्रामयान्येव च पापदोषात्] Σ, नेत्रामयानेव च पापदोषात् C_{02}, भवन्ति नेत्रामय पापदोसा M **41c** ये] Σ, यो K_{41} • ०कथां प्रशस्तां] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{41}E$, ०कथां --- स्तान् C_{94}, ०कथा प्रस्तं M **41d** तान्कर्णसर्पिः] Σ, ता कर्णसर्पिः C_{45}, स कर्ण्णसर्प्प M • ०पीडयेत] $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}$, ०पीडियेत $C_{94}^{ac}E$, ०पीडयेत् C_{45} (unmetr.), ०पीडयन्ति M, ०पीडयोत K_{41} **42a** शृणोति निन्दां हरिशर्वयोर्यः] Σ, शृण्वंति ये निन्द हरीश्वराभ्याम् M, शृण्वन्ति निन्द्रा हरिशर्व्वयोर्य्यः K_{41}, शृण्वन्ति निन्दां हरिशर्वयोर्यः E **42b** जीवतीव] Σ, जीतीव C_{45}, जीवनिष्टं M, जीवतीं वा E **42c** ०पितृणां] Σ, ०पितृणा C_{45}, ०पितृभ्यां M • ०वादं] Σ, ०वादः M **42d** शोफेन] $M^{ac}K_{41}$, ०सोहेन $C_{\Sigma}K_{82}$, शोलेन M^{pc}, ०साफेन E • विनाशमेति] Σ, विनासयन्ति M **43a** शृणोति निन्दां गुरुविप्रजां यः] $C_{02}K_{82}K_{41}$, शृणोति निन्दां गुरुविप्रजा यः $C_{94}E$, शृणोति निन्दा गुरुविप्रजां यः C_{45}, शृण्वन्ति ये निन्द गुरुः द्विजा वां M **43b** ०पूयं] Σ, ०पूय $C_{02}M$ **43c** विरूपदारिद्र्य०] C_{45}, विरूपदारि⟨द्र्य⟩० C_{94}, विरूप्यदारिद्र्य $C_{02}K_{41}$, विरूपदारिद्र० $K_{82}M$, विरूप्यदारिध्र० E • ०कुलाधमेषु] Σ, --- मेषु C_{94}

अनिष्टकर्मभृतिजीवनं च ।
अकीर्तनं दर्शनवर्जनं च
श्वपाकडोम्बादिषु जायते सः ॥ १८:४३ ॥

एतानि चिह्नं निरयागतानां
मानुष्यलोके कुकृतस्य दृष्टम् ।
समासतः कीर्तित एव देवि
यथैव मुक्तस्त्विह कर्मभङ्गः ॥ १८:४४ ॥

मातापित्रोघतोया सुतदुहितृवहा भ्रातृगम्भीरवेगा
भार्यावर्ता विवर्ता कुटिलगतिवधू बान्धवोर्मीतरङ्गा ।
कामक्रोधोभकूला करिमकरझषाग्राहकामा भयन्ते
मृत्योराख्यार्णवे ऽस्मिन्न शरण विवशा कालदष्टा प्रयान्ति ॥ १८:४५ ॥

नित्यं येन विनाश याति दिवसं पञ्चत्वमापद्यते
त्यक्त्वा देह वनान्तरेषु विषमे श्वानश्रृगालाकुले ।
बन्धुः सर्व निवर्तते गतदया धर्मैक तत्र स्थितस्

46c C_{02} breaks down after reading सर्व्व and resumes with णेषु च सर्वेषु at 19.53a

✣

43d ०भृतिजीवनं च] Σ, ०भृतजीवनञ्च C_{02}, ०भृतिजीवनाश्च E **43e** अकीर्तनं] Σ, अकीर्त्तनी M • ०वर्जनं च] Σ, ०वर्जितञ्च M **43f** श्वपाकडोम्बादिषु] Σ, श्वापाकतोम्बादिषु K_{41}, श्वापाकतोश्वादिषु E **44a** चिह्नं] Σ, चिह्ना C_{45}, चिंह्ना M • निरयागतानां] Σ, निररागताना K_{41} **44b** मानुष्य०] Σ, मनुष्य० M • दृष्टम्] Σ, निष्टे M^{ac}, दृष्टे M^{pc} **44c** कीर्तित एव] Σ, कीर्तित एष K_{82}, कीर्तितमेष M **44d** यथैव] Σ, यथाव M **45a** घतो या] Σ, पघातो K_{82}, घतो याः M • सुत०] Σ, सुतृ० C_{02} • ०वहा] Σ, ०वही M • ०वेगा] Σ, ०वेगात् M **45b** ०वधू बा०] Σ, ०वधुर्बा० K_{41} E • ०तरङ्गा] Σ, ०तरङ्गाः M **45c** ०कूला क०] Σ, ०कूलात्क० M • ०मकर०] Σ, ०मरण० C_{94} • भयन्ते] Σ, भषन्तः M^{ac}, हयन्ते K_{41} **45d** स्मिन्न] Σ, स्मि⟨न्सु⟩० M • ०दष्टा] C_{94}, ०दुष्टा C_{45}, ०दुष्ट C_{02}, ०द्रष्ट्रा K_{82}, ०दष्ट M, ०दृष्टा K_{41}, ०दृष्टो E • ०यान्ति] em., ०याति $C_{\Sigma}K_{82}MK_{41}E$ **46a** विनाश याति] M, विना न याति $C_{94}C_{02}K_{82}K_{41}E$, विना⟨स याति⟩ C_{45} **46b** श्वान०] Σ, श्वानः M **46c** बन्धुः] Σ, बन्धु M (unmetr.) • ०दया धर्मैक] $MK_{41}E$, ०दया धर्मैकस् C_{94} (unmetr.), ०दयो धर्मैकस् $C_{45}K_{82}$ (unmetr.)

तस्माद्धर्मपरो न चान्यसुहृदः सेवेत्परत्रार्थिनः ॥ १८:४६ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पूर्वकर्मविपाकचिह्नाष्टादशमो ऽध्यायः ॥

✣

46d चान्य०] em., चान्यः $C_{94}C_{45}K_{82}MK_{41}E$ (unmetr.) • सुहृदः सेवेत्प०] Σ, सुहृतः सेवे प० M, सुहृदः सवस्प० K_{41} **Colophon:** ०विपाकचिह्नाष्टादशमो ऽध्यायः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, ०चिंह्नाध्यायः अष्टादशमः M, ०विपाकचिह्नाष्टादशो ऽध्यायः E

[एकोनविंशतिमो ऽध्यायः]

[गावः]

विगतराग उवाच ।
क्रियासूक्ष्मो महाधर्मः कर्मणा केन प्राप्यते ।
अल्पोपायं नरार्थाय पृच्छामि कथयस्व मे ॥ १९:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अल्पोपायं महाधर्मं कथयामि द्विजोत्तम ।
सुखेन लभते स्वर्गं कर्मणा येन तच्छृणु ॥ १९:२ ॥

लोकानां मातरो गावो गोभिः सर्वं जगद्धृतम् ।
गोमयममृतं सर्वं जातं सर्वं शिवेच्छया ॥ १९:३ ॥

सर्वदेवमया गावः सर्वदेवमयो द्विजः ।
सर्वदेवमयी भूमिः सर्वदेवमयः शिवः ॥ १९:४ ॥

तस्माद्गावः सदा सेव्या धर्ममोक्षार्थसिद्धिदाः ।
परिचर्या यथाशक्त्या ग्रासवासजलादिभिः ॥ १९:५ ॥

ताडयेन्नातिवेगेन वाचयेन्मृदुनाचरेत् ।
पालयेत घनाढ्येषु भग्नोद्विग्नेषु यत्नतः ॥ १९:६ ॥

व्याधिव्रणपरिक्लेश ओषधोपक्रमं चरेत् ।
कण्डूयनं च कर्तव्यं यथासौख्यं भवेद्गवाम् ॥ १९:७ ॥

गवां प्रदक्षिणं कृत्वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

✣

(2a) ०धर्मं] $C_{94}C_{45}$E, ०धर्म K_{82} (3b) गोभिः] $C_{94}K_{82}$E, भिः C_{45} (3d) सर्वं] $C_{94}C_{45}$, सर्व० K_{82}E (4a) ०मया] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मयी E (4c) ०मयी भूमिः] C_{94}, ०मयो भूमि C_{45}, ०मयी भूमि K_{82}, ०मयो भूमिः E (4d) ०मयः] $C_{94}K_{82}$E, ०मय C_{45} (5b) ०दाः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०दा E (6c) पालयेत घनाढ्येषु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पालयन्तर्प्पनाद्येषु E (6d) ०द्विग्नेषु] $C_{94}K_{82}$E, ०द्विग्नोद्विग्नेषु C_{45} (7a) ०व्रण०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०वन० E • ०क्लेश] $C_{94}K_{82}$E, ०क्लेशे C_{45} (7b) ०क्रमं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०क्रमश्च० E (8b) ०न्वितः] K_{82}E, ०न्वित॰ C_{94}, ०न्वितं C_{45}

सागरान्ता मही सर्वा प्रदक्षिणीकृता भवेत् ॥ १९:८ ॥

स्पृष्टसंस्पर्शनाद्ये च श्रद्धया यदि मानवः ।
अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:९ ॥

लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
यावज्जीवकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:१० ॥

विधिवत्स्नापयेद्गांश्च मन्त्रयुक्तेन वारिणा ।
तेनाम्भसा स्वयं स्नात्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १९:११ ॥

व्याधिर्विघ्नमलक्ष्मीत्वं नश्यते सद्य एव च ।
मृतापत्यानपत्याश्च स्नानमेव प्रशस्यते ॥ १९:१२ ॥

गवां शृङ्गोदकं गृह्य मूर्ध्नि यो धारयेन्नरः ।
स सर्वतीर्थस्नानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १९:१३ ॥

ग्रासमुष्टिप्रदानेन गोषु भक्तिसमन्वितः ।
अग्निहोत्रं हुतं तेन सर्वदेवाः सुतर्पिताः ॥ १९:१४ ॥

चत्वारः स्तनधारास्तु यस्तु मूर्ध्ना प्रतीच्छति ।
स चतुःसागरं गत्वा स्नानपुण्यफलं लभेत् ॥ १९:१५ ॥

गवार्थं यस्त्यजेत्प्राणान्गोग्रहेषु द्विजोत्तम ।
कल्पकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥ १९:१६ ॥

च्युतभग्नादिसंस्कारं सर्वं यः कुरुते नरः ।

✣

8cd सर्वा प्र] $C_{94}C_{45}K_{82}$, सर्वान्प्र E **9a** स्पृष्टसंस्पर्शनाद्ये च] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पृष्टसंस्पर्शनाद्यश्च E **10a** लाङ्गू०] $C_{94}K_{82}E$, लाङ्गु० C_{45} • तोयं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}E$, तोद्धृतं C_{45}^{ac} **10b** गृह्णाति यो नरः] $C_{94}K_{82}E$, गृह्णन्ति यो नराः C_{45} **11a** विधिवत्स्नापयेद्गां च] K_{82}, विधिवच्छापयेद्गां च C_{94}, विधिवत्स्हापये⟨द्गाञ्च⟩ C_{45}, विधिवत्स्नापयेद्गांश्च E **12a** व्याधिर्वि०] $C_{94}C_{45}$, व्याधिवि० $K_{82}E$ **12c** मृतापत्यानपत्याश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, मृत्यपत्यानपत्याश्च K_{82}^{ac}, मृतापत्याश्च गावाश्च E **12d** ०व प्र०] $C_{94}K_{82}E$, ०वम्प्र० C_{45} **13a** ०दकं] $C_{94}C_{45}E$, ०दक K_{82} **13c** ०स्नानस्य] $C_{94}K_{82}^{pc}$ E, ०स्थानस्य C_{45}, ०स्नान K_{82}^{ac} **13d** फलं] $C_{94}K_{82}E$, फलाम् C_{45} **14b** भक्तिसमन्वितः] $C_{94}K_{82}E$, भक्तितः C_{45} **14c** हुतं] $C_{94}C_{45}E$, फलं K_{82} **15a** स्तन०] $C_{94}K_{82}E$, सूत० C_{45}

भार्याकोटिशतं दानं यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ १९:१७ ॥

तत्फलं लभते मर्त्यः शिवलोकं च गच्छति ।
शिवलोकपरिभ्रष्टः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ १९:१८ ॥

समासतः समाख्यातं यथातत्त्वं द्विजोत्तम ।
न शक्यं विस्तराद्वक्तुं गोमहाभाग्यमुत्तमम् ॥ १९:१९ ॥

[चातुर्वर्ण्यम्]

विगतराग उवाच ।
देवा अष्टविधाः प्रोक्तास्तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः ।
मानुषमेकमेवाहुश्चातुर्वर्णः कथं भवेत् ॥ १९:२० ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
पूर्वकल्पसृजस्त्वेष विष्णुना प्रभविष्णुना ।
एकवर्णो द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ॥ १९:२१ ॥

सर्ववेदविदो विप्राः सर्वयज्ञविदस्तथा ।
तेषां विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ॥ १९:२२ ॥

वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाज्ञाय ब्राह्मणैः ।

✣

17c भार्या०] K_{82}E, आर्या $C_{94}C_{45}$ **18a** तत्फलं लभते मर्त्यः] $C_{94}K_{82}$E, ⟨तत्फलम्परिकीर्त्तित्यंः⟩ C_{45} **18b** ०लोकं च गच्छति] C_{94}E, ०लो≍≍≍च्छति C_{45}, ०लोके वगच्छति K_{82} **19b** ०तत्त्वं] $C_{94}K_{82}$E, ०तत्व C_{45} **19c** विस्तराद्व०] E, विस्तरान्व० C_{94}, विस्तरात्व० C_{45}, विस्तरां व० K_{82} **19d** गोमहाभाग्य०] $C_{94}K_{82}$, गोमहाग्य० C_{45} (hypometr.), गोमहात्म्यस० E **20a** देवा अष्ट०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, देवाःरष्ट० E **20b** ०र्यक्प०] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, ०क्प० C_{94}^{ac} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, स्मृताः C_{45} **20c** मानुष०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मानुष्य० E **20d** ०वर्णः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०वण्र्ण K_7, ०व्वर्ण्यः E **21a** ०सृजस्त्वेष] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०सृज≍≍ C_{45}, ०सृजत्येष E **21c** एकवर्णो द्विजश्चासी०] K_7, ए××⟨र्ण्णो⟩××श्चासी० C_{94}, एकवण्र्णा द्विजश्चासी० C_{45}, एकवर्ण्ण द्विजश्चासी० K_{10}, एकव⟨र्ण्णो⟩ द्विजश्चासी० K_{82}, एवं वर्णा द्विजश्चासी० E **22b** ०यज्ञ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०वेद० E **22c** तेषां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, तथा E **22d** यज्ञोत्सा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, यज्ञोच्छाह० K_{10}, यज्ञोतसाह० K_7 (unmetr.) **23b** ०ज्ञाय] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०⟨ज्ञाय⟩ C_{94}, ०श्रित्य E • ब्राह्मणैः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, ब्राह्मणेः C_{45}

कर्तुं कर्म समारब्धं कर्म चापि विभज्यते ॥ १९:२३ ॥

ऋत्विजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः ।
अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ॥ १९:२४ ॥

एवं यज्ञविधानेन कर्तुमारेभिरे पुरा ।
यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ॥ १९:२५ ॥

आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा ।
अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ॥ १९:२६ ॥

यज्ञार्थमसृजद्वर्णं विधिना क्रतुहेतवः ।
एवमेव प्रवर्तन्तु भवद्भिर्द्विजसत्तमाः ॥ १९:२७ ॥

इज्याध्ययनसम्पन्ना ब्राह्मणा ये ऽत्र कल्पिताः ।
सुविप्रा विप्रतां यान्तु षट्कर्मनिरताः सदा ॥ १९:२८ ॥

रक्षणार्थं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः ।

✣

23c कर्तुं] $C_{94}C_{45}K_7E$, कर्तु $K_{82}K_{10}$ • समारब्धं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, समारन्धं C_{45}, समारब्ध E **23d** कर्म चापि] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, कर्मं चापि K_{82}, कर्मश्चापि E **24b** ०रक्षणे स्थिताः] $K_{82}K_{10}K_7E$, ०रक्ष--- C_{94}, ⟨रक्षणे स्थि⟩ C_{45} **24c** ०युक्तान्ये] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०युक्ता⟨न्ये⟩ C_{45}, ०युक्तात्मे K_{82} **24d** अन्ये] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{94}^{ac} **25b** ०मारेभिरे] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, ०म आरेमिरे K_{82} **25c** यथोद्दि०] E, यथोदि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **25d** ०वर्तत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०वर्त्ततः K_7 **27ab** ०सृजद्वर्णं वि०] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०सृजद्वर्ण्णान्वि० C_{45}, ०सृद्वण्णन्विवि० K_{82} **27b** ०धिना] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०धानां K_{10} • क्रतुहेतवः] $K_{82}K_{10}K_7$, ⟨क्रतु⟩---तवः C_{94}, क्रतुहेतु⟨त⟩ C_{45}, पातुहेतवः E **27d** भवद्भिर्द्वि०] $C_{94}^{pc}C_{45}$, भगवद्भिर्द्वि० C_{94}^{ac}, भवद्भि द्वि० $K_{82}K_{10}K_7$, भवतिद्वि० E • ०सत्तमाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०सत्तमः K_{10} **28b** ये ऽत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, यत्र E • कल्पिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, कल्पिता K_{10} **28c** सुविप्रा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, सुविप्र K_{10} • यान्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, यातु K_{10} **28d** षट्कर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, षड्कर्मा० E • सदा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, सजा K_{10}, सदाः K_7 **29a** विप्राः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, विप्रा C_{45} **29b** शस्त्र०] $C_{94}K_{82}K_7E$, शास्त्र० $C_{45}K_{10}$

क्षतत्राणाय विप्राणां नित्यक्षत्रव्रतोद्भवाः ॥ १९:२९ ॥

अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः ।
ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्त्तोपायरतोद्भवाः ॥ १९:३० ॥

वधबन्धनकर्मसु शिल्पस्थानविधेषु च ।
कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते ॥ १९:३१ ॥

प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात् ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परात् ॥ १९:३२ ॥

वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यकृषिजीविनाम् ।
शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् ॥ १९:३३ ॥

महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः ।
एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥ १९:३४ ॥

29cd cf. MBh 12.59.128ab : ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते **32** cf. Vāyupurāṇa 1.8.166 : प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानम् ऐन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥ ≈ Bhaviṣyapurāṇa 2.1.34, etc. **33** cf. Vāyupurāṇa 1.8.167–168ab : वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठताम् ॥ स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्वयम् ।

✣

29c क्षत०] $C_{94}K_{82}K_{10}$, क्षत्र० $C_{45}K_7$, कृत० E • विप्राणां] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, विप्राणा K_{10} **29d** नित्यक्षत्र०] $C_{94}C_{45}K_7$, नित्यं क्षत्र० $K_{82}K_{10}$, नित्यं क्षात्र० E • ०व्रतोद्भवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०व्रतोत्तमः K_{10} **30b** ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, यो K_{10} **30d** वार्त्तोपायरतो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वार्त्तो आपणतोद्भवाः E **31a** वधबन्धनकर्मसु] $C_{94}K_{82}$, वधवन्धनकर्मेषु $C_{45}K_{10}K_7$E **31b** ०विधेषु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०वधेषु E **31c** ०जातीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०जातीना K_7 **32ab** प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात्] $C_{94}C_{45}$, प्राजापत्यं ब्राह्मणानांमिज्याध्ययनतत्परात् K_{82}, प्राजापत्य ब्राह्मणामीज्याध्ययनतत्परात् K_{10}, प्राजापत्यं ब्राह्मणामीज्याध्ययनतत्परात् K_7, प्राजापत्यं ब्राह्मणानामीज्याध्ययनतत्परां E **32c** ०न्द्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०न्द्र $K_{10}K_7$ **32d** ०त्परात्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०ऽत्परात्ऽ C_{94}, ०त्परं E **33b** वाणिज्य०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, वाणिज्यं K_{82}E • ०जीविनाम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०जीविनम् K_{10} **33cd** शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम्] $C_{94}C_{45}K_7$E, om. K_{82}^{ac}, शूद्राणां मरुतस्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K_{82}^{pc}शूद्राणा मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K_{10} **34a** ०देवानां म०] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०देवाना म० C_{45} **34b** मत०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, मन० K_7 • निश्चितः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, निश्चिताः K_{82} **34c** ०कल्पितो ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०कल्पिता ब्राह्मा K_{10}

संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः ।
पशुपक्षिमृगा मुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ॥ १९:३५ ॥

भूतसंकल्पकं नाम कल्पमासीद्द्विजोत्तम ।
कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १९:३६ ॥

विगतराग उवाच ।
किं तपः सर्ववर्णानां वृत्तिं वापि तपोधन ।
यज्ञांश्चैव पृथक्त्वेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १९:३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य च तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ १९:३८ ॥

प्रतिग्रह धनं विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्धनम् ।
कृषिर्धनं तथा वैश्यः शूद्रः शुश्रूषणं धनम् ॥ १९:३९ ॥

आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
शूद्राः परिचरायज्ञा जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १९:४० ॥

सत्य तीर्थं द्विजातीनां रण तीर्थं तु क्षत्रियाः ।

---

40 ≈ MBh 12.224.61 : आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस् तथा । परिचारयज्ञाः शूद्रास् तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ≈ MBh 12.230.12 : आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः । परिचारयज्ञाः शूद्राश् च जपयज्ञा द्विजातयः ॥

✣

35b देवदानवमानवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, देवदेदानमानवः K_{10}^{ac}, देवदानमानवः K_{10}^{pc} **35c** ०मृगा] $C_{45}K_{82}K_{10}E$, ≃गा C_{94} **35d** जग०] $C_{94}C_{45}E$, जंगम० K_{82}, जगे K_{10} **36a** भूतसंकल्पकं नाम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भूतसंकल्पकर्ता य E **37b** वृत्तिं वापि] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वृत्तिर्व्वापि E **37c** यज्ञांश्चैव] $C_{94}K_{82}$, यज्ञाश्चैव $C_{45}E$ **38** अनर्थ०] $C_{45}K_{82}E$, ---र्थ० C_{94} **38a** ज्ञानं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, यज्ञाः E **38b** क्षत्रस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}$, क्षात्रस्य E **38c** वैश्यस्य च तपो वार्त्ता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वैश्यश्च तप वाणिज्य E **39a** धनं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, धनो E **39c** ०र्धनं] $C_{94}C_{45}E$, ०र्धन K_{82} **39d** शूद्रः] $C_{94}C_{45}E$, शूद्र K_{82} **40b** ०र्यज्ञा] K_{82}, ०र्यज्ञ C_{94}, ०⟨र्य⟩≃ C_{45}, ०र्यज्ञो E • विशस्तथा] $K_{82}E$, विश⟨स्त⟩--- C_{94}, ⟨विसस्तथा⟩ C_{45} **40c** शूद्राः] em., शूद्रः $C_{94}C_{45}K_{82}E$ • परिचरायज्ञा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, परिचरो यज्ञो E **40d** ०यज्ञा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०यज्ञो E **41a** तीर्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तीर्थ E

आर्या तीर्थं तु वैश्यानां शूद्रतीर्थं च वै द्विजाः ॥ १९:४१ ॥

नास्ति विद्यासमो मित्रो नास्ति दानसमः सखा ।
नास्ति ज्ञानसमो बन्धुर्नास्ति यज्ञो जपसमः ॥ १९:४२ ॥

धर्महीनो मृतैस्तुल्यो देवतुल्यो जितेन्द्रियः ।
यज्ञतुल्यो ऽभयं दाता शिवतुल्यो मनोन्मनः ॥ १९:४३ ॥

विगतराग उवाच ।
दानं यज्ञस्तपस्तीर्थं संन्यासं योग एव च ।
एतेषु कतमः श्रेष्ठः श्रोतुमिच्छामि कीर्तय ॥ १९:४४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
दानधर्मसहस्रेभ्यो यज्ञयाजी विशिष्यते ।
यज्ञयाजिसहस्रेभ्यस्तीर्थयात्री विशिष्यते ॥ १९:४५ ॥

तीर्थयात्रिसहस्रेभ्यस्तपोनिष्ठो विशिष्यते ।
तपोनिष्ठसहस्रेभ्यः श्रेष्ठः संन्यासिकः स्मृतः ॥ १९:४६ ॥

संन्यासीनां सहस्रेभ्यः श्रेष्ठो यस्तु जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियसहस्रेभ्यो योगयुक्तो विशिष्यते ॥ १९:४७ ॥

योगयुक्तसहस्रेभ्यः श्रेष्ठो लीनमनाः स्मृतः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मन आदौ विशोधयेत् ॥ १९:४८ ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधयेत् ।

48cd ≈ DharmP 16.19ab : तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चित्तमादौ विशोधयेत्

✣

41c वैश्यानां] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वैशानां E **41d** च] $C_{94}C_{45}$, तु K_{82}E **42cd** बन्धुर्ना॰] $C_{94}K_{82}$E, बन्धु ना॰ C_{45} **42d** जप॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.), जपः॰ E **43a** मृतैस्तु॰] $C_{45}K_{82}$, ⸗तेस्तु॰ C_{94}, मृतस्तु॰ E **44a** दानं] corr., दान $C_{94}C_{45}K_{82}$ • ॰पस्तीर्थं] $C_{94}K_{82}$E, ॰पतीर्थं C_{45} **45** अनर्थयज्ञ उवाच] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$E, om. C_{94}^{ac} **45c** ॰याजि॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ॰याजी॰ E **46b** ॰पोनिष्ठो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ॰पनिष्ठो E **46c** तपो॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तप॰ E **47b** यस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}$, यच्च E **48a** ॰युक्तसहस्रे॰] $C_{45}K_{82}$E, ॰यु⟨क्त⟩⸗हस्रे॰ C_{94} **48b** ॰मनाः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ॰मनः E **48d** मन आदौ] $C_{94}C_{45}K_{82}$, आदौ मन E **49b** साधयेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, साधनम् E

विसृष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यक्करकसाधनम् ॥ १९:४९ ॥

विगतराग उवाच ।
चराचराणां भूतानां श्रेष्ठः कतम उच्यते ।
कथयस्व ममाद्य त्वं छेत्तुमर्हसि संशयम् ॥ १९:५० ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
चराचराणां भूतानां तत्र श्रेष्ठाश्चराः स्मृताः ।
चराणां चैव सर्वेषां बुद्धिमान्श्रेष्ठ उच्यते ॥ १९:५१ ॥

बुद्धिमत्सु च सर्वेषु ततः श्रेष्ठा नराः स्मृताः ।
नराणां चैव सर्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १९:५२ ॥

ब्राह्मणेषु च सर्वेषु विद्वान् श्रेष्ठः स उच्यते ।
विद्वत्स्वपि च सर्वेषु कृतबुद्धिर्विशिष्यते ॥ १९:५३ ॥

कृतबुद्धिषु सर्वेषु श्रेष्ठः कर्ता समुच्यते ।
कर्तृष्वपि च सर्वेषु ब्रह्मवेदी विशिष्यते ॥ १९:५४ ॥

ब्रह्मवेदि परं विप्रः नान्यं वेद्मि परं तपः ।
स विप्रः स तपस्वी च स योगी स शिवः स्मृतः ॥ १९:५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानयज्ञविशेषो नाम ऊनविंशतितमो ऽध्यायः ॥

53ab Missing in E. **53a** C_{02} resumes here with णेषु च सर्व्वेषु **55ab** Missing in C_{94}.

✣

49c विसृष्टे] $C_{94}K_{82}$, विशिष्टे C_{45}, विशिष्टे E **49d** तिर्यक्करक०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तिर्यन्नरक० E **50b** श्रेष्ठः कतम] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कतमः श्रेष्ठ E **50c** कथयस्व] $C_{45}K_{82}$E, कथ---स्व C_{94} **51a** ०चराणां] $C_{94}K_{82}$E, ०चराणा C_{45} **51b** श्रेष्ठाश्चराः] C_{94}, श्रेष्ठोःश्चराः C_{45}, श्रेष्ठ चराः K_{82}, श्रेष्ठो चराः E **51c** ०चराणां] $C_{94}K_{82}$E, ०चराणा C_{45} **52a** बुद्धिमात्सु] C_{94} $C_{45}K_{82}$, बुद्धिमान्षु E **52b** श्रेष्ठा] C_{94}, श्रेष्ठो $C_{45}K_{82}$, श्रेष्ठ० E **52d** श्रेष्ठ उच्यते] $C_{45}K_{82}$ E, श्रे---च्यते C_{94} **53a** च] $C_{45}C_{02}K_{82}$, om. C_{94} **53b** श्रेष्ठः] $C_{94}C_{45}K_{82}$, श्रेष्ठ C_{02} • स उच्यते] $C_{94}K_{82}$E, समुच्यते C_{45} **53c** च] Σ, om. K_{82} **53d** ०बुद्धिर्वि०] $C_{94}C_{45}$ K_{82}E, ०बुद्धि वि० C_{02} **54b** समुच्यते] $C_{\Sigma}K_{82}$, स उच्यते E **55a** विप्रः] K_{82}E, विप्र C_{45} C_{02} **55c** विप्रः] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, विप्र C_{02}

एकोनविंशतिमो ऽध्यायः

✣

Colophon: वृषसारसंग्रहे] $C_{45}C_{02}K_{82}E$, वृष---हे C_{94} • नाम ऊनविंश०] $C_{94}C_{02}K_{82}$, ना ऊनविश० C_{45}, नाम उनविंश० E

[विंशतिमो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।
पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ॥ २०:१ ॥

[तत्त्वनिर्णयम्]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि ।
पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः ।
शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ॥ २०:२ ॥

[पुरुषशिवब्रह्मा (२५)]

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि ।
अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ २०:३ ॥

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः ।
सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २०:४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ।
अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ २०:५ ॥

अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः ।
पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ॥ २०:६ ॥

4cd ≈ NiśvK 5.48cd : सर्वगः सर्वतो व्यापि सर्वमापूर्य तिष्ठति **5ab** ≈ MBh 6.35.14ab : सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्

✣

(2a) सर्व०] Σ, सर्वं K_{82}E • ०दर्शित्वं] Σ, ०दर्शीत्वं C_{45} (2b) मां] Σ, मं K_{82} (2c) ऽस्मि] Σ, स्मी C_{45} (3a) ०मध्यं] Σ, ०मद्य K_{10} • चान्तं च] Σ, चान्तश्च E (3b) सुरैरपि] Σ, सुरेरपि C_{45} (3c) ह्यति०] Σ, ह्यदि० C_{02} (4cd) (सर्वः... तिष्ठति)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, om. E (5ab) सर्वे०... वर्जितः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, om. E (5c) ०जः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, यः E (6b) ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}$ E, ब्रह्म $C_{02}K_{82}K_{10}$ (6c) ०विंशः] $C_{\Sigma}K_{10}$E, ०विंशत् K_{82}^{ac}, ०विंश K_{82}^{pc} • स विज्ञेयो] $C_{\Sigma}K_{82}^{ac}$ K_{10}E, सर्वज्ञेयो K_{82}^{pc}

कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः ।
जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन् ।
तद्वद्दोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ॥ २०:७ ॥

[प्रकृतिः (२४)]

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिं विद्धि निश्चयम् ।
विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ॥ २०:८ ॥

प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार-आदयः ।
विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ॥ २०:९ ॥

[मतिः/बुद्धिः (२३)]

मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः ।
सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ॥ २०:१० ॥

[अहंकारः (२२)]

द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः ।
भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ॥ २०:११ ॥

[आकाशः (सुषिरत्वं) शब्दश्च (२१-२०)]

✣

7a ०निर्मुक्तो] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०लिर्मुक्तो K_{10} **7b** ०पञ्चाश०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०पञ्चस० K_{10} **7cd** यथा तोयैर्न] $C_{94}E$, यथा तोयी न C_{45}^{ac}, यथा तोयेर्न C_{45}^{pc}, यथा तोयै न $C_{02}K_{82}$, यदा तोयै न्न K_{10} **7d** लिप्येत] Σ, लिप्यते E • जले] Σ, जलै C_{45} **7e** ०षैर्न] Σ, ०षै न C_{02}, ०षै न्न K_{10} **8a** यत्तत्त्वं] Σ, य तत्वं C_{02}, यन्तत्वं E **8b** प्रकृतिं विद्धि निश्चयम्] conj., प्रकृतिर्विधिनिश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, प्रकृति विधिनिश्चयः C_{02} **8c** विकृतिश्च] Σ, विकृतिञ्च C_{02} **8d** ०ज्ञेयस्तत्त्व०] Σ, ०ज्ञेयोस्तत्व० K_{10} **9a** ०भवाः] Σ, ०भावः K_{10} **9b** बुद्ध्यहंकार-आदयः] Σ, बुबुद्ध्यहंकार आदयः C_{02}, बुद्ध्याहंकारकादयः E **9c** विकृतिं] $C_{\Sigma}K_{82}E$, विकृति K_{10} **9d** क्रमशस्तु वै] $C_{94}C_{45}K_{10}E$, यः क्रमस्तु वै K_{82}, क्रमसंस्तु वैः C_{02} **10b** ०युतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०युतम् C_{45} **10c** ०समुत्पन्न०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०समुत्पन्नो C_{45} **10d** ०बोद्धारं] em., ०बोधात $C_{\Sigma}K_{10}$, ०बोद्धातं K_{82}, ०बोद्धात E • विद्धि] em., विधि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ **11b** उक्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, उक्त $C_{02}K_{10}E$ **11c** भूतादि मम पञ्चाह] Σ, भूतादिर्नाम पञ्चाह E **11d** रजा०] Σ, रजो० E • ०द्भवम्] Σ, ०द्भवः C_{45}

एकविंशति यत्तत्त्वं सुषिरं विद्धि भो द्विज ।
शब्दातीतं सुषिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ॥ २०:१२ ॥

[शब्दः]

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।
तानामेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ॥ २०:१३ ॥

एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम ।
गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ॥ २०:१४ ॥

वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च ।
शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ॥ २०:१५ ॥

[आकाशः]

आकाशधातु विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश ।
पायूपस्थोदर कण्ठ शङ्खलौ मुख नासिकौ ॥ २०:१६ ॥

हृदिं च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः ।
पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २०:१७ ॥

दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक् ।

✣

12a यत्तत्त्वं] Σ, य तत्वं C_{02} **12b** सुषिरं विद्धि] em., सुशिरं विद्धि $C_{94}C_{45}K_{82}E$, सुसिर वृद्धि C_{02}, सुसिरं वृद्धि K_{10} • द्विज] Σ, द्विजः K_{10} **12c** सुषिरत्वं] em., सुशिरत्वं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ **12d** ०लक्षणम्] Σ, ०ल---णम् C_{94} **13a** ग्रामा] Σ, ग्रामाः E **13b** मूर्छना०] Σ, मूर्च्छाना० K_{10} • ०विंशतिः] $C_{02}E$, ०विंशति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ **13c** ०कोन०] $C_{94}E$, ०कून० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ **14b** ०भेदा] Σ, ०भेदान् E • ०त्तम] Σ, ०त्तमः C_{02} **14c** गान्धर्वस्वरतत्त्व०] Σ, गान्धर्व्वासुरतत्व० C_{94}, गन्धर्व्वासुरस्तत्व० C_{02} **14cd** ०ज्ञैर्मुनिनिभिः] Σ, ०ज्ञैर्मुनिभि C_{02}, ०ज्ञै मुनिभिः K_{10} **15a** ०तन्त्रीणां] Σ, ०तन्तीनां K_{10} **15b** दुन्दुभीनां] Σ, दुन्दुभीना K_{10} • स्वनानि] Σ, स्तनानि C_{94} **15cd** ०काहलकांस्यानां शब्दानि] $K_{82}K_{10}E$, ०काहलकांस्या---नां---नि C_{94}, ०काहलकास्यानां शब्दानि C_{45}, ०कांस्यानां शब्दानि C_{02} **16a** ०धातु] Σ, ०धातुं C_{94} **16c** ०दर] Σ, ०दरः E **16d** शङ्खलौ] Σ, श्रोतौ च E **17a** हृदिं] Σ, हृदिश् E • दशमं] Σ, दशम C_{02} **17c** अन्यत्प्र०] $C_{\Sigma}E$, अन्यं प्र० K_{82}, अन्य प्र० K_{10} **17d** द्विजोत्तम] $C_{\Sigma}K_{82}E$, जिजोत्तम K_{10} **18b** ०भूतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०भूत C_{45}

आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ २०:१८ ॥

अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता ।
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ॥ २०:१९ ॥

[वायुः स्पर्शश्च (१९-१८)]

आकाशधातोर्विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः ।
शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ॥ २०:२० ॥

शब्द पूर्वं मयाख्यातं शृणु स्पर्शं द्विजोत्तम ।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ॥ २०:२१ ॥

कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम् ।
इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ॥ २०:२२ ॥

[प्राणाः]

प्राणो ऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

18cd ≈ MBh 12.247.7ab : आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च **19** ≈ MBh 12.247.7cd–8ab : अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च । **21cd** ≈ MBh 12.177.34ab : कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः **22c** Folio 309v in C_{02} ends with इष्टानिष्टद्वय and the next folio is missing. C_{02} resumes on folio 311r with 20.50c (मान्सञ्च मेदञ्च) **23ab** = Dharmaputrikā 4.16ab

✣

18c आकाशस्य] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$, आकाश--- C_{94} **18d** व्यापित्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$, व्यापित्वां C_{45} **19c** अप्रतीघातिता] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, अप्रतीघातता $C_{45}C_{02}$ **20a** ०धातोर्वि०] C_{45}, ०धातो वि० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ **20c** शब्द०] Σ, शब्दः K_{10} • ०पूर्व०] Σ, ०पूर्वं C_{45} **21a** पूर्वं] Σ, पूर्व C_{02} **21b** स्पर्शं द्विजोत्तम] $C_{02}K_{82}$, स्पर्श---जोत्तम C_{94}, स्पर्शं द्विजोत्तमः C_{45}, स्पर्श द्विजोत्तम $K_{10}E$ **21c** चिक्कणः] corr., चिक्कनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, चिक्कलः C_{02}, चिक्करः E **21d** ०स्निग्ध०] Σ, ०श्निध० C_{45} **22a** परुषस्तीक्ष्णः] $C_{45}K_{10}$, परुषस्त्रीक्ष्णश् C_{94}, तीक्ष्णः K_{82}^{ac}, परुषा तीक्ष्णः K_{82}^{pc}, परुषस्तीक्ष्ण $C_{02}E$ **22b** द्वयम्] K_{82}, द्वय $C_{94}C_{02}K_{10}E$, द्वयः C_{45} **22c** ०द्वय०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०द्वयो K_{10} **22d** ०गृह्यते] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, ०गृहते C_{45} **23a** ऽपानः] Σ, पान० $C_{45}K_{10}$

नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ २०:२३ ॥

दश वायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम ।
धनंजयो भवेद्घोषो देवदत्तो विजृम्भकः ॥ २०:२४ ॥

कृकरः क्षुधकृन्नित्यं कूर्मोन्मीलितलोचनः ।
नाग उद्घाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ॥ २०:२५ ॥

प्राणः श्वसति भूतानां निश्वसन्ति च नित्यशः ।
प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ॥ २०:२६ ॥

अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः ।
शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ २०:२७ ॥

पीतभक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम् ।
समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ २०:२८ ॥

---

23 The next XX verses are parallel to a passage in the Bṛhatkālottara (NGMPP Reel No. B 29/59 Manuscript No. pra - 89) : प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ नागः कुर्मोध्व कृकरो देवदत्तधनंययौ । प्राणस्तु प्रथमो वायुर्दशानामपि स प्रभुः ॥ प्राणः प्राणमयः प्राण विसर्गापूरणं प्रति । नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निश्वासोच्छ्वासकामैस्तु प्राणो जीवसमाश्रितः । प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण प्रकीर्तितः ॥ अपानसहापानस्तु आहारं च नृणामधः । मूत्रशुक्रवहोवायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपितकफानिलं । समं नयति मात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ स्पदंयभ्यधरं वक्रं नेत्रगात्र प्रकोपनः । उद्वेजयति मर्माणि उदातो नाम मारुतः ॥ व्यानो विनामयत्यंगं व्यानो व्याधिप्रकोपकः । प्रीतेचिनासी कथितो वाद्विक्यात् व्यान उच्यते ॥ ... cf. also Sārdhatriśatikālottara, Agnipurāṇa and Dīpikā by AGoraśivācārya on the Mṛgendra

✣

23c नाग०] Σ, नाम० C_{94} • कृकरो] Σ, कृकलो E **24b** कीर्तिता] Σ, ⟨कीर्त्ति⟩ता C_{94}, कीर्तिताः E **24c** भवेद्घोषो] Σ, भवेद्योषो K_{82} **25a** कृकरः] Σ, कृकर E • ०कृन्नित्यं] Σ, कृन्नित्य C_{45} **25b** कूर्मोन्मीलितलोचनः] Σ, कर्मोल्मीनलोचनः C_{45}, कूर्मोन्मीनलोचनः K_{10} **25c** पुष्यं] Σ, पुन्सां K_{10} **25d** द्विज] Σ, द्विजः K_{10} **26a** प्राणः] Σ, प्राणाः E **26b** नित्यशः] Σ, नित्य यः E **26c** प्रयाणं] Σ, प्रयाणा E **27a** अपनय०] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, अ⟨प⟩--- य० C_{94} **27b** आहारं मनुजामधः] $C_{94}C_{45}$, आहारं मनुजाधमः K_{82}, आहार मनुजाधमः K_{10}, आहारं मनुजापवः E **27d** ०पानस्तेन] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०वानस्तेन C_{45} **28a** ०घ्रातं] C_{94} $C_{45}K_{10}$E, ०घ्राति K_{82} **28b** रक्तपित्त०] Σ, रक्तः पित्तः K_{10}

स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनम् ।
उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ २०:२९ ॥

व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः ।
प्रीतिविनाशकथितं वार्धिक्यं व्यान उच्यते ॥ २०:३० ॥

दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम ।
दशवायुगुणांश्चान्यां छृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:३१ ॥

वायोरनियम स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टा कर्मात्मना भवः ॥ २०:३२ ॥

[तेजो रूपश्च (१७-१६)]

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपं गुणमुच्यते ।
शब्दस्पर्शसम ज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ॥ २०:३३ ॥

शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः श्रृणु रूपगुणं ततः ।
ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ॥ २०:३४ ॥

चतुरस्त्रं द्विरस्त्रं च त्र्यस्त्रं चैव षडस्त्रकम् ।

---

32 ≈ MBh 12.247.6 : वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता । बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥

✣

29 (स्पन्दयत्यधरं... मारुतः)] Σ, om. K_{10} **29a** ०धरं] Σ, om. K_{10}, ०धर० E (unmetr.) **29b** ०गात्रप्र०] Σ, ०गात्रम्प्र० C_{45}, om. K_{10} **29c** मर्माणि] Σ, om. K_{10}, कर्माणि E **29d** उदानो नाम] Σ, ⟨उ⟩--- C_{94}, om. K_{10} **30a** व्यानो वि०] Σ, व्यानो पि K_{10} **30b** ०कोपनः] Σ, ०कोपमः K_{10} **30c** प्रीतिवि०] Σ, प्रीतिर्वि० K_{10}E **31b** मे] Σ, ये E **31cd** ०वा-युगुणांश्चान्यां श्रृणु] Σ, ०वायुगुणाश्चान्यं श्रृणु K_{10}, ०धातुगुणाश्चान्यच्छृणु E **31d** कीर्तयतो मम] Σ, कीर्त्तियतो मम C_{45}, कीर्तय मे द्विज E **32a** ०नियमः] corr., ०नियम $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E **32b** वादस्थानं] em., वात---ने C_{94}, वातस्थाने $C_{45}K_{82}K_{10}$E **33ab** सृजस्तेजस्त०] Σ, सृजत्वेजत्त० K_{10} **33b** ०रूपं गुण०] Σ, ०रूपगुण० E **33cd** ०ज्योतिस्त्रि०] Σ, ०ज्योतित्रि० C_{45} **34a** शब्दः] K_{82}E, शब्द० $C_{94}C_{45}K_{10}$ • प्रोक्तः] Σ, प्रोक्ताः C_{45}E **34b** रूपगुणं] Σ, रूपं गुणं K_{82} **34c** ह्रस्वं] $C_{94}K_{82}$, ह्रस्व० $C_{45}K_{10}$E • दीर्घमणु] Σ, ०दीर्घमनु K_{10}, ०दीर्घलघु E • स्थूलं] Σ, स्थूल K_{10} **34d** ०मण्डलमेव] $C_{94}K_{82}$E, ०मण्डमेव C_{45} **35a** चतुरस्त्रं द्विरस्त्रं] $C_{45}K_{82}$, चतुरश्रन्द्वि---श्रं C_{94}, चतुरस्त्रद्विरस्त्रश् E **35b** त्र्यस्त्रं] Σ, तिस्त्रश् E

शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ॥ २०:३५ ॥

श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः ।
नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ॥ २०:३६ ॥

तेजोधातु दश ब्रूमः शृणुष्वावहितो भव ।
कामस्तेजो क्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ॥ २०:३७ ॥

ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः ।
दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २०:३८ ॥

अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति तापपाकप्रकाशनः ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ २०:३९ ॥

[आपो रसश्च (१५-१४)]

ज्योतिसो ऽपि सृजश्चापः सरसो गुणसंयुतः ।
चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ॥ २०:४० ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः ।
रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं शृणु ॥ २०:४१ ॥

35cd = MBh 12.177.32cd **39cd** ≈ MBh 12.247.5cd : अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् । शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ **41ab** ≈ MBh 12.299.11ab (= 3.202.5ab = 6.6.5ab = 12.299.11ab) : शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः

✣

35c शुक्लः] Σ, शुक्लं E **35d** नीलः] Σ, नील० E **36a** श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च] E, श्यामः पिङ्गलो बभ्रुश्च $C_{94}C_{45}$, श्यामश्च पिङ्गलो बभ्रुश्च K_{82}^{ac}, श्याम पिङ्गलो भ्रुश्च K_{82}^{pc} **36b** रङ्गाः] Σ, रङ्गः E **36d** स्मृताः] Σ, स्मृतं E **37a** तेजोधातु दश] Σ, तेजोधातुर्दशं E **37c** तेजो क्षणः] C_{94}, तेजः क्षणः C_{45}, तेज क्षणः K_{82}, तेजेक्षणः E **37d** जठराग्निश्च] $C_{45}K_{82}$E, जठ---ग्निश्च C_{94} **38b** विश्वाग्निर्द०] $C_{94}C_{45}$E, विश्वाग्नि द० K_{82} **38c** दश तेजोगुणांश्चा०] $C_{94}K_{82}$, दश तेजोगुणाश्चा० C_{45}, दंशतेजोगुणाश्चा० E **39a** अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति] conj., अग्नेर्दुर्द्धषताप्नोति C_{94}, अग्ने दुर्द्धषताप्नोति $C_{45}K_{82}$, अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति E **39c** रागो] Σ, गङ्गा E • लघुस्तैक्ष्ण्यं] corr., लघुस्तैक्ष्णं $C_{94}K_{82}$E, लघुस्तीक्ष्णं C_{45} **39d** दशमं चोर्ध्वभागिता] em., दशपञ्चोर्द्धभाषितम् C_{94}, दशमं चोर्धभाषितम् $C_{45}K_{82}$, दशमश्चोर्धभाषितम् E **40a** ज्योतिसो] C_{45}, ज्योतिः सो $C_{94}K_{82}$E • सृजश्चापः] C_{45}, सृजश्चापि $C_{94}K_{82}$E **40d** विज्ञेया च मनीषिभिः] E, om. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तान्निबोध द्विजोत्तमः K_7 **41a** रूपं] Σ, रूपश् E **41c** पूर्वोक्त] Σ, पूर्वोक्तं E

कटुतिक्तकषायाश्च लवणाम्लस्तथैव च ।
मधुरश्च रसान्षड्वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०:४२ ॥

षड्रसाः षड्विभेदेन षड्विंशगुण उच्यते ।
आपधातु दश त्वन्यान्शृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:४३ ॥

लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा ।
स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ॥ २०:४४ ॥

दश आपगुणाश्चान्ये कीर्तयिष्यामि तान्शृणु ।
अद्भ्यः शैत्यं रस क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।
जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमान्यश्रवणाधमः ॥ २०:४५ ॥

[भूमिर्गन्धश्च (१३-१२)]

आपश्चाप्यसृजद्भूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ।
चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः ॥ २०:४६ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

---

45 ≈ MBh 12.247.4 (with अद्भ्यः as a variant in the critical edition) : अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता । जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥

✣

42a लवणाम्लस्त०] Σ, लवणान्तस्त० E **42c** रसान्षड्वै] corr., रसां षड्वै C_{94}, रसा षड्वै $C_{45}K_{82}$ E **43a** ०रसाः] Σ, ०रसा E • षड्विभेदेन] Σ, षड्भिर्भेदेन K_{82} **43c** आप०] Σ, ऽआऽप० C_{94} • दश त्वन्यान्] corr., दश त्वन्यां $C_{94}K_{82}$, दशत्वंन्यां C_{45}, दश त्वन्या E **43d** कीर्तयतो] Σ, कीर्त्तियतो C_{45} **44a** लाला] Σ, ललां C_{45} • सिङ्घाणिका] corr., सिघानिका C_{94}, सिऽघाऽनिका C_{45}, सिंघानिका K_{82}E • श्लेष्मा] Σ, शोष्मा E **44b** रक्तः] $C_{94}K_{82}$, रक्त० C_{45}E **44c** रसश्चैव] Σ, रसंश्चैव K_{82} **44d** मेदश्च] Σ, मेदं च E • दशमः] Σ, मदः C_{45}^{ac}, मदनः C_{45}^{pc} **45a** दश आप०] Σ, दशश्चाप० E • चान्ये] $C_{94}C_{45}$, चान्या K_{82}E **45b** तान्] E, तां C_{94} $C_{45}K_{82}$ **45c** अद्भ्यः शैत्यं] conj., अद्भ शैत्यं C_{94}, अङ्गशैत्यं C_{45}, अङ्गशैत्यं K_{82}, अन्यशैत्य० E **45e** विष्यन्दिनी] $C_{45}K_{82}$, ०विऽषऽ---नी C_{94}, ०निष्यन्दिनी E **45f** भौमान्यश्रवणाधमः] Σ, भौमान्दशगुणाञ्शृणु E **46a** आपश्चाप्यसृजद्भू०] C_{45}, आपश्चापीज्यजा भू० $C_{94}K_{82}$, आपश्च बीज्यजा भू० E **46c** ०गुणान्गृ०] Σ, ०गुणं गृ० C_{45}, ०गुणा गृ० K_{82} **47a** रूपं च] Σ, रूपश्च C_{45}E **47b** पञ्चमः] Σ, पञ्चम E

आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं शृणु ॥ २०:४७ ॥

इष्टानिष्टद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ।
कर्पूरः कस्तुरीकं च चन्दनागरुमेव च ॥ २०:४८ ॥

कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ।
विड्मूत्रस्वेदगन्धानि वक्रगन्धं च दुःसहम् ।
जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ॥ २०:४९ ॥

भूमेर्धातु दश त्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु ।
त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ।
नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा ॥ २०:५० ॥

दश त्वन्यान्प्रवक्ष्यामि शृणु भूमिगुणान्द्विज ।
भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वं च काठिन्यं प्रसवात्मकम् ।
गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ॥ २०:५१ ॥

गुणधातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम ।

---

51 ≈ MBh 12.247.3 : भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश् च संघातः स्थापना धृतिः ॥

50c C_{02} resumes here, on folio 311r, with मान्सञ्च मेदञ्च

✣

47c आपः०] Σ, आप० E • प्रोक्ता] Σ, प्रोक्तो E **47d** भूमेर्ग०] Σ, भूमे ग० K_{82}, भूमिर्ग० E • शृणु] Σ, स्मृत E **48a** द्वयोर्गन्धः] Σ, द्वयो--- C_{94} **48c** कस्तुरीकं च] Σ, कस्तूरीकश्च E (unmetr.) **48d** ०गरु०] Σ, ०गुरु० E **49b** घ्राणमिष्टं कीर्तितम्] Σ, om. K_{82}^{ac}, घ्राणमिष्टं कीर्तितः E **49c** विड्मूत्रस्वेदगन्धानि] Σ, om. K_{82}^{ac} **49d** ०गन्धं च] Σ, ०गन्धश्च E **49e** ०स्फोटित०] Σ, ०स्फुटित० C_{45}, ०स्फोटक० E **49f** कीर्तितम्] Σ, कीतम् C_{45}^{ac} **50a** भूमेर्धा०] Σ, भूमे धा० E **50ab** त्वन्यान्क०] C_{94}, त्वन्यां $C_{45}K_{82}$, त्वन्या क० E **50b** तच्छृणु] Σ, ⟨त⟩---णु C_{94} **50c** त्वचं मांसं च मेदं च] C_{94}, त्वचं मांसञ्च C_{45}, --- मान्सञ्च मेदञ्च C_{02}, त्वचं मासं च मेदं च K_{82}, त्वचा मांसश्च मेदश्च E **50d** स्नायु] Σ, श्नायुं $C_{94}C_{45}$ • सिरा तथा] em., शिरास्तथा $C_{94}K_{82}$, शिरस्तथा $C_{45}C_{02}$E **50f** केश०] Σ, केशा० E **51a** त्वन्यान्प्र०] E, त्वन्याम्प्र० C_{94}, त्वन्यां प्र० $C_{45}C_{02}K_{82}$ **51b** ०गुणान्द्वि०] Σ, ०गुणा द्वि० C_{45}, ०गुणां दिव्० C_{02} **51c** भूमेः] Σ, भूमिः C_{45} • स्थैर्यं] Σ, स्थैर्य C_{02} • रजस्त्वं च] Σ, रजत्वश् च E **51d** काठिन्यं] Σ, कठिन्यं E **51f** ०कृतिः] Σ, ०कृति C_{02} **52a** गुणधातु०] K_{82}, ⟨गुणन्धा⟩तु० C_{94}, गुणात्वातु० C_{45}, गुणं धातु० C_{02}E

यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ॥ २०:५२ ॥

[बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२)]

वैकारिकमहंकारं सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकः ।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ २०:५३ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम ।
हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ॥ २०:५४ ॥

[श्रोत्रम् (११)]

श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम ।
वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ॥ २०:५५ ॥

मुरज†मौन्द†पणवभेरीपटहनिस्वनम् ।
शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ।
कांसिकातालमिश्रं च गीतानि विविधानि च ॥ २०:५६ ॥

[त्वक् (१०)]

त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ।
मृदुसूक्ष्म सुखस्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः ॥ २०:५७ ॥

तीक्ष्णशस्त्रजलशैत्यं उष्णे तप्ते क्षते क्षरः ।
एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम ॥ २०:५८ ॥

[चक्षुः (९)]

चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ।

53ab ≈ LiṅP 1.70.38cd (= ŚivP 7.1.10.14cd) : वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकात् **53cd** = MBh 14.42.13ab = LiṅP 1.70.41ab

✣

52cd पूर्वं कीर्तितं] $C_{94}C_{02}K_{82}$E, पूर्व कीर्तित C_{45} **53ab** सत्त्वोद्रिक्तात्तु] corr., सत्वोद्दक्तात्तु $C_{94}K_{82}$, सत्वोद्दक्तान्तु C_{45}, सत्त्वोनुक्तानु E **53b** सात्त्विकः] $C_{94}C_{45}$E, सात्विकाः K_{82} **53c** श्रोत्रं] Σ, श्रोत्र C_{45} **54c** पायु०] Σ, स्नायु० E **54d** ०पस्थो वाक्च] Σ, ०प(स्थो वा)--- C_{94} • पञ्चमः] Σ, पञ्चमम् E **56a** मुरज०] E, मुरव० $C_{94}K_{82}$, सुरव० C_{45} • ०मौन्द०] $C_{94}K_{82}$, ०मोन्द० C_{45}, ०सौन्द० E **56e** ०काताल०] Σ, ०काहल० E **57a** गृह्यते] Σ, गृह्य--- C_{94} **57c** ०सुख] Σ, ०सुखं E **58a** ०जलशैत्यं] K_{82}, ०जलं शैत्ये C_{94}, ०जल शैत्य C_{45}, ०जलं शैत्य E **58b** उष्णे तप्ते] $C_{94}K_{82}$, उष्णे तप्त C_{45}, उष्णतप्त E

देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः ॥ २०:५९ ॥

मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ।
वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपाम् ॥ २०:६० ॥

कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ।
शैलदारवहेमानि रूपाणि विविधानि च ।
धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ॥ २०:६१ ॥

[जिह्वा (८)]

जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम ।
फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ॥ २०:६२ ॥

पक्वापक्वविशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च ।
व्रीह्यौषधरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ।
षड्धर्मप्रतिभेदेन रसभेदशतं स्मृतम् ॥ २०:६३ ॥

[घ्राणम् (७)]

घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभ ।
गुडाज्यं गुग्गुलुर्भस्मचन्दनागरुकं तथा ।
कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ॥ २०:६४ ॥

व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च ।
वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ॥ २०:६५ ॥

[हस्तकर्म (६)]

हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम ।
माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ॥ २०:६६ ॥

✣

61c हेमानि] K_{82}, ०होमानि C_{94}, ०भोमानि C_{45}, ०रोमाणि E **61f** द्विजसत्तम] $C_{45}K_{82}$E, द्विज⟨स⟩--- C_{94} **62a** जिह्वया] $C_{45}K_{82}$E, ---या C_{94} • गृह्यते] $C_{94}K_{82}$E, गृहत्वे C_{45} **63c** व्रीह्यौषध०] Σ, व्रीह्योषधि० E **63f** ०शतं] Σ, ०शत E **64ab** गृह्यते गन्ध इष्टा०] $C_{45}K_{82}$E, गृ⟨ह्यते ग⟩---ष्टा० C_{94} **64b** ०निष्टो] Σ, ०निष्टा E • ०र्षभ] Σ, ०र्षभः E **64c** ०ज्यं गुग्गुलुर्भ०] $C_{94}K_{82}$, ०ज्यं गुग्गुलं भ० C_{45}, ०ज्यगुग्गुलुभ० E **64d** ०गरुकं] Σ, ०गुरुकस् E **64f** गन्धो] Σ, गन्ध E **65b** मांस०] $C_{45}K_{82}$E, मास० C_{94} **65c** ०न्ध] $C_{94}C_{45}$E, ०न्धो K_{82} **66a** हस्तेन] Σ, हस्ताभ्यां E **66c** माहेन्द्रं वारुणं] $C_{45}K_{82}$, ---न्द्रम्वारुणञ् C_{94}, मोहेन्द्रवारुणं E

आग्नेय पचनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा ।
अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ॥ २०:६७ ॥

सूर्पव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा ।
चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ॥ २०:६८ ॥

वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च ।
रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ॥ २०:६९ ॥

स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा ।
कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ॥ २०:७० ॥

वमनानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते ।
माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ॥ २०:७१ ॥

कुलालकर्म भूकर्म कर्म पाषाणमेव च ।
दारुदन्तिमश्रृङ्गादिकर्म पार्थिवमुच्यते ।
चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम् ॥ २०:७२ ॥

[पादकर्म (५)]

पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ।
निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे ।
तोयकर्दमसंघाते बहुकण्टकसंकुले ॥ २०:७३ ॥

[पायुकर्म (४)]

✣

67a ०पचना०] $C_{94}C_{45}$, ०पवना० $K_{82}E$ **68a** ०व्यजन०] $C_{94}K_{82}E$, ०व्यज० C_{45} **68b** मुख०] $C_{94}K_{82}E$, सुख० C_{45} **69b** कुरुते] $C_{45}K_{82}E$, कुरु--- C_{94} **70d** तृषानाशन०] E, तृषनाशन० $C_{94}K_{82}$, तृषणाशत० C_{45} **71a** वमनानि] conj., नवमानि $C_{94}K_{82}E$, एवमादि C_{45} **71b** वारुणं] $C_{94}K_{82}E$, वारुण० C_{45} **72a** कुलालकर्म०] $C_{45}K_{82}E$, कु(ल(---र्म्म० C_{94} **72b** कर्म] Σ, om. K_{82}^{ac}, कर्मं E **72c** ०श्रृङ्गादि०] $C_{94}C_{45}E$, ०श्रृङ्गानि K_{82} **72d** पार्थिवमु०] $C_{94}K_{82}E$, पार्थिव उ० C_{45} **72e** ०ष्कर्म] $C_{45}K_{82}E$, ०ष्क C_{94} **73a** गमनं] $C_{94}E$, गमन C_{45}, गमनः K_{82} **73b** दिशश्च विदिशस्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, दिशश्च विदिशन् E **73d** शिला०] $C_{94}C_{45}E$, तिल० K_{82} **73f** बहुकण्टक०] $C_{45}E$, (बहु(---क० C_{94}, बहुसंकट० K_{82} • ०कुले] Σ, ०युते E

पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छलम् ।
सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चति ॥ २०:७४ ॥

[उपस्थकर्म (३)]

उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा ।
स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ॥ २०:७५ ॥

[वाक्कर्म (२)]

वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव ।
स्तुति निन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ॥ २०:७६ ॥

प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव ।
एता नवविधा वाणी कीर्तिता मे द्विजोत्तम ॥ २०:७७ ॥

[मनश्चोन्मनश्च (१)]

अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान् ।
चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्ग कल्पना क्षमा ।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ २०:७८ ॥

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च ॥ २०:७९ ॥

78c–f ≈ MBh 12.247.9: चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा । सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ **79ab** =MBh 12.247.10ab

✣

74a पायु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पाप० E **74b** ०पिच्छलम्] $C_{94}K_{82}$E, ०पिच्छिलम् C_{45} **74c** सरक्त०] $C_{94}K_{82}$E, सक्त० C_{45} **74d** पायुशक्ति] E, पायुच्छक्ति $C_{94}K_{82}$, पायुश्छक्ति C_{45} • ०मुञ्चति] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०मुञ्चते E **75a** आनन्दं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, आनन्द E **76b** ०पुङ्गव] $C_{94}C_{45}$E, ०पुङ्गवः K_{82} **76d** आक्रोशः] $C_{45}K_{82}$E, ---क्रोशः C_{94} **77b** □श्च विधयो नव] C_{45}, □श्च विधयोनय C_{94}, □श्च विधयोनयः K_{82}, □श्चाविधियोनयः E **77d** कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, कीर्तितो E • ०त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०त्तमः E **78d** विसर्ग०] $C_{45}K_{82}$E, विसर्गे C_{94} • ०क्षमा] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०समा E **78e** सदसच्चाशुता चैव] em., सदसब्बांशुताश्चैव C_{94}, सदसताश्चैव C_{45}, सदशब्दांशुतां चैव K_{82}, सदसच्चाशुताश्चैव E **79a** इष्टा०] $C_{45}K_{82}$E, ---ष्टा० C_{94} **79b** ०सायः] $C_{94}K_{82}$E, ०साय C_{45} • समाधिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, समाधिना E **79d** ०न्मन] $C_{45}K_{82}$E, ०त्मन C_{94}

मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमनिन्द्रिये ।
निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम् ॥ २०:८० ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ।
विसृष्ट इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम् ॥ २०:८१ ॥

सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः ।
सकलं मन नानात्वे एकत्वे मन निष्कलम् ॥ २०:८२ ॥

विगतराग उवाच ।
मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते ।
उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ॥ २०:८३ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम् ।
न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ॥ २०:८४ ॥

त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम् ।
रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ॥ २०:८५ ॥

जिह्वा रसं न विन्देत मधुराम्लवणो ऽपि वा ।
गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ॥ २०:८६ ॥

उन्मनस्त्वेष मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम् ।
भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ॥ २०:८७ ॥

स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः ।
स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ॥ २०:८८ ॥

✣

80a ०भावत्वे] $C_{94}K_{82}E$, ०भावेत्वे C_{45} **80b** ०निन्द्रिये] corr., ०नीन्द्रिये $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०तीन्द्रिय E **80cd** निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, om. E **81c** ०सृष्ट] K_{82}, ०सृष्टे $C_{94}C_{45}E$ **81d** दुःख०] K_{82}, ---ख० C_{94}, दुःखं $C_{45}E$ **82b** मन एव] $C_{94}C_{45}E$, मनरेव K_{82} **83a** मनः] $C_{94}K_{82}E$, मन C_{45} **84b** निबोध] $C_{45}K_{82}E$, ---बोध C_{94} **84c** शब्दं] $C_{94}K_{82}E$, शब्द C_{45} • श्रोत्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, श्रोत्रे E **86b** ०राम्लवणो] corr., ०राम्लवनो $C_{94}K_{82}$, ०रो लवनो C_{45}, ०राम्लवतो E **86c** घ्राणा] Σ, घ्राणो E **86d** वाप्यशुची०] Σ, वापि शुची० C_{45} **87a** उन्मनस्त्वेष मे] $C_{45}K_{82}$, --- C_{94}, उन्मनस्तव मे E

एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव ।
कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ २०:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः ॥

✣

89b ०पुङ्गव] $C_{94}C_{45}E$, ०पुङ्गवः K_{82} **89d** परिपृच्छसि] $C_{45}K_{82}E$, प(रि)--- C_{94} **Colophon**: ०विंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो] $C_{94}K_{82}$, ०विंशतिमो C_{45}, ०विंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतितमो E

[एकविंशतिमो ऽध्यायः]

[विष्णुः स्वरूपं दर्शयति]

विगतराग उवाच ।
अहो मतिमतां श्रेष्ठ अहो धर्मभृतां वर ।
अहो दम शमः सत्य अहो यज्ञ अहो तपः ॥ २१ :१ ॥

अनेनामृतवाक्येन विस्मयो मे परो गतः ।
प्रीतो ऽस्मि च तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च ॥ २१ :२ ॥

किं ददामि वरं ब्रूहि दातास्मि तव चेप्सितम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततस्तेन प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ २१ :३ ॥

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]
को भवान् वरदश्रेष्ठ देवदानवराक्षसाः ।
अथवा भगवान्विष्णुर्मम जिज्ञासुरागतः ॥ २१ :४ ॥

व्यक्तं त्वां पुरुषश्रेष्ठ जानामि पुरुषोत्तम ।
रूपं दर्शय गोविन्द यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ २१ :५ ॥

[वैशम्पायन उवाच]

✣

(1a) मतिमतां] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, मतिमना E (1b) वर] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$, वरः C_{45}E (1c) दम शमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, दमः शमः $C_{02}K_{7}$E (2b) मे परो गतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, --- K_{10} (2c) प्रीतो ऽस्मि च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$E, ⟨प्र⟩---च C_{94}, --- K_{10} (2d) तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$, --- K_{10}, तपाधारज्ञानाद्भूतरसेन च E (3a) किं ददामि वरं ब्रूहि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, ---हि K_{10} (3b) चेप्सितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E, चेस्मितम् C_{45} (3d) शुभां गिरम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, शुभाङ्गिराम् E (4a) भवान्] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E, भगवान् C_{94}^{ac} • वरद श्रेष्ठ] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, वरदः श्रेष्ठः E (4b) ०राक्षसाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०राक्षसः E (4d) ०गतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, ०ग्रतः K_{10} (5a) व्यक्तं त्वां] $C_{94}C_{45}K_{82}$, व्यक्तत्वं C_{02}E, व्यक्तत्व K_{10}, व्यक्तं त्वं K_{7} • ०श्रेष्ठ] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०श्रेष्ठः E (5b) पुरुषोत्तम] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$, ⟨पु⟩---त्तम C_{94}, पुरुषोत्त--- C_{02}, पुरुषोत्तमः E (5c) रूपं दर्शय गोविन्द] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E, ---विन्द C_{02} (5d) तपसः फलम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, त--- K_{10}

ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम् ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीताम्बरधरो हरिः ॥ २१ :६ ॥

अनर्थयज्ञस्तं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ २१ :७ ॥

वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम् ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ २१ :८ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु जनादिसम्भवे
नमो नमस्ते ऽस्तु च विश्वरूपिणे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे
नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे ॥ २१ :९ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रशीर्षिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रचक्षुषे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रलिङ्गिने
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्षसे ॥ २१ :१० ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमूर्तये
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रबाहवे ।

8cd = Kūrmapurāṇa 1.11.219 ≈ MBh 5.113.5ab : अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम ≈ MBh 13.14.179a : अद्य जातो ह्य् अहं देव अद्य मे सफलं तपः

---

9 This verse is omitted in C_{45}. **10** This verse is omitted in $C_{94}C_{45}$. **11** This verse is omitted in C_{94}.

✣

(6ab) ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, --- K_{10} (6c) शङ्खचक्रगदापाणिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, --- K_{10} (7b) विस्मयं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, विस्मसं K_7 (7c) लब्ध्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, लब्व C_{02}, ⟨लद्या⟩ K_{10} (8ab) वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वेपमान--- च च जनार्दनम् C_{94}, वेपमान---त्र उ--- C_{02}, वेपमानस्वरेणार्त उवाच च जनार्दनम् E (8c) अद्य मे सफलं जन्म] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨अद्य⟩---⟨जन्म⟩ C_{02} (9b) नमस्ते] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, नमस्तु K_{82}^{ac} • ऽस्तु च विश्वरूपिणे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, --- K_{10} (9c) नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे] $C_{\Sigma}K_7E$, om. K_{82}, --- K_{10} (9d) नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ---होत्तवे K_{10} (10a) ०शीर्षिणे] $K_{82}K_{10}K_7E$, om. $C_{94}C_{45}$, ०शीर्षणे C_{02}

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्त्रिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमायिने ॥ २१ :११ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु महीसमुद्धृते ।
नमो नमस्ते ऽस्तु च भूतसृष्टिने
नमो नमस्ते चतुराश्रमाश्रये ॥ २१ :१२ ॥

नमो नमस्ते नरसिंहरूपिणे
नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे ।
नमो नमस्ते ऽसुरचक्रसूदने
नमो नमस्ते ऽसुरदर्पनाशने ॥ २१ :१३ ॥

नमो नमस्ते दितिपुत्रदामने
नमो नमस्ते बलियज्ञसूदने ।
नमो नमस्ते ऽस्तु षडर्धविक्रमे
नमो नमस्ते त्रिदशार्तिनाशने ॥ २१ :१४ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु अनन्त अच्युते
नमो नमस्ते जगदर्तिनाशने ।
नमो नमस्ते मधुकैटनाशने
नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकबान्धवे ॥ २१ :१५ ॥

नमो नमस्ते त्रिदशाभिनन्दने

12a This pāda is omitted in C_{94}.

✣

11c ०वक्त्रिणे] E, om. C_{94}, ०चक्त्रिणे $C_{45}C_{02}K_7$, ०वक्त्रिणे $K_{82}K_{10}$ **12a** नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, om. C_{94} **12c** ०सृष्टिने] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ०सृ--- C_{94} **12d** नमस्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E, नमस्ते स्तु $C_{02}K_{82}^{ac}$ • ०श्रये] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ०श्रमे C_{45} **13b** नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे] C_{Σ}E, om. K_{82}, नमो नमस्ते दितिजोरदारुणे K_{10}, नमो नमस्ते स्तु दितिजोरदारिणे K_7, नमो नमस्ते ऽदितिजोरदारणे E **13c** ०चक्र०] conj., ०शक्र० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E • ०सूदने] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E, ०सूदेने K_7 **14a** ०दामने] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०वामने C_{02}E, ०नासने K_{10}, ०ऽवाऽमने K_7 **14c** षडर्धविक्रमे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ऽषऽ---क्रमे C_{94} **15b** जगद०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, जगदा० E **15c** ०कैट०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०कीट० $C_{02}K_{10}$E

नमो नमस्ते ऽस्तु च दिव्यचक्षुषे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु भवान्तपारगे
नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकपूजिते ॥ २१ :१६ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु गदाग्रपाणये
नमो नमस्ते वरचक्रपाणये ।
नमो नमस्ते ऽस्तु च शङ्खपाणये
नमो नमस्ते ऽस्तु च कम्बुपाणये ॥ २१ :१७ ॥

नमो नमस्ते ऽस्तु जलौघशायिने
नमो नमस्ते हरमर्दरूपिणे ।
नमो नमस्ते खगराजकेतवे
नमो नमस्ते शशिसूर्यलोचने ॥ २१ :१८ ॥

नमो नमस्ते उरगारिवाहने
नमो नमस्ते ऽद्भुतरूपदर्शिने ।
नमो नमस्ते ऽयुतसूर्यतेजसे
नमो नमस्ते ऽमृतमन्थनध्रुवे ॥ २१ :१९ ॥

नमो नमस्ते ऽमरलोकसंस्तुते
नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये ।
नमो नमस्ते जगदेकवत्सले
नमो नमस्ते शिवसर्वदे नमः ॥ २१ :२० ॥

20d Cf. Bṛhatkālottara (NGMPP B 29/59) f. 87a : ज्ञान २ शब्द २ सूक्ष्म २ शिवसर्वद ओं नमः शिवाय ।

✣

17b वरचक्रपाणये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, वरक्रपाणसे K_7 **18a** जलौघ०] $C_{94}C_{45}E$, जलोघ० C_{02} $K_{82}K_{10}K_7$ **18b** नमस्ते हरमर्दरूपिणे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, नम---र्द्दरूपिणे C_{94}, ---मर्द्दरूपिणे C_{02} **18c** ०केतवे] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०केतने E **19b** ०दर्शिने] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०दर्शने K_{10} **19c** ऽयुत०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ऽस्तु च E • ०तेजसे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०ते C_{02}, ०लोचने K_{10} **20a** ऽमरलोकसंस्तुते] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, मरलोकवन्दिते K_{82}, मललोकसंस्तुते E **20b** नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये] $C_{94}C_{45}K_7E$, ---⟨श्रये⟩ C_{02}, om. K_{82}, नमो नमस्ते जगमण्डलाश्रये K_{10} **20c** जगदेक०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, जग⟨दे⟩क० C_{02} • ०वत्सले] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०वत्सरे E **20d** ०सर्वदे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०सर्वदो K_{10}

क्षमस्व गोविन्द् ममापराधम्
अतीव पृष्टेन दुरात्मनेन ।
मयेद् सर्वं कथितं स्मयेन
दयां कुरु त्वं त्रिदशेश्वरेण ॥ २१ :२१ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
स्तोत्रेणानेन संतुष्टः केशवः परवीरहा ।
प्रत्युवाच महासेनो गिरया निरुपस्पृहा ॥ २१ :२२ ॥

स्तोत्रेणानेन मे तात तुष्टो ऽस्मि भृशमेजितः ।
दुर्लभान्यपि त्रैलोक्ये ददामि वरमीप्सितम् ॥ २१ :२३ ॥

अनेन मां स्तौति निराश्रितेन
त्वयोक्तवेदार्थमनोहरेण ।
यावन्ति तत्राक्षरसंख्यमस्ति
तावन्ति कल्पान्दिवि ते वसन्ति ॥ २१ :२४ ॥

त्वं चापि मे ब्रूहि वरं यथेष्टं
त्रैलोक्यराज्यादपि निर्विशङ्कम् ।
ददामि किं सप्तमहीश्वरत्वम्

✣

21a ममा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, मम C_{02} **21b** ०त्मनेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०त्मने C_{45} **21c** मयेद] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, मयेदं E (unmetr.) **21d** ०शेश्वरेण] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०शैश्वरेण C_{45} **22a** स्तोत्रे०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, स्त्रोत्रे० K_{10}, ⟨स्तो⟩त्रे० K_7 **22b** केशवः परवीरहा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, केशव⟨ः परवीरहा⟩ C_{02} (tops of akṣaras lost) **22c** प्रत्युवाच] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ⟨प्रत्युवाच⟩ C_{02} (tops of akṣaras lost) • महासेनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, म--- C_{94} **22d** गिरया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, गिरिया C_{02} • निरुप०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, निरूप० K_7E **23a** स्तोत्रे०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, स्त्रोत्रे० K_{10} • मे तात] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$, मत्तात C_{45}, संतात K_{82} **23c** त्रैलोक्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, त्रैलोक्य C_{02} **24a** स्तौति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, स्तोति $C_{02}K_{10}$ **24b** ०वेदार्थ०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०वेदार्थि० K_{10} **24d** कल्पान्] $C_{94}K_{82}$, कल्पं $C_{45}K_{10}K_7E$, कल्प C_{02} **25a** त्वं चापि मे ब्रूहि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, त्वञ्च ---हि C_{94} **25b** ०राज्या०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०रा० K_{82}^{ac}, ०राजा० K_{82}^{pc} • ०शङ्कम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०शङ्क E **25c** किं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, कि C_{45} • ०त्वम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०त्वंम् C_{02}

अथार्थराशिं बहुकन्यकां वा ॥ २१ :२५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
श्रुत्वैव दिव्यं वरमच्युतस्य
प्रणम्य पादद्वयपङ्कजे तु ।
विज्ञाय विष्णुं वरदं वरेण्यं
? प्रहृ चेतः पुकान्चितो ऽतो ऽब्रवीत् ॥ २१ :२६ ॥

न कामये ऽन्यप्रवरं तु देव
असंशयं बन्धनसारमेकम् ।
विमुक्तबन्धो भवतः प्रसादाद्
भवामि गोविन्द रतश्च धर्मे ॥ २१ :२७ ॥

भगवानुवाच ।
यथैव चित्तं तव सुप्रसन्नं
महर्षिदेवैरपि नैव दृष्टम् ।
अकल्मषं दुःखविवर्जितत्वम्
भवार्णवस्तीर्णमसंशयेन ॥ २१ :२८ ॥

गच्छाम भो साम्प्रत श्वेतद्वीपम्
अगम्य देवैरपि दुर्निरीक्ष्यम् ।

✣

25d अथार्थराशिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, अथार्थराशि C_{02}, अर्थार्थरासि K_{10}, अथार्थं राशीं E • ०कन्यकां वा] $K_{82}K_7$E, ०कन्यका वा $C_{94}C_{02}K_{10}$, ०कन्यका--- C_{45} **26** वैशम्पायन उवाच] em., अनर्थयज्ञ उवाच $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, विगतराग उवाच $C_{02}K_{10}$, om. E **26a** श्रुत्वैव] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, श्रुतैव K_{10} • वरमच्युतस्य] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E, वरमुच्युतस्य K_7 **26b** ०जे तु] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$E, ०हेतु C_{45}, ०जे नु K_{82} **26cd** (विज्ञाय... ऽब्रवीत)] E, om. $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **27a** न कामये] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, अनर्थयज्ञ उवाच न कामये E • ऽन्यप्रवरं तु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, न्यप्रभवन्तु C_{45}, ऽन्यं प्रवरं तु E • देव] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, देदेव K_{10} **27b** असंशयं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, असंशय K_{10}E • ०सारमेकम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ०सारमे--- C_{94} **27c** विमुक्तबन्धो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, --- C_{94} • प्रसादाद्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, प्रमादाद् E **27d** रतश्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, रतञ्च E **28c** अकल्मषं] K_{10}E, अकल्मषस्त्वं $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), अकल्मषत्वं $C_{45}K_7$ (unmetr.), अकल्मत्वं C_{02} (unmetr.) • दुःख०] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, दुः० C_{94}^{ac} **29a** गच्छाम भो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, गच्छामतो E • साम्प्रत] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, सम्प्रति E • ०द्वीपम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, ०द्वीप K_{10} **29b** दुर्निरीक्ष्यम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$E, दुर्निरी꣡क्ष्꣢ --- C_{94}, दुर्निरीक्षं K_7

मद्भक्तिपूतमनसा प्रयाति
घोरार्णवे नैव पुनश्चरन्ति ॥ २१ :२९ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा हरिस्तत्र करे गृह्य तपोधनम् ।
ततः सो ऽन्तर्हितस्तत्र तेनैव सह केशवः ॥ २१ :३० ॥

एवं हि धर्मस्त्वधिकप्रभावाद्
गतः स लोकं पुरुषोत्तमस्य ।
अशेषभूतप्रभवाव्ययस्य
सनातनं शाश्वतमक्षरस्य ॥ २१ :३१ ॥

त्वमेव भक्तिं कुरु केशवस्य
जनार्दनस्यामितविक्रमस्य ।
यथा हि तस्यैव द्विजर्षभस्य
गतिं लभस्व पुरुषोत्तमस्य ॥ २१ :३२ ॥

किमन्य भूयः कथयामि राजन्
यदस्ति कौतूहलमन्यशेषम् ।
पृच्छस्व मां तात यथेप्सितं ते
भविष्यभूतं भवतो यथेष्टम् ॥ २१ :३३ ॥

✣

29c मद्भक्ति०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ---क्ति C_{94} • ०पूत] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०पूतं $K_{10}K_7E$ **30** वैशम्पायन उवाच] $C_{94}E$, om. $C_{45}C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}K_7$, वैशं उ K_{82}^{pc} **30b** गृह्य तपोधनम्] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ---धन(K_{82} **30c** ततस्सो ऽन्तर्हितस्त०] $C_{94}C_{45}$, त(तः सो न्त(र्हितस्त० K_{82}, ततस्ते न्तर्हितास्त० C_{02}, ततस्ते त्तर्हितास्त० K_{10}, ततेंस्ते तर्हितस्त० K_7, ततस्ते कर्हितास्त० E **30d** केशवः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, केशव E **31a** अधिक०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, अधिकं $C_{02}K_{10}E$ **31b** गतः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, गता K_7 • लोकं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, लोक K_{10} **31d** सनातनं] E, सनातन C_{94} (tops of akṣaras lost) $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ • ०क्षरस्य] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, --- C_{94} **32a** त्वमेव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ---मेव C_{94} **32c** हि तस्यैव] $C_{94}C_{45}K_7E$, जितस्यैव $C_{02}K_{10}$, (हि तस्यव((tops of akṣaras lost) K_{82} **32d** लभस्व] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, लभत्वं K_7 **33a** किमन्य भू०] $C_{02}EK_{10}K_7$, किमन्यद्भू० $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.) • राजन्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, राजद् K_7 **33d** भविष्य०] $C_{\Sigma}K_{82}E$, भवस्व० K_{10}, भवस्य K_7 • भवतो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, भवते K_7 • यथेष्टम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, यथेष्ट C_{02}

जनमेजय उवाच ।
कियन्ति कल्पानि गतानि पूर्वम्
भविष्यकल्पानि कियन्ति विप्र ।
एकैककल्पं कियदिन्द्रमुक्तम्
प्रवर्तमानादपि कीर्तयस्व ॥ २१ :३४ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
परार्धकल्पं गत पूर्व राज्यम्
चतुर्दशैवेन्द्र नरेन्द्र कल्पम् ।
तथैव मन्वन्तर कल्पमेकम्
भविष्यकल्पं च परार्धमेव ॥ २१ :३५ ॥

वराहकल्पः प्रथमो बभूव
गताश्च मन्वन्तर षड् नरेन्द्र ।
चतुर्युगं सप्तति एकयुक्तं
मन्वन्तरा संख्यमुदाहरन्ति ॥ २१ :३६ ॥

मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव
कल्पस्य संख्या मुनयो वदन्ति ।
कल्पायुतश्चाह पितामहस्य
तथा च रात्रिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ :३७ ॥

✣

34 जनमेजय उवाच] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}E$, om. K_{82}^{ac}, जयमेजय उवाच K_7 **34a** कियन्ति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, कियन्त E **34b** कियन्ति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, कियन्त K_7 **34c** ०कल्पं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०कल्प $C_{45}K_{82}$ **35** वैशम्पायन उवाच] $C_{94}C_{02}K_{82}E$, वेशनम्पायन उवाच C_{45}, ˘˘˘˘˘˘˘˘ K_{10}, वैशंपाराय उवाच K_7 **35c** मन्वन्तरकल्पमेकम्] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}$, मन्वरकल्पमेकम् K_{82}^{ac}, मण्वन्तरकल्पमेकं K_7, मन्वन्तरमेककल्पम् E **35d** कल्पं च परार्धमेव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, क--- C_{94}, भूतञ्च परार्द्धतञ्च (eyeskip to □□ □□.□□□□) K_{10} **36a** बभूव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, बभू C_{45} **36b** मन्वन्तर षड् नरेन्द्र] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$, मन्वरषट्नरेन्द्र C_{02}, मन्वन्तषट्नरेन्द्र K_{82}^{ac}, मन्वन्तरषट्नरेन्द्रः E **36c** ०युगं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०युग० E • एकयुक्तं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, एकमुक्तं C_{45} **37a** मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, मन्वन्तराणान्तु चतुर्दशैव $C_{02}K_{10}$, om. E **37c** कल्पायुतश्चाह] $C_{\Sigma}K_{82}E$, ˘˘˘˘˘ह K_{10}, कल्पायुतश्चाह K_7 **37d** रात्रिं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, रात्रि K_{10}

षड्लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्
तद्वादशा वर्षमुदाहरन्ति ॥ २१ :३८ ॥

तेनाब्देन परार्धकल्पगुणितं ब्रह्मायुरित्युच्यते
त्रैलोक्याधिपतिः प्रधानपुरुषो ब्रह्माप्यनित्यः स्मृतः ।
शेषं भूतचतुर्विधस्य नियतं जीवस्य किं शोच्यते
तस्मान्नास्ति जगत्सुसारविमलं मुक्त्वा शिवं शाश्वतम् ॥ २१ :३९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कल्पनिर्णयो नामैकविंशतिमो ऽध्यायः ॥

39d See the expression जगत्सुसार also in 1.1b

✣

38a लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$, लक्षक---माहुस् C_{94} **38b** तद्वादशा व०] corr., तद्वादशा व० $C_{94}C_{45}K_{10}$, ततद्वादशा व० C_{02}, तद्वादशाद्व० K_{82}, तद्वादशाद्व० K_{7}, त्वद्वादशव० E **39a** ०ब्देन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०र्धेन E **39b** ०पुरुषो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$, ०पुरुषा C_{02} • ०प्यनित्यः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०पि नित्यः K_{7} **39c** नियतं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, नियितं K_{7} • किं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, कि K_{7} **39d** ०विमलं मुक्त्वा] C_{02}, ०विरलं मुक्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०विरलमुक्ता E **Colophon**: ०विंशतिमो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०विंशतितमो E • ऽध्यायः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ध्याय K_{7}

[द्वाविंशो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।
श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्मसारसंग्रहमुत्तमम् ।
मधुरश्लक्ष्णवाणीभिः सम्यग्वेदार्थसंयुतम् ॥ २२:१ ॥

न्याययुक्तं महासारं गुह्यज्ञानमनुत्तरम् ।
तृप्तो ऽस्मीहामृतं पीत्वा जन्ममृत्युरुजापहम् ॥ २२:२ ॥

प्रश्नमेकान्य पृच्छामि नामहेतुं तपोधन ।
वर्णगोत्राश्रमं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि ते पुनः ॥ २२:३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो योगेन्द्रस्य महात्मनः ।
आश्रमं वर्णजातीनां वक्ष्याम्येव नराधिप ॥ २२:४ ॥

हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे मृगेन्द्रशिखरे नृप ।

Witnesses used for this chapter : C_{94} ff. 232r–234v, C_{45} ff. 233v–235r, C_{02} ff. 314r–317r, K_{82} ff. 39r–41v, K_{10} ff. 241v–243v, K_7 ff. 247v–250r ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

✣

(1a) श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्म०] em., श्रुतो वाब्जमुखाद्धर्मः C_{94}, श्रुतो वाब्जमुखोद्धर्मः C_{45}, श्रुतो वाब्जमुखा धर्मः C_{02}, श्रुतो चाब्जमुखाद्धर्मः K_{82}L, श्रुतो चाब्दमुखा धर्मः K_{10}, श्रुत्वा वाब्जमुखाद्धर्मः K_7, श्रुतो वा त्वन्मुखाद्धर्मः E (1c) ०श्लक्ष्णवाणी०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, श्लक्ष्णणी० C_{94}, ०श्लक्ष्यवानी० L, ०श्लक्ष्णावाणी० E (2a) न्याययुक्तं महासारं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$E, न्यायमुक्तं महत्सारं C_{45}, न्याययुक्तं महत्सारं K_{82}L (2b) गुह्य०] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$L, गुह्यं E • ०नुत्तरम्] $C_{94}K_{82}K_{10}$L, ०नुत्तमम् $C_{45}C_{02}K_7$, ०नन्तरम् E (2cd) पीत्वा जन्म०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ⟨पी⟩---न्म C_{94} (2d) ०रुजा०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०मुजा० C_{45} (3a) प्रश्न०] $C_\Sigma K_{82}K_7$LE, प्रस्त० K_{10} • ०कान्य] $C_\Sigma K_{10}K_7$, ०कान्यत् K_{82} (unmetr.), ०कांन्यत् L (unmetr.), ०कोन्य E (3b) नाम०] $C_\Sigma K_{82}K_{10}$LE, नाय० K_7 • ०हेतुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$L, ०हेतु $C_{02}K_{10}K_7$E • ०धन] $C_\Sigma K_{10}K_7$E, ०धनम् K_{82}L (3c) वर्ण०] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$BL, वर्णं E (4) उवाच] $C_\Sigma K_{82}K_{10}$LE, --- K_7 (4a) राजन्न०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$LE, राजन० $C_{94}K_{10}$ (4ab) ०वहितो योगेन्द्रस्य] $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E, ०वहितो योगेन्द्र K_{82}^{ac}, ०हितो योगन्द्रस्य L (4d) वक्ष्याम्येव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E, वक्ष्यामेव $C_{45}K_7$L • ०प] $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$L, ०पः E (5b) मृगेन्द्र०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ⟨मृ⟩---न्द्र० C_{94} • नृप] $C_\Sigma K_{82}K_{10}$, नृपः K_7LE

महेन्द्रपथगानामनदीतीरे नराधिप ॥ २२:५ ॥

तत्राश्रमपदं तस्य पुलिने सुमनोरमे ।
वसति स्म महाभागस्तत्त्वपारगनिस्पृहः ॥ २२:६ ॥

शीलशौचसमाचारो जितद्वन्द्वो जितश्रमः ।
जितमानभयक्रोधो जितसर्वपरिग्रहः ॥ २२:७ ॥

सोमवंशप्रसूतास्ते क्षत्रिया द्विजतां गताः ।
तपसा विनयाचारैर्विष्णुना द्विजकल्पिताः ॥ २२:८ ॥

अजिता नाम तत्पूर्वं कामक्रोधजितेन तु ।
संकल्पस्तस्य राजेन्द्र कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २२:९ ॥

अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः ।
अधिदैवतसांनिध्यं दशायतन पञ्च च ॥ २२:१० ॥

दशयज्ञव्रतं चीर्णं दशकामपराजितः ।
नियमान्दश संश्रित्य दश वायव ऋत्विजः ॥ २२:११ ॥

---

10 Cf. 4.72 : चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायातनं स्मृतम् ॥ **11d** cf. 11.17ab : धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः

✣

(5c) महेन्द्र०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E, मृगेन्द्र० K_{10}, महिन्द्र० L (5d) ०प] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$L, ०पः E (6b) पुलिने सु०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, पुलिनेषु $C_{02}K_{10}K_{7}$E, पुलिने पु० L (6c) वसति] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E, वसन्ति L (6d) ०पारग०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$LE, ०पार० C_{45} • ०स्पृहः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$L, ०स्पृहाः E (7d) जित०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$LE, जिज० C_{45} (8a) सोम०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E, सोय० L • प्रसूतास्ते] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{7}$E, प्र--- C_{94}, प्रसूतस्ते K_{82}L (8b) क्षत्रिया] $C_{\Sigma}K_{10}$, क्षत्रियो $K_{82}K_{7}$LE • गताः] $C_{\Sigma}K_{10}$E, गतः $K_{82}K_{7}$L (8c) ०चारैर्वि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$LE, ०चारै वि० C_{02} (8d) द्विजकल्पिताः] E, द्विजः कल्पितः $C_{\Sigma}K_{7}$ (unmetr.), द्विजकल्पितः $K_{82}K_{10}$L (9a) पूर्वं] $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$E, पूर्वं K_{82}L (9c) संकल्पस्त] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E, संकल्प त L (10ab) ०स्फीतः अधि०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$LE, ०स्फीतरधि० C_{94} (10c) ०सांनिध्यं] C_{94}E, सानैध्यं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$L, सान्नैध्यं K_{7} (10d) दशा०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$L, देशा० E (11a) दशयज्ञव्रतं चीर्णं] $K_{82}K_{10}K_{7}$L, द⟨शयज्ञं⟩---र्चीर्णन् C_{94}, दशयज्ञव्रतचीर्णन् $C_{45}C_{02}$, दशयज्ञं व्रतं चीर्ण० E (11b) ०पराजितः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$LE, ०पपराजितः C_{45} (11c) नियमान्दश] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E, निमाया दश L^{ac}, नियमा दश L^{pc}

दशाक्षरेण मन्त्रेण दशधर्मक्रियापदः ।
दशसंयमदीप्ताग्नौ जिह्वातेजोदशेन्द्रियः ॥ २२:१२ ॥

दशयोगासनासीनो दशध्यानपरायणः ।
बुद्धिर्वेदी मनो यूपः सोमपानो ऽमृताक्षरः ॥ २२:१३ ॥

दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्ध स्वयंकृतः ।
विनार्थं यज्ञमिष्ट्वा तु कालं च क्षपयत्यसौ ।
अनर्थयज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २२:१४ ॥

जनमेजय उवाच ।
दशयज्ञमहं श्रोतुं देहि मां द्विजसत्तम ।
दशकामदशध्यानं दशयोगदशाक्षरम् ॥ २२:१५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
ब्रह्मदेवपितृयज्ञो यज्ञो भूतातिथेश्च ह ।

16b cf. Garuḍapurāṇa 1.50.71cd : भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतेभ्यो यस्त्वयं बलिः ; cf. Śatapathabrāhmana 11.5.6 : अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् तथैतम् भूतयज्ञं

✣

12b ०धर्मक्रियापदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०धर्मः क्रिपदः C_{02} **12c** ०संयम०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E, ०संशय० L • ०दीप्ता०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$L, ०दीप्तो K_{10}, ०दीपा० E **12d** ०दशे०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$L, ०जिते० K_7E **13a** ०सनासीनो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, समासीना E **13b** ०यणः] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, ०यणाः K_{82}L **13c** बुद्धिर्वेदी] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$L, बुद्धि वेदी K_7, बुद्धिर्वेदि E **13d** ०पानो ऽमृताक्षरः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, --- C_{94}, ०पानमृताक्षरः C_{02}, ०दानमृताक्षरः E **14a** ०भय] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, ०भ्नय E **14a** ०र्थं] $C_{94}C_{45}$E, ०र्थ० $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$L **14b** कालं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, कालाञ् E • क्षपयत्यसौ] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$L, ⟨क्षपयत्यसौ⟩ K_{10}, क्षपयत्यसौः E **14cd** ०यज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्त०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, ०यज्ञ तं प्राहु मुनयस्त० C_{02}, ०यज्ञन्तं प्राहुर्मुनय त० K_{82}, ०यज्ञं प्राहुर्मुनय त० L **15a** ०यज्ञमहं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L^{pc}$, ०यज्ञमिदं E **15b** मां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, मा C_{02} • ०त्तम] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, ०त्तमः K_{82}L **15c** ०दशध्यानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०दशध्यान० C_{02}E, ०दतध्यानन् L **15d** ०क्षरम्] $C_{45}K_{10}K_7$, ०क्षर--- C_{94}, ०क्षरः $C_{02}K_{82}$LE **16** वैशम्पायन उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ---वाच C_{94} **16a** ०देव०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०दैव० C_{45} • ०यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०योज्ञो K_7, ०यज्ञ C_{02}L **16b** यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}$L, यज्ञ० $C_{02}K_{10}K_7$E • ०तिथेश्च ह] C_{45}, ०तिथिश्च ह $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$L, ०तिथिश्च यः E

जपो योगस्तपो ध्यानं स्वाध्यायश्च दश स्मृतः ॥ २२:१६ ॥

पत्नीपुत्रपशुभृत्यधनधान्ययशःश्रियः ।
मान भोग दश राजन्दशकाम उदाहृतः ॥ २२:१७ ॥

मानसो यौगपद्यश्च संक्षिप्तश्च विशाम्पते ।
विशाला नाम योगश्च ततो द्विकरणः स्मृतः ॥ २२:१८ ॥

रविः सोमो हुताशश्च स्फटिकाम्बरमेव च ।
दशयोगासनासीनो नित्यमेव तपोधनः ॥ २२:१९ ॥

अनिरोधमनाः सूक्ष्मं ध्यायेद्योगः स मानसः ।
प्राणायामैर्मनो रुद्ध्वा यौगपद्यः स उच्यते ॥ २२:२० ॥

---

18 cf. Dharmaputrikā 1.56 : संक्षिप्ता प्रथमा ज्ञेया विशाला समनन्तरम् ॥ ततो द्विकरणी चेति त्रिविधो योग उच्यते । **19ab** cf. Dharmaputrikā 4:5cd : सूर्यचन्द्रहुताशार्चिःस्फाटिकाम्बरसन्निभाः **20ab** cf. Dharmaputrikā 1.54 : अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् । ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ **20cd** cf. Dharmaputrikā 1.55 : संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥

✣

16c योगस्तपो ध्यानं] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, योग---⟨धानं⟩ K_{82}, योग ⊔⊔ पानं L **16d** स्वाध्यायश्च] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ⟨साध्या⟩यश्च K_{82}, साधुतपश्च L **17a** ०यशः०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7L$, ०यश० $C_{02}E$ **17c** ०भोग] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, ०भोगं E **17d** ०हृतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$, ०हृतम् C_{45} **18a** यौगपद्यश्च] corr., यौगपद्यञ्च $C_{94}C_{45}K_{10}$, योगपद्यं च $C_{02}K_{82}K_7L$, योगपद्यश्च E **18b** ०क्षिप्तश्च] E, ०क्सिप्तं च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$ **18c** विशाला नाम योगश्च] E, वि---योगञ्च C_{94}, विशाला नाम योगं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7L$ **18d** द्विकरणः] $C_{94}C_{45}K_{82}L$, विकरणः $C_{02}E$, द्विकरणी K_{10}, द्विकरण K_7 **19a** रविः] C_{94}, रवि० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$ **19b** स्फटिकाम्बर०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, स्फटिकां---र० K_{82}, स्फटिकांसत० L **19c** दशयोगासनासीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, दशयोगसमासीनो C_{45}, देवयोगासतासीनो L, दशयोगासनासीनौ E **19d** ०धनः] $C_{94}C_{45}K_{82}L$, ०धन $C_{02}K_{10}K_7E$ **20a** अनिरोध०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, अनिलाध० E • ०मनाः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7LE$, ०मना K_{10} **20b** ध्यायेद्यो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7L$, ध्यायो० C_{02}, ध्यानं यो० E **20c** ०यामैर्म०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7^{pc}LE$, ०यामै म० C_{45}, ०यामै म्म० C_{02}, ०यामेर्म० K_7^{ac} • रुद्ध्वा] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L$, रुद्धा E **20d** यौग०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}L$, योग० $C_{02}K_{10}K_7^{ac}E$

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयमानं ध्यायेत क्रमात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत् ॥ २२:२१ ॥

संक्षिप्त एष आख्यातो विशालां छृणु तत्त्वतः ।
ब्रह्मादिसूक्ष्मपर्यन्तं चिन्तयीत विचक्षणः ॥ २२:२२ ॥

संक्षिप्तां च विशालां च चिन्तयीत परस्परम् ।
एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरुच्यते ॥ २२:२३ ॥

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ।
पङ्कजस्य च मध्ये तु कर्णिकां विद्धि गोपते ॥ २२:२४ ॥

कर्णिकायास्तु मध्ये तु पञ्चबिन्दुं विदुर्बुधाः ।

21ab ≈ Dharmaputrikā 1.57cd : ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ताः सर्वे स्थावरजङ्गमाः **21cd** ≈ Dharmaputrikā 1.59ab : प्रलीयमानन्ध्यायेत क्रमाच्छून्यं भवेज्जगत् **22ab** cf. Dharmaputrikā 1.60ab : एष योगविधिः प्रोक्तः संक्षिप्तो नाम नामतः **23** ≈ Dharmaputrikā 1.62cd–63ab : एतौ संहारसर्गौ द्वौ पारम्पर्येण चिन्तयेत् ॥ एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरिष्यते ।

✣

21 (ब्रह्मादि०... विचिन्तयेत)] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$LE, om. K_{10} **21a** ०स्तम्ब०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, om. K_{10}, ०स्तंभ० L • ०पर्यन्तं] $C_{45}C_{02}K_{82}$L, ०⟨द्विय⟩--- C_{94}, om. K_{10}, ०पर्यन्त० K_7E **21b** सर्वं] $C_{45}K_{82}$, --- C_{94}, सर्व० $C_{02}K_7$LE, om. K_{10} **21c** प्रलीय०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, om. K_{10}, प्रणीय० L **21d** क्रमात्सू०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$LE, क्रमा सू० C_{02}, om. K_{10} **22** (संक्षिप्त... विचक्षणः)] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$LE, om. K_{10} **22a** संक्षिप्त] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, om. K_{10}, संक्षिप्तः L • एष] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$L, om. K_{10}, एव E • आख्यातो] $C_{45}K_7$, आख्यातः $C_{94}C_{02}K_{82}$LE, om. K_{10} **22c** ०सूक्ष्म०] $C_{\Sigma}K_7$E, ०स्तंब० K_{82}, om. K_{10}, तव L • ०पर्यन्तं] $C_{\Sigma}K_{82}$L, om. K_{10}, ०पर्यन्त K_7E **22d** चिन्तयीत] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_7$LE, om. K_{10}, चियीत C_{45}^{ac} **23** (संक्षिप्तां... विधिरुच्यते)] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$LE, om. K_{10} **23a** संक्षिप्तां] $C_{45}K_7$, संक्षिप्ता $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}$LE, om. $C_{94}^{ac}K_{10}$ • विशालां] $C_{94}^{pc}C_{45}K_7$, om. C_{94}^{ac}, विशाला $C_{02}K_{82}$LE, om. K_{10} **23c** द्वि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$L, वि० C_{02}E, om. K_{10} **24a** ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ज्ञेय C_{02}L, ज्ञे K_{10}^{ac}, ज्ञे--- K_{10}^{pc} **24b** तु पङ्कजम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ⟨तु⟩ प--- C_{94} **24c** पङ्कजस्य च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E, ---ङ्कजस्य च C_{94}, कङ्कस्य तु K_{10}, पन्कजंस्य च L **24d** कर्णिकां विद्धि गोपते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, कर्णिद्धिद्धि गोपते C_{02}, कर्णिकां च विंशापते E **25b** ०बिन्दुं] $C_{94}K_7$, ०बिन्दु $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$LE

रविसोमशिखां चैव स्फटिकाम्बरमेव च ॥ २२:२५ ॥

रविमण्डलमध्ये तु भावयेच्चन्द्रमण्डलम् ।
तस्य मध्ये शिखां ध्यायेन्निर्धूमज्वलनप्रभाम् ॥ २२:२६ ॥

अग्निमध्ये मणिं ध्यायेच्छुद्धधाराजलप्रभम् ।
तस्य मध्ये ऽम्बरं ध्यायेत्सुसूक्ष्मं शिवमव्ययम् ॥ २२:२७ ॥

दशयोगमिदं राजन्कथितं च मया तव ।
दशध्यानं समासेन कीर्तितं शृणु तद्यथा ॥ २२:२८ ॥

घोषणी पिङ्गला चैव वैद्युती चन्द्रमालिनी ।
चन्द्रा मनोऽनुगा चैव सुकृता च तथापरा ॥ २२:२९ ॥

सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कीर्तिता ।
सुपिषित्वाङ्गुलौ श्रोत्रे ध्वनिमाकर्णयेन्नरः ॥ २२:३० ॥

25cd cf. Dharmaputrikā 4.5cd : सूर्यचन्द्रप्रकाशार्चिस्फाटिकाम्बरसन्निभाः **29** NiśvK 33.27cd–28ab : घोषिणि पिङ्गला चैव वैद्युती बिन्दुमालिनी ॥ चान्द्री मनोनुगा चैव सुकृता च तथा परा । **30** NiśvK 33.28cd : सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कथ्यते

✣

25c ०शिखां] $C_{94}K_{82}$L, ०शिखा $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$E **25d** स्फटि०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, स्फाटि० C_{45} **26b** भावयेच्चन्द्रमण्डलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, भावये चन्द्रमण्डलः C_{02} **26c** ०शिखां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, ०शिखा C_{02}E **27ab** मणिं ध्यायेच्छुद्ध०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, --- C_{94}, मनिं ध्यायेच्छुद्ध० C_{02} **27b** ०धारा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, ०धार० C_{02}E • ०प्रभम्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$LE, ०प्रभाम् $C_{94}C_{45}$ **27c** ऽम्बरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ऽम्बर C_{02}, बरं L, ऽक्षरं E **27d** सुसूक्ष्मं] $C_{02}K_{82}K_7$L, सूक्ष्मं C_{94}, सुसूक्ष्म० C_{45}, ⟨स्व⟩सूक्ष्म० K_{10}, ससूक्ष्मं E **28c** ०ध्यानं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ०ध्यान K_{10}LE **29a** घोषणी] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, घोषणा E **29b** वैद्युती] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, विद्युत C_{02}, विद्युती E **29c** चन्द्रा मनोऽनुगा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$L, चन्द्रा मनानुगा C_{94}, चन्द्रमनोनुगा C_{02}, चन्द्रो मनोऽनुगा E **29d** सुकृता च तथापरा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$L, सुकृता तथापरा C_{45}, om. K_{10}, सुकृता च तथापर E **30a** सौम्या निरञ्जना चैव] $C_{45}C_{02}K_{82}$LE, सौम्या निरञ्जना --- C_{94}, om. K_{10}, सौम्या णिरञ्जना चैव K_7 **30b** कीर्तिता] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E, कीर्तिताः L **30c** सुपिषित्वाङ्गुलौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, सु---िषिचाङ्गुलौ C_{02}, सुपिथित्वाङ्गुलौ L, सुशिषि चाङ्गुलौ E **30d** ०कर्णये०] K_{10}, ०कर्षये० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, ०कर्षय० L

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्प्यते ।
पिङ्गलां तु शिखाधूमां ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ २२:३१ ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वपदमाप्नुयात् ।
वैद्युती तु निशामध्ये लक्षते ऽजमनामयम् ॥ २२:३२ ॥

पञ्चमाससदाभ्यासाद्दिव्यचक्षुर्भवेन्नरः ।
बिन्दुमालां ततः पश्येत्तरुच्छायासमाश्रिताम् ॥ २२:३३ ॥

जात्यस्फटिकसंकाशं दृष्ट्वा मुच्यति बन्धनैः ।
ध्यायेन्मनोऽनुगा नाम पक्ष्मीरापीड्य लोचने ॥ २२:३४ ॥

श्वेतपीतारुणं बिन्दुं दृष्ट्वा भूयो न जायते ।
मनोऽनुगादि षड्वेते ध्यानमुक्तं मया तव ॥ २२:३५ ॥

[परमाणुः]

अधुनान्यत्प्रवक्ष्यामि परमाणु चतुर्विधम् ।

31ab ≈ NiśvK 33.112cd : सदृशं शब्द आकर्ण्य अमृतत्त्वाय कल्पते **32ab** ≈ NiśvK 33.56ab : विमुक्तस्सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वं पदमाप्नुयात्

✣

31a ०कर्ण्य] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$LE, ०कण्ण्य K_{82} **31c** पिङ्गलांतु शिखाधूमां] $C_{94}C_{45}K_{10}$L, पिङ्गला तु शिखाधूमं C_{02}E, पिङ्गलांन्तु शिखाधूमां K_{82}, पिङ्गलान्तु शिखाधूमा K_7 **31d** ०तन्द्रितः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E, ०तेन्द्रितः L **32a** विमुक्तः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$LE, विमुक्त C_{02} **32b** निर्द्वन्द्व०] $C_{\Sigma}K_7$, निद्वन्द० $K_{82}K_{10}$L, निर्द्वन्द० E **32c** वैद्युती तु] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E, वैद्युतीन्त L **32d** लक्षते ऽजम०] C_{02}E, लक्ष्ये तेजअ० $C_{94}C_{45}$, लक्ष्यतेजअ० $K_{82}K_{10}$L, लक्षतेज अ० K_7 **33a** पञ्चमाससदा०] $C_{45}K_{82}K_{10}$L, ⟨प⟩---ससदा० C_{94}, पञ्चमाससस्सदा० C_{02}, पञ्चमाससमा० E, पञ्चमासं सदा० K_7 **33ab** ०साद्दि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$LE, ०सा दि० K_7 **33b** ०क्षुर्भवेन्न०] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०क्षुर्भवे न० C_{02}, ०क्षु भवेन्न० K_{10}L, ०र्क्षु भवेन्न K_7 **33c** ततः पश्येत्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, तु यः पश्येन् E **33d** तरुच्छाया०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$L, नरच्छायां E • ०श्रिताम्] $C_{\Sigma}K_{10}$, ०श्रिताः K_{82}L, ०श्रितम् K_7E **34a** ०कसंकाशं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7L^{pc}$E, ०संककाशं L^{pc} **34b** बन्धनैः] $C_{94}K_{82}K_7$, बन्धवैः C_{45}, बन्धनात् $C_{02}K_{10}$E, वंचनैः L **34d** पक्ष्मी०] $C_{\Sigma}K_{82}$L, यक्ष्मी K_{10}, यक्ष्मो० K_7, पक्षी० E • लोचने] $C_{94}C_{45}K_{82}$L, लोचनः K_{10}, लोचनैः C_{02}E, लोचनै K_7 **35c** ०षड्वेते] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$L, ०षड्वेता C_{45}, ०षड्केन C_{02}E **35d** ०क्तं मया तव] $C_{02}K_{82}K_7$LE, ⟨क⟩---तव C_{94}, ०क्तं समासतः C_{45}, ०क्त मया तव K_{10} **36b** ०विधम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ०विधः C_{45}

पार्थिवादिचतुर्भूतं यैर्व्याप्तं निखिलं जगत् ।
लक्षणं तस्य राजेन्द्र शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ २२:३६ ॥

पार्थिवोर्ध्वगतिः सूक्ष्मः परमाणु नराधिप ।
प्रत्यक्षदर्शनं ध्यानं लक्षयेन्नियतं शुचिः ॥ २२:३७ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ।
तेन यो ऽभ्यसते नित्यं स योगी भुवनेश्वरः ॥ २२:३८ ॥

अधोगति महाराज परमाणु जलोद्भवः ।
अभ्यसेद्यदिदं राजन्सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:३९ ॥

आग्नेयपरमाणूनि तिर्यगूर्ध्वगतिः स्मृता ।
य इदं ध्यायते नित्यमुत्तमां गतिमाप्नुयात् ॥ २२:४० ॥

वायव्यपरमाणूनि अधोर्ध्वतिर्यगास्मृता ।
न स मुह्यति तं दृष्ट्वा वायुसम्भव भूपते ॥ २२:४१ ॥

चत्वार एते राजेन्द्र परमाणु निरीक्षते ।

✣

36cd ०भूतं यैर्व्याप्तं] K_{82}, ०भूतं यैर्व्याप्तिन् C_{94}, ०भूतं यै व्याप्तं $C_{45}C_{02}K_{10}$, ०भूतं यै व्याप्त K_7, ०भूतैर्यैर्व्याप्तं E **37a** पार्थिवोर्ध्व०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, पार्थिवोर्द्ध० E **37b** परमाणु नराधिप] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, परमाणु नराधिपः C_{02}, परमाणु नराधिनराधिप K_{82}^{ac}, परमानु नराधिप K_{10}, परमाणुर्नराधिप K_7E **37c** प्रत्यक्षदर्शनं] $C_{\Sigma}K_{10}$E, प्रत्यक्षं दर्शनं $K_{82}K_7$ **37d** लक्षयेन्नियतं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, लक्षयेन्नियतः C_{45}, लक्षयेन्नियत C_{02}, लक्षयन्नियतः E **38a** सर्वपापेभ्यो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ⟨सर्वपापेभ्यो⟩ C_{94} **38b** राहुना] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, ⸗⸗ना C_{94} **38c** ऽभ्यसते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, लभ्यते C_{45} **38d** ०श्वरः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०श्वर E **39b** परमाणु ज०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E, परमानुर्ज० K_7 **39c** अभ्यसेद्यदिदं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, अभ्यसेदिदं C_{02} **40a** आग्नेय०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, अग्नेय० K_{10} • ०परमाणूनि] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ०परमानूनि K_{10}, परमाणुश्च E **40b** तिर्यगूर्ध्व०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, तिर्यगूर्द्ध० E • ०गतिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, ०मितिः K_{10} • स्मृता] $C_{94}K_{82}$, स्मृताः $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$E **40d** गतिमाप्नु०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, फलमाप्नु० C_{45} **41a** वायव्यपरमाणूनि] $C_{45}K_7$, वाय⸗⸗रमाणूनि C_{94}, वायव्यं परमाणूनि $C_{02}K_{82}$, वायव्या परमाणूनि K_{10}, वायव्यं परमाणुश्च E **41b** ०र्ध्वतिर्य०] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, ०र्ध्वन्तिर्य० K_{82} **42b** परमाणु निरीक्षते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, परमाणुर् रीक्षते C_{45}, परमाणुं निरीक्षते K_7, परमाणुर्निरीक्षते E

तेन सर्वमखैरिष्टं तेन तप्तं तपस्तथा ॥ २२:४२ ॥

तेन दत्ता मही कृत्स्ना सप्तसागरसंवृता ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वव्रतक्रिया तथा ॥ २२:४३ ॥

अनेनैव विधानेन दशध्यानं नराधिप ।
कुरुते अव्यवच्छिन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ २२:४४ ॥

[दशाक्षरमन्त्रः]

दशाक्षरं महाराज योगीन्द्रस्य महात्मनः ।
कथयामि समासेन शृणुष्वावहितो भव ॥ २२:४५ ॥

प्रणवादिस्वरा त्रीणि दीर्घबिन्दुसमायुतम् ।
पञ्च पञ्च चवर्गे तु वायुबीजमधःस्थितम् ॥ २२:४६ ॥

त्रयोदशस्वरायुक्तं पञ्चमे परिकीर्तितम् ।
पञ्चविंशतिमः षष्ठः अक्षरः परिकीर्तितः ॥ २२:४७ ॥

यादृशं पञ्चमे प्रोक्तं सप्तमे च प्रयोजयेत् ।
आकारस्वरसंयुक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:४८ ॥

प्रथमं पञ्चमे वर्गे तृतीयस्वरयोजितम् ।
उत्तरेकारसंयुक्तं नवमं परिकीर्तितम् ॥ २२:४९ ॥

✣

42c ०मखैरि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०मयैरि० C_{02}, ०मखेरि० K_7 **42d** तप्तं तपस्तथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तप्तं तपन्तथा C_{02}, सप्तन्तपस्तथा K_7, तप्तन्तप्तं तथा E **43c** ०भिषेकश्च] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०भिषेक K_{82}^{ac}, ०भिषेकं च K_{82}^{pc} **44a** अनेनैव विधानेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, अ⸗---धानेन C_{94} **44c** ०च्छिन्नं] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ०च्छिन्न K_{10} **45a** दशाक्षरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, दशाक्षर० $C_{02}E$ **46a** त्रीणि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, त्रीनि K_7 **46c** पञ्च पञ्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, पञ्च⸗⸗E • तु] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, च K_{10} **46d** ०धःस्थितम्] $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, ०धस्थितं $K_{82}E$ **47a** त्रयोदश०] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$, ---योदश० $C_{94}K_7$ • ०युक्तं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०युक्त K_7 **47b** पञ्चमे] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, पञ्चम E **47c** षष्ठः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, षष्ठ E **48a** पञ्चमे] $C_{45}K_{82}K_7$, पञ्चमेः $C_{94}C_{02}K_{10}$, पञ्चमः E **48c** आकार०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, अकार० $C_{02}E$ **49c** उत्तरेकारसंयुक्तं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, उत्तरेका---⸗⸗ C_{94}, उक्तरेकारसंयुक्तं E **49b** नवमं परिकीर्तितम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ⸗⸗---रिकीर्तितम् C_{94}

दशमः पुनरोंकारः मन्त्रश्रेष्ठो दशाक्षरः ।
जपतो ध्यायतो वापि पार्थिवादिक्रमेण तु ।
मुच्यते सो ऽपि संसारे संशयो नास्ति भूपते ॥ २२:५० ॥

[आचारविधिः]

आचारमूलो धर्मस्तु धर्ममूलो जनार्दनः ।
तेन सर्वजगद्व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ २२:५१ ॥

आचाराल्लभतीह आयुरतुलमक्षप्यवित्तं तथा
आचारात्सुतमीप्सितं च लभते श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः ।
आचाराल्लभते च लक्ष्मिममतुलां ख्यातिं तथैवोत्तमाम्
आचारादिह मन्त्रधर्मपरमं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ २२:५२ ॥

जनमेजय उवाच ।
आचारात्प्रभवानुसंशकथितं सुश्लिष्टधर्माकरम्
आचारात्कतिवंश कीर्तय पुनस्तृप्तिर्न मे जायते ।
सर्वज्ञः त्वमहं शृणोमि वरदं किञ्चिन्न मे शाश्वतम्
तन्मे कीर्तय धर्मसारशुभदमाचारमूलाश्रयम् ॥ २२:५३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

✣

50a ०कारः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०कारौ C_{45} **50a** संसारे] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, संसार K_{82} **52a** आचाराल्लभतीह] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ---भतीह C_{94}, आचारा लभतीह C_{02} • ०मक्षप्यवित्तं तथा] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ०मैश्वर्य्यवित्तन्तथा E **52b** आचारात्सुतमीप्सितं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, आचारात्सु⟨तमीप्सित⟩--- C_{94} • श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, श्रीकीर्तिप्रज्ञां यशः C_{02}, om. K_{82}^{ac} **52c** आचाराल्लभते] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, om. K_{82}^{ac} • लक्ष्मिममतुलां] $C_{45}C_{02}$, लतुलं C_{94}, लक्ष्मिममतुलं $K_{82}K_{10}E$, ≃क्ष्मिममतुलं K_7 • ०त्तमाम्] $C_{45}C_{02}K_{82}$, ०त्तमम् $C_{94}K_{10}K_7E$ **52d** आचारादिह] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, आचारादिषु K_{10} • ०परमं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०परम K_7 • ०संशयम्] $C_{\Sigma}K_7E$, ०संशयः $K_{82}K_{10}$ **53a** ०संशकथितं सुश्लिष्ट०] C_{45}, ०संश---श्लिष्ट C_{94}, ०संसयथितं सुश्लिष्व० C_{02}, ०सङ्गकथितं सुश्लिष्ट० E **53b** ०तिवंश] $C_{94}C_{45}$, ०थिवंस C_{02}, ०तिधाऽङ्ग E • पुनस्तृप्तिर्न] $C_{94}C_{45}E$, पुनस्तृप्ति न्न C_{02} **53c** ०ज्ञः] $C_{94}C_{45}E$, ०ज्ञ C_{02} • किञ्चिन्न] $C_{02}E$, किञ्चन C_{94}, किञ्चान् C_{45} **53d** ०सारशुभदमा०] $C_{94}C_{45}E$, ०साभदं C_{02}

नित्यं नम्रशिरोद्विजातिगुरुषु शुश्रूषणं देवता
तिष्ठेताचमनेन चाशनकरं वामास्थिनानोददे ।
सूर्याग्निशशिबन्धुरार्यपुरतः कुर्यान्न चावश्यकम्
शस्ये भस्मनि गोव्रजे द्विज जलं कुर्यान्न चार्कं नरः ॥ २२ :५४ ॥

पादेनाग्निजलं स्पृशेन्न च गुरुं पादेन पादं तथा
शौचं कार्यं जलादिना च नियतं नाधो जलं कारयेत् ।
कुर्यान्नित्यभिवादनं द्विजगुरोर्मातापितृदेवताम्
एताचारविधिः समासनियमस्तुभ्यं मया कीर्तितम् ॥ २२ :५५ ॥

[स्त्रियः]

जनमेजय उवाच ।
स्त्रीणां किं प्रियमस्ति तद्वद विभो संसारसारस्त्रियाम्
किं सद्भाव न वेद्मि तस्य विषये किं द्वेष्य किं तात्प्रियम् ।
पश्यामि न च तस्य गर्भकलया प्राप्नोति निःसंशयम्
मायाजालसहस्रगापि युवती कुर्वन्ति भर्ता प्रियम् ॥ २२ :५६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
राजन्किं प्रियमस्ति अर्थपरतः पश्यामि नान्यन्नृपे
पुत्रार्थैकप्रयोजनं युवतयः स्वायम्भुवोक्तामरैः ।
कान्ता नित्यकला प्रवर्तनकरी धर्मसखाया सती
माया वापि करोति सद्य मनुजात्यक्तान्य वा सेवते ॥ २२ :५७ ॥

✣

(54a) देवता] C_{45}, देव॰ C_{94}, दैवता C_{02}, दैवतम् E (54b) तिष्ठेताचमनेन] $C_{45}C_{02}$, ---ताचमनेन C_{94}, तिष्ठेनाचमनेन E • वामास्थिनानोददे] $C_{94}C_{45}$, वामास्थिनानोओदरे C_{02}, वामास्थि मानादरम् E (54c) बन्धुरार्यपुरतः] E, बन्धु आर्यपुरुतः C_{94}, बन्धु आर्यपुरतः $C_{45}C_{02}$ (54d) भस्मनि गोव्रजे] $C_{94}C_{02}$E, ⟨भस्मनि गोव्र⟩जे C_{45} (55a) ०ग्निजलं] $C_{94}C_{02}$E, ०ग्नि जलं C_{45} (55b) जलं कारयेत्] $C_{45}C_{02}$E, --- C_{94} • नियतं] $C_{94}C_{45}$E, निनियतं C_{02} (55c) ०वादनं] $C_{94}C_{02}$E, ०वादं न C_{45} • ०पितृदेवताम्] C_{Σ}, ०पित्रृऋद्दैवतम् E (55d) समास०] $C_{94}C_{02}$E, समा० C_{45}

स्त्रीसङ्गं परिवर्जयेन्नरपते आयासदं दुःखदम्
मृत्युद्वारभयाकरं विषगृहमापत्सुघोरालयम् ।
अग्नि मारुत मत्तवारणसमं तस्यानुगामी सदा
स्त्रीहेतोर्हत रावणस्त्रिदशपैन्द्रो ऽप्यवस्थाकृतः ॥ २२ :५८ ॥

दण्डक्यो हतराष्ट्रपौरसहितः किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २२ :५८ ॥

[विप्र-मुनि-भिक्षु-निर्ग्रन्थि-परिव्राजक-र्ष्यादयः]

जनमेजय उवाच ।
विप्रे कीदृशलक्षणं भवति भो कीदृग्मुनिश्चोच्यते
तेनार्थेन भवेत भिक्षु भगवन्निग्रन्थि को वा द्विज ।
केनार्थेन भवेद्विजेन्द्र भगवन्ज्ञेयः परिव्राजकः
! ज्ञेयाः किमृषयश्च लक्षण मुनेरिच्छामि ज्ञातुं पुनः ॥ २२ :५९ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
सत्यं शौचमहिंसता दमशमौ भूतानुकम्पी सदा
आत्मारामजितो स्वधर्मनिरतः सत्त्वस्थ नित्यं मनः ।
कामक्रोधयमस्वदारनिरतः संत्यज्य लोभः शनैः
एवं यः कुरुते द्विजातिसुवरः शूद्रो ऽपि यः संयमी ॥ २२ :६० ॥

तस्माच्छद्मकवर्जितः स भगवान्संसारभीभिद्यकः
यत्तत्स्थानपरं व्रजन्ति पुरुषाः तस्मात्परिव्राजकः ।
ग्रन्थिदारसुतं धनंश्च विरति निर्ग्रन्थिक सोच्यते
रम्यन्ते ऋषिराश्रमे धृतिमनस्तस्मादृषिः सोच्यते ॥ २२ :६१ ॥

कायवाङ्मनदण्डतत्परतरस्ते दण्डिकरूच्यते
सद्धर्मश्रवणं वदन्ति श्रवणः सद्धर्मब्रह्माक्षरः ।
पाशप्रक्षिपतं पशुत्वसकलं पाशूपतास्ते स्मृताः
विप्रे पाशुपतादिभिक्षुसकलं पृष्टो ऽस्म्यहं लक्षणम् ॥ २२ :६२ ॥

सर्वं तत्कथितो ऽसि लक्षण मया सन्धिश्वनिर्नाशनम्
प्रज्ञासंग्रहशीतवर्धनपरं संसारनिर्मूलनम् ।

एतज्ज्ञानपरं प्रबोधमतुलं नित्यं शिवं धार्यते ॥ २२:६३ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे द्वाविंशतितमो ऽध्यायः ॥

[त्रयोविंशतितमो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च उत्तरारणिमेव च ।
विद्विषन्ति च ते ऽन्योन्यं कारणं तस्य कीर्तय ॥ २३ :१ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
पापपुण्यस्वभावाभ्यां देवदैत्यस्य भूपते ।
धर्मपक्षस्मृतो देवो दानवो ऽधर्मपक्षतः ॥ २३ :२ ॥

हेतुना तेन राजेन्द्र अन्योन्यं विद्विषन्ति ते ।
देवद्वेष्टासुराः सर्वे विबुधाश्चासुरद्विषः ॥ २३ :३ ॥

[धर्माधर्मविपक्षता]

धर्माधर्मविपक्षतां शृणु परां भूतानुकम्पोदयाम्
सत्यं शौचमहिंसता दमशमो निर्मानमीर्ष्यारुषा ।
तृष्णालोभरतस्य कामविषयः सर्वेन्द्रियाणां जयः
आध्यात्मेषु रतिः प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्वसर्वालयः ॥ २३ :४ ॥

पापोपेक्षणशश्वपुण्यमुदितो दीनेषु कारुण्यता
दानं शीलधृतिक्षमाजपतपः स्वाध्यायमौने रतिः ।
योगाभ्यासरतिर्दिवौकसगणे ज्ञाने च सांख्ये तथा
अक्रोधार्जवतेजयज्ञमभयं संतोष अद्रोहता ॥ २३ :५ ॥

✣

(1ab) दानवानां च उत्तरारणिमेव] K_{82}E, दा---णिमेव C_{94} (1d) तस्य] C_{94}E, त(स्य(K_{82} (2c) धर्मपक्ष०] K_{82}, धर्मे पक्षः C_{94}, धर्मपक्षः E • देवो] $C_{94}K_{82}$, देवा E (2d) ऽधर्म०] E, दर्प्प० C_{94}, दर्प० K_{82} (3c) देवद्वेष्टासुराः सर्वे] em., देवद्वेष्टासुरः सर्वे K_{82}E, (दे(वद्वे(ष्टा(सुरस् --- C_{94} (3d) विबुधाश्] K_{82}E, ---धाश् C_{94} (4a) ०विपक्षतां] E, ०विवक्षतां $C_{94}K_{82}$ • ०कम्पोदयाम्] $C_{94}K_{82}$, ०कम्पादयाम् E (4b) ईर्षा०] $C_{94}K_{82}$, ईर्ष्या० E (4d) प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्व०] K_{82}E, प्रसन्न--- C_{94} (5a) पापो०] $C_{94}K_{82}$, पापा० E • ०शश्व०] $C_{94}K_{82}$, ०शश्व० E (5c) योगाभ्यासरतिर्दिवौकस०] C_{94}, योगाभ्यासरतिदिवौकस० K_{82} (unmetr.), योगभ्यासरतिदिवैकस० E (unmetr.) (5d) ०भयं] E, ०भयस् C_{94}, ०भयः K_{82}

त्यागो मार्दवह्रीरचापलरतिर्न्यासाभिमानो ग्रहात्
मैत्रीभावसदारपैशुनमतिर्ब्राह्मण्यश्रद्धान्वितः ।
एताचार सदा नरेन्द्र विबुधाः संक्षेपतः कीर्तिताः
दैत्यानां शृणु कीर्तये स्ववहितो ऽसम्भाव्य तेषां निजम् ॥ २३ :६ ॥

दैत्याः पापरतिस्वभावचपला निर्लज्जदर्पालसाः
कामक्रोधवशाः सुदुष्टमनसस्तृष्णाधिका निर्दयाः ।
शौचाचारविवर्जिता गुरुगिरान्नानित्य कुर्युः क्रियाः
जीवाकर्षणजीवनः प्रतिदिनं मोहान्धरागान्विताः ॥ २३ :७ ॥

निद्रा नित्य दिवा प्रसक्तमशुचिः सूर्योदये सुप्यते
आशापाशशतैर्निबद्धहृदयो हृत्वा परस्वं पुनः ।
मात्सर्यात्परपाकभेदनिरतो मूलस्य दुष्पूरता
! नास्तीकत्वपराङ्गनास्वभिरत उत्कोचकामः सदा ॥ २३ :८ ॥

देवब्राह्मण विद्विषन्ति सततं लोभाच्च कार्यक्रिया
धर्मं दूषयते च मूढमनसा आर्यं च तीर्थं तथा ।
हन्तव्यान्यहताश्च मन्यबहवो विस्फूर्जितमद्रुवन्
दैत्यानां कथितं च चिह्न कतिचित्सद्भावतः कीर्तितम् ॥ २३ :९ ॥

✣

(6a) ०ह्रीरचापलरतिन्यासा०] K_{82}E, ⟨ह्री⟩---रतिर्न्यासा० C_{94} (6b) ०न्वितः] K_{82}, ०न्विता C_{94} E (6c) कीर्तिताः] $C_{94}K_{82}$, कीर्तितः E (6d) दैत्यानां] K_{82}E, दैत्याना C_{94} • कीर्तये] C_{94} E, कीर्तय K_{82} • स्ववहितो] C_{94}, स्ववहिसं K_{82}, त्ववहितो E • निजम्] C_{94}E, निजः K_{82} (7a) दैत्याः] C_{94}, दैत्या K_{82}E (7b) कामक्रोधवशाः] K_{82}E, ⟨⟩---शास् C_{94} (7d) जीवाकर्षण०] $C_{94}K_{82}$, नैवाकर्षण० E (8b) हृत्वा परस्वं पुनः] K_{82}E, ⟨ह्⟩---नः C_{94} (8c) मात्सर्या] C_{94} K_{82}, मांसर्या० E (8d) ०पराङ्गनास्वभिरत] C_{94}, ०पराङ्गनास्त्वभिरत K_{82}, ०पराङ्गनाप्यभिरतो E • उत्कोच०] $C_{94}K_{82}$, उक्ता च E (9c) ०हताश्] C_{94}, ०हतांश् K_{82}, ०हतां E • मन्य०] $C_{94}K_{82}$, यन्य E • विस्फूर्जितमद्रुवन्] K_{82}, वि---द्रुवन् C_{94}, विस्फुर्जिते नक्रवत् E (9d) कथितं] $C_{94}K_{82}$, कथितश् E

मर्त्येष्वेव नरेन्द्र मानुषमभूद्देवासुराणां नृपः
यो यं प्रोक्तः स्वभावतामुभयतो मानुष्यलोके तथा ।
यन्मे पृच्छितवान्नरेन्द्र कथितं यत्त्वं पुरा गोपितम्
विद्वेषोभयकारणं नरपते किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २३ :१० ॥

[निद्रोत्पत्तिः]

जनमेजय उवाच ।
अस्ति कौतूहलं चान्यं पृच्छामि त्वां द्विजोत्तम ।
कथं निद्रा समुत्पन्ना सर्वभूतविमोहनी ॥ २३ :११ ॥

रात्रौ प्रजायते कस्माद्दिवा कस्मान्न जायते ।
कस्माच्च कुरुते जन्तोर्निद्रा नेत्रप्रमीलनम् ।
एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञो ऽसि द्विजोत्तम ॥ २३ :१२ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
देवी ह्येषा महाभागा निद्रा नेत्राश्रया नृणाम् ।
तस्या वशं गतं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३ :१३ ॥

सदेवदानवगणा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यक्षभूतपिशाचाश्च पशुपक्षिसरीसृपाः ॥ २३ :१४ ॥

गुह्यकाश्च मृगा नागा किंनरा जलजोरगाः ।
निद्रावशगताः सर्वे पाप्मना त्वभिलङ्घिताः ॥ २३ :१५ ॥

देवदानवकर्मान्ते तस्मिन्नमृतसम्भवे ।
मन्दरोत्थापने विष्णुर्देवासुरसमागमे ॥ २३ :१६ ॥

✣

10b ०लोके] $C_{94}K_{82}$, ०लोकन् E **10c** पृच्छितवान्] K_{82}E, पृच्छितवा C_{94} **10d** विद्वेषोभयकारणं नरपते किं] K_{82}E, वि⟨द्वेषोभय⟩---पते कि C_{94} **11a** कौतूहलं] $C_{94}K_{82}$, कौतुहलंश् E **11d** ०मोहनी] $C_{94}^{pc}K_{82}$E, ०मोहिनी C_{94}^{ac} **12c** जन्तोर्] $C_{94}K_{82}$, जन्तो E **12f** सर्वज्ञो ऽसि] K_{82}E, --- C_{94} **13b** ०श्रया] $C_{94}K_{82}$, ०श्रयो E **14a** ०दानव०] C_{94}E, ०दानवा० K_{82} **14d** ०सरीसृपाः] $C_{94}K_{82}$, ०शरीसृपः E **15a** गुह्यकाश्च] em., गुह्यकश्च E, गुह्यवस्त्र० $C_{94}K_{82}$ • नागाः] $C_{94}K_{82}$, नागा E **15b** किंनरा जलजोरगाः] em., किंनरा जलजा नगाः K_{82}E, किन्न--- गाः C_{94} **16a** ०कर्मान्ते] $C_{94}K_{82}$, ०कर्मात्ते E **16b** ०मृत०] $C_{94}K_{82}$, ०नृत० E **16c** ०त्थापने] E, ०त्पादने $C_{94}K_{82}$

जायते विग्रहे त्वेषा कृते ह्यमृतमन्थने ।
रजस्तमश्चासुरं वै सत्त्वं देवकृतैः शुभैः ॥ २३ :१७ ॥

ततः सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी ।
क्रोधजा वै स्थिता मध्ये देवदानवपक्षयोः ॥ २३ :१८ ॥

तामद्भुतमयीं दृष्ट्वा विस्मिता देवदानवाः ।
तस्याः प्रभावाभिहता दुद्रुवस्ते दिशो दश ॥ २३ :१९ ॥

तत्र पीताम्बरधरो विष्णुरेकस्तु तिष्ठति ।
साभिगत्वा विशालाक्षी नारायणमथाब्रवीत् ॥ २३ :२० ॥

देवदानवनाथस्त्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देहि देव ममावासं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ २३ :२१ ॥

ततो नारायणस्तुष्टस्तां देवीं प्रत्यभाषत ।
शरीरे मम वस्तव्यं विष्णुरेनामथाब्रवीत् ॥ २३ :२२ ॥

ततस्तां वैष्णवं तेजः पाप्मना समतिष्ठत ।
ततः शेते स वैकुण्ठः पाप्मना त्वभिलङ्घितः ॥ २३ :२३ ॥

तस्मिन्शयाने वित्रस्ता देवासुरगणास्तथा ।
ऊचुस्ते परमोद्विग्नाः शयानं विष्णुमच्युतम् ॥ २३ :२४ ॥

त्रातारं नाभिगच्छाम उत्तिष्ठोत्तिष्ठ केशव ।
ततः शङ्खगदापाणिरुत्तिष्ठत महाभुजः ॥ २३ :२५ ॥

उत्थितश्च विशालाक्षः पाप्मना तस्य पृष्ठतः ।

✣

18ab सत्त्वमयी देवी रजस्तमसि वासिनी] K_{82}, सत्त्वमयी ⟨दे⟩--- मसि वासिनी C_{94}, सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी E **19a** ०भुत०] $C_{94}K_{82}$, ०भूत० E **19d** दश] $C_{94}K_{82}$, दशः E **20a** पीता०] $C_{94}K_{82}$, पिता० E **20c** साभि०] $C_{94}K_{82}$, सोभि० E **20d** ०ब्रवीत्] K_{82}E, ०⟨ब्र⟩--- C_{94} **21a** देव०] K_{82}E, --- C_{94} **21b** सर्वं] $C_{94}K_{82}$, सर्व० E **22c** वस्तव्यं] E, वास्तव्यम् $C_{94}K_{82}$ **23a** वैष्णवं] $C_{94}K_{82}$, विष्णुवत् E **23d** पाप्मना त्वभिलङ्घितः] K_{82}, पाप्म---घितः C_{94}, पाप्मना त्वभिलङ्घिताः E **24a** तस्मिन्] C_{94}E, तस्मि K_{82} **26a** उत्थित०] $C_{94}K_{82}$, उत्तिष्ठ० E • विशालाक्षः] $C_{94}K_{82}$, विशालाक्षिः E

ततः सा विग्रहवती स्थिता नारायणालये ॥ २३ :२६ ॥

विष्णुर्देवासुरगणानिदं वचनमब्रवीत् ।
अस्माकं वै शरीरेषु इयं पाप्मा विनिःसृता ॥ २३ :२७ ॥

एषाभिसत्त्वारसता सत्येन भगिनी मम ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु तां पूजयथ मां यथा ॥ २३ :२८ ॥

ततो देवासुरगणाः सप्तलोकाः समानुषाः ।
विभक्ता वैष्णवी पाप्मा तेषु सर्वेषु देवता ॥ २३ :२९ ॥

पर्वतेष्वथ वृक्षेषु सागरेषु सरित्सु च ।
ततो निद्रावशगतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३ :३० ॥

एषोत्पत्तिश्च निद्राया यथा वसति तच्छृणु ।
त्रीणि स्थानानि यस्या वै शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ २३ :३१ ॥

श्लेष्मपित्तानिलस्थाने त्रीणि पक्षाणि वासिनः ।
तमः श्लेष्माश्रया निद्रा रजोनिद्रा तु वातिका ॥ २३ :३२ ॥

पित्ताश्रयां स्मृतां निद्रां सात्त्विकां विद्धि भूपते ।
आदित्यप्रभवं तेजस्तस्मिन्सत्त्वं प्रतिष्ठति ॥ २३ :३३ ॥

निद्रा दिवा न भवति तस्मात्सत्त्वगुणात्मिका ।
यस्मात्सोमोद्भवा निद्रा तमांसि च रजांसि च ॥ २३ :३४ ॥

तस्माद्रात्रौ भवेन्निद्रा तामसी हरजात्मिका ।

✣

26c ततः सा विग्रहवती] K_{82}E, तत---(व)ती C_{94} **27a** विष्णुर्] C_{94}E, विष्णु K_{82} • ०गणान्] C_{94}E, ०गणा K_{82} **27d** विनिःसृता] em., विनिसृता $C_{94}K_{82}$E (unmetr.) **28a** एषाभिसत्त्वारसता] C_{94}, एषातिसत्वानसता K_{82}, एषातिसत्त्वामसती E **28c** ०श्रुतां] C_{94}, ०श्रुता K_{82}, ०श्रुतो E **29b** ०लोकाः समानुषाः] K_{82}E, ०(लो)---नुषाः C_{94} **32ab** ०निलस्थाने त्रीणि] E, नि---णि C_{94}, ०निलस्थान त्रीणि K_{82} **32b** पक्षाणि] C_{94}, पक्षा नि० K_{82}E **32c** तमः] C_{94} K_{82}, तम० E **32d** निद्रा तु] $C_{94}K_{82}$, निद्राति० E **33a** स्मृतां] C_{94}E, स्मृता K_{82} **33d** सत्त्वं प्रतिष्ठति] $C_{94}K_{82}$, सर्व प्रतिष्ठितं E **34c** यस्मा०] $C_{94}K_{82}$, तस्मा० E **34d** तमांसि च रजांसि च] K_{82}E, त(मां)सि च (र)--- C_{94} **35a** भवेन्] C_{94}E, भवन् K_{82}

यदा हि सर्वाङ्गगतौ श्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ २३ :३५ ॥

रजस्तमश्च नियतस्तदा निद्रा प्रवर्तते ।
तमस्यूर्ध्वगतश्रोतो ह्यक्षिपक्ष्मासमाश्रिता ॥ २३ :३६ ॥

तमः प्रवर्तते जन्तोस्ततस्त्वक्ष्नोर्निमीलनम् ।
नासाक्षिकर्णश्रोतांसि प्रयुज्यन्ते कफेन तु ॥ २३ :३७ ॥

हृदयं मुह्यते चापि तमसा चावृतं मनः ।
स्पर्शं न वेदयत्येव न शृणोति न पश्यति ॥ २३ :३८ ॥

नोच्छ्वासयति नासाभ्यां विवृताक्षिमुखो नरः ।
एषा नृणामन्तकरी निद्रा वै तामसी स्मृता ॥ २३ :३९ ॥

अकर्मण्यप्रवृत्तिश्च मृतवत्स्वपते क्षितौ ।
निद्रोत्पत्तिं विकारं च कथितो ऽस्मि नराधिप ।
तस्मान्निद्रां न सेवेत तमोमोहप्रवर्धनीम् ॥ २३ :४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे निद्रोत्पत्तिस्त्रयोविंशतिमो ऽध्यायः ॥

✣

(35c) सर्वा०] K_{82}E, सत्वा० C_{94} (36a) नियतस्] $C_{94}K_{82}$, नियतंस् E (36c) ०गतश्रोतो] $C_{94}K_{82}$, ०गते श्रोत्रो E (36d) ह्यक्षि०] $C_{94}K_{82}$, ह्याक्षि० E (37ab) जन्तोस्तत०] $C_{94}K_{82}$, जन्तो तम० E (37b) त्वक्ष्णोर्नि०] C_{94}, त्वक्ष्णो नि० K_{82}E (37c) ०श्रोतांसि] K_{82}E, श्रो⟨ता⟩--- C_{94} (37d) प्रयुज्यन्ते कफेन] K_{82}E, ---फेन C_{94} (39b) ०मुखो नरः] $C_{94}K_{82}$, ०मुखेन च E (39c) ०न्तकरी] K_{82}E, ०नकरी C_{94} (40a) ०त्पत्तिं विकारं च] K_{82}, ०त्प⟨त्ति⟩--- C_{94}, ०त्पत्तिं विकारश्च E (40d) ०वर्धनीम्] C_{94}, ०वर्धनी K_{82}E (Colophon) ०विंशतिमो] $C_{94}K_{82}$, ०विंशतितमो E

[चतुर्विंशतिमो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च वैषम्यानि श्रुतानि मे ।
निद्रासम्भवमाश्चर्यं त्वत्प्रसादेन वेदितम् ॥ २४:१ ॥

त्रैलोक्यविस्तरायामं श्रोतुमिच्छामि भो द्विज ।
कस्मिंश्चिन्नरकं ज्ञेयं पातालं च द्विजोत्तम ॥ २४:२ ॥

सप्तद्वीपं समिच्छामि सप्तसागरमेव च ।
मेरुमूर्धं च विप्रेन्द्र देवालयं निबोध माम् ॥ २४:३ ॥

[त्रैलोक्यं नरकाणि च]

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु संक्षेपतो राजन्त्रैलोक्यायामविस्तरम् ।
कालाग्निः प्रथमो ज्ञेयः सर्वाधस्तान्नरेश्वर ॥ २४:४ ॥

तस्योपरि नृपश्रेष्ठ ज्ञेया नरककोटयः ।
रौरवादि अवीच्यन्तं यातनास्थानमुच्यते ॥ २४:५ ॥

[सप्त पातालाः]

उपरिष्टात्तु विज्ञेयाः पातालाः सप्त एव तु ।
आभासतालः प्रथमः स्वतालश्च ततः परम् ॥ २४:६ ॥

शीतलश्च गभस्तिश्च शर्करश्च शिलातलम् ।

Niśv Kārikā 149 : उपरिष्टात् तु देवेशि पातालास्सप्त एव तु

✣

(1b) वैषम्यानि] em., वैशम्यानि $C_{94}C_{45}$E • मे] $C_{94}C_{45}$, वै E (1d) त्वत्प्रसादेन वेदितम्] C_{45}E, त्वत्प्र---तम् C_{94} (2a) ०लोक्य०] $C_{94}C_{45}$, ०लोक्या० E (2b) भो] $C_{94}C_{45}$, वै E (2c) कस्मिंश्चिन्नरकं] em., कस्मिंश्चिन्नरके $C_{94}C_{45}$, कस्मिंश्चिन्नरकं E (3c) ०मूर्धं] $C_{94}C_{45}$, ०मूर्धश् E (3d) देवालयं] corr., देवालय $C_{94}C_{45}$E (4b) ०विस्तरम्] C_{45}E, --- C_{94} (5a) नृप०] C_{94}E, नृ० C_{45} (6d) स्वतालश्च] E, स्वलालञ्च C_{94}^{ac}, स्वतालञ्च C_{94}^{pc}, सुतालञ्च C_{45} (7a) शीतलश्च] C_{94}E, श्रीतलश्च C_{45} (7b) शर्करश्च शिलातलम्] em., ---लातलम् C_{94}, शिलातलम् C_{45}, शर्करश्च शिलावृतम् E

सप्तमं तु महातालं शेषनागकृतालयः ॥ २४:७ ॥

बलिश्च दैत्यराजेन्द्रो राक्षसश्च विशंखणः ।
इत्येवमादयः सर्वे नागदानवराक्षसाः ॥ २४:८ ॥

[सप्त द्वीपाः प्रियव्रतसुताश्च]

सप्त द्वीपास्ततो ज्ञेयाः सप्तसागरसंवृताः ।
प्रियव्रतस्य पुत्रो ऽभूद्दश राजपराक्रमः ॥ २४:९ ॥

अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पत्र एव च ॥ २४:१० ॥

अग्निबाहुश्च मेधा च पत्रश्चैव त्रयो जनाः ।
संसारभयभीतेन मोक्षमार्गसमाश्रिताः ॥ २४:११ ॥

अग्नीध्रं प्रथमद्वीपे अभ्यषिञ्चत्प्रियव्रतः ।
प्लक्षद्वीपेश्वरं चक्रे नाम्ना मेधातिथिं तथा ॥ २४:१२ ॥

वसुश्च शाल्मलीद्वीपे अभिषिक्तो महीपतिः ।
ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानमभिषेचयेत् ॥ २४:१३ ॥

क्रौञ्चद्वीपेश्वरं चक्रे द्युतिमन्तं नरेश्वर ।

For a similar enumeration of Priyavrata's ten sons and the seven islands, see, e.g., Vāyupurāṇa 33.1 ff. **10** ≈ Liṅgapurāṇa 1.46.17 : आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान्द्युतिमान् हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ≈ Brahmapurāṇa 5.9 : आग्नीध्रश् चाग्निबाहुश् च मेध्यो मेधातिथिर् वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवलः पुत्रसंज्ञकः ॥ ≈ Brahmāṇḍapurāṇa 1.13.104 and 1.14.9 ≈ PadmaP 1.7.83 etc.

✣

7c सप्तमं] $C_{94}C_{45}$, सप्तमस् E **7d** ०लयः] C_{94}E, ०लयम् C_{45} **8b** विशंखणः] E, विसंशनः C_{94}, विसंशयः C_{45} **9** (सप्त...०पराक्रमः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **10ab** अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः] corr., अग्नीन्ध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः C_{45}, अग्निन्त्रश्चाग्निवा ≃ --- धातिथिर्व्वसुः C_{94}, om. E **10cd** हव्यः सवनः पत्र एव च] C_{94}E, ⟨हव्यः सवनः पत्र एव च⟩ C_{45} **11a** मेधा च] C_{94}E, मेधाश्च C_{45} **11d** ०मार्ग०] C_{45}E, ०मार्गं C_{94} **12a** अग्नीध्रं] em., अग्निन्ध्रं C_{94}, अग्नीन्ध्र C_{45}, अग्निन्धं E • प्रथम०] E, प्रथमं $C_{94}C_{45}$ **12b** अभ्यषिञ्चत्] $C_{94}C_{45}$, अभ्यषिञ्चत E **12d** मेधातिथिं तथा] C_{94}E, मेधातिथितन्तथा C_{45} **13a** वसुश्च शाल्मली०] C_{45}, --- C_{94}, वसुञ्च शाल्मली E **14b** द्युतिमन्तं नरेश्वर] C_{94}, द्युतिमन्तन्नरेश्वरम् C_{45}^{pc}, श्वरञ्चक्रे द्युतिमन्तन्नरेश्वरम् C_{45}^{ac}, द्युतिमन्तं नरेश्वरः E

शाकद्वीपेश्वरं हव्यं पुष्करे सवनः स्मृतः ॥ २४:१४ ॥

मध्ये पुष्करद्वीपस्य पर्वतो मानसोत्तरः ।
लोकपालाः स्थितास्तत्र चतुर्भिश्चतुरो दिशः ॥ २४:१५ ॥

महावीतः स्मृतो वर्षो धातकी च नराधिप ।
तस्य बाह्यः समुद्रो ऽभूत्स्वादूदक इति स्मृतः ॥ २४:१६ ॥

चतुःषष्टि स्मृतो लक्षो योजनानां नराधिप ।
पुष्करद्वीपमन्तश्च क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २४:१७ ॥

द्वात्रिंशल्लक्षविस्तारः शाकद्वीपबहिर्वृतः ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारमणीचकः ॥ २४:१८ ॥

कुसुमोत्तरमोदश्च सप्तमं च महाद्रुमम् ।
हव्यपुत्राः स्मृताः सप्त वर्षनाम तथा स्मृतः ॥ २४:१९ ॥

द्वीपान्तं दधिमण्डोदक्षीरोदार्धं विनिर्दिशेत् ।
क्रौञ्चद्वीपसमुद्रान्ते सप्त वर्षास्तु ते स्मृताः ॥ २४:२० ॥

कुशलो मनोनुगश्चोष्णः यावनश्चान्धकारकः ।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २४:२१ ॥

21cd = Liṅgapurāṇa 1.46.31ab

✣

14d सवनः] $C_{94}C_{45}$, सवन E **15d** चतुरो दिशः] C_{45}E, --- C_{94} **16** (महावीतः...स्मृतः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **16a** महावीतः] $C_{94}C_{45}$, महानीतः E • स्मृतो] C_{94}E, स्मृता C_{45} **16c** बाह्यः] C_{94}E, बाह्य C_{45} **16d** ०दूदक] C_{94}E, ०दूक C_{45} **17a** चतुः०] C_{45}, चतु० C_{94} • लक्षो] C_{94}, लक्षा C_{45}, om. E **17b** नराधिप] C_{94}, नराधिपः C_{45}, om. E **18a** ०विस्तारः] $C_{94}C_{45}$, ०विस्तारैः E **18b** ०बहिर्वृतः] conj., ०वहवृणः C_{94}, ०बहुवृतः C_{45}, ०वहवृणे E **18cd** कुमारश्च सुकुमारमणीचकः] C_{45}E, कुमा⸗---⸗⸗णीचकः C_{94} **19b** सप्तमं] $C_{94}C_{45}$, सप्तमश् E **20a** ०मण्डोद०] C_{45}, ०मण्डादि० C_{94}E **20b** विनिर्दिशेत्] $C_{94}C_{45}$, निर्दिशेत् E **20c** ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्वीपे E **20d** वर्षास्] $C_{94}C_{45}$, वर्षन् E **21a** कुशलो मनोनुगश्चोष्णः] C_{45}, कुशलो मनोनुगश्चो⟨ष्णः⟩ C_{94}, कुशलोम्नोनुगश्चोष्णः E **21b** यावनश्चान्धकारकः] C_{45}, ⟨या⟩वन⟨श्चा⟩⸗--- C_{94}, यवनश्चान्धकारकः E **21d** सुता द्युतिमतस्] $C_{94}C_{45}$, सुतद्युतिमनस् E

दध्यर्धे घृतमण्डोदः कुशद्वीपसमावृतः ।
तत्रापि सप्तवर्षे च नामतः शृणु भारत ॥ २४:२२ ॥

उद्भिमान्वेणुमांश्चैव स्वैरन्नालम्बनो धृतिः ।
षष्ठः प्रभाकरश्चैव कपिलः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२३ ॥

घृतमण्डस्तदर्धेन तस्यान्ते मदिरोदधिः ।
समन्ताच्छाल्मलीद्वीपो वर्षाः सप्तैव कीर्तिताः ॥ २४:२४ ॥

श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२५ ॥

मदिरोदधितो ऽर्धेन ज्ञेयस्त्विक्षुरसोदधिः ।
प्लक्षद्वीपो वृतस्तेन सप्तवर्षसमन्वितः ॥ २४:२६ ॥

शान्तश्च शिशिरश्चैव सुखदानन्द एव च ।
शिवक्षेमो ध्रुवश्चैव सप्त मेधातिथेः सुताः ॥ २४:२७ ॥

लवणोदस्तु तस्यान्ते जम्बूद्वीपसमावृतः ।
लक्षयोजनविस्तार उपद्वीपसमन्वितः ॥ २४:२८ ॥

अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च ।

Cf. Brahmapurāṇa 20.36–37ab : ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे शृणुध्वं तस्य पुत्रकान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो रन्धनो धृतिः ॥ प्रभाकरो ऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । **25ab** = Liṅgapurāṇa 1.46.38cd **25cd** ≈ Liṅgapurāṇa 1.46.39ab : वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा

✣

22a घृत०] $C_{94}C_{45}$, धृत० E **22b** ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्वीपः E **22c** ०वर्षे] $C_{94}C_{45}$, ०वर्षं E **22d** भारत] C_{94}E, भारतः C_{45} **23a** वेणुमांश्चैव] C_{94}, वेणुमां व C_{45}, धेनुसाश्चैव E **23b** स्वैर०] C_{94}, स्वैरा० E **24a** ०मण्डस्तदर्धेन] C_{45}, मण्डोतदर्धेन C_{94}, मण्डोतर्धेन E **24b** तस्यान्ते मदिरो०] E, ⟨त⟩---दिरो० C_{94}, तस्यान्तेमधिरो० C_{45} **24d** वर्षाः] C_{45}E, वर्षोः C_{94} **25b** रोहित०] $C_{94}C_{45}$, लोहित० E **26a** ०दधितो] $C_{94}C_{45}$, ०दधिनो E **26b** ज्ञेयस्त्वि०] $C_{94}C_{45}$, ज्ञेय त्वि० E **27a** शान्तश्च शिशिरश्] C_{45}E, ---रश् C_{94} **27c** शिव०] C_{94}, शिवशिव० E **28a** ०दस्तु तस्यान्ते] $C_{94}C_{45}$, ०दधिस्यान्ते E **28b** जम्बू०] C_{94}E, ज⟨म्बु⟩० C_{45} • ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्वीपा० E • ०वृतः] C_{94}E, ०वृताः C_{45} **28c** ०विस्तार] $C_{94}C_{45}$, ०विस्तारो E **28d** ०द्वीप०] $C_{94}C_{45}$, ०द्विप० E **29** (अङ्गद्वीपो...एव च)] C_{94}E, om. (eyeskip to □□ □□.□□□□□□) C_{45}

शङ्खद्वीपकमुद्वीपो वराहद्वीप एव च ॥ २४:२९ ॥

सिंह बर्हिणद्वीपं च पद्मश्चक्रस्तथैव च ।
वज्ररत्नाकरद्वीपो हंसकः कुमुदस्तथा ॥ २४:३० ॥

लाङ्गलो वृषद्वीपश्च द्वीपो भद्राकरस्तथा ।
चन्द्रद्वीपश्च सिन्धुश्च चन्दनद्वीप एव च ।
उपद्वीपसहस्राणि एवमादीनि कीर्तितम् ॥ २४:३१ ॥

[अग्नीध्रपुत्रा जम्बुद्वीपे]

अग्नीध्रो नववर्षेषु नवपुत्रानसिञ्चयत् ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ॥ २४:३२ ॥

पञ्चमं रम्यकं वर्षं षष्ठं चैव हिरण्मयम् ।
कुरवः सप्तमो ज्ञेयो भद्राश्वश्चाष्टमः स्मृतः ॥ २४:३३ ॥

नवमः केतुमालो ऽभून् नववर्षाः प्रकीर्तिताः ।
हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे वर्षो भारतसंज्ञितः ॥ २४:३४ ॥

अत्रापि नवभेदो ऽभूद्भारतात्मजसम्भवः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥ २४:३५ ॥

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्चाथ वारुणः ।
अयं च नवमो द्वीपः कुमारीद्वीपसंज्ञितः ।
दक्षिणे हेमकूटस्य वर्षः किंपुरुषः स्मृतः ॥ २४:३६ ॥

निषधो दक्षिणपार्श्वे हरिवर्ष इति स्मृतः ।

✣

29d एव च] E, --- C_{94}, om. C_{45} **30** (सिंह...तथा)] C_{94}E, om. C_{45} **30a** सिंह बर्हिण०] E, ---र्हिण० C_{94}, om. C_{45} **30b** पद्मश्चक्र] C_{94}, om. C_{45}, पद्मचक्र० E **31** (लाङ्गलो...कीर्तितम)] C_{94}E, om. C_{45} **31d** चन्दन०] C_{94}, om. C_{45}, नन्दन० E **31ab** (उपद्वीप०...कीर्तितम)] C_{94}E, om. C_{45} **32c** अग्नीध्रो] em., अग्नीन्ध्र $C_{94}C_{45}$, अग्नीन्ध्रो E **32d** ०सिञ्चयत्] C_{45}, सि--- C_{94}, ०भिषिञ्चयत् E **32a** नाभिः] E, --- C_{94}, नाभि C_{45} **33** (पञ्चमं०...प्रकीर्तिताः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **34c** ०मालो] C_{94}, ०मानो C_{45}, om. E **34** (नवमः...०सम्भवः)] $C_{94}C_{45}$, om. E **35cd** ऽभूद्भारतात्मज०] C_{45}E, ---ज० C_{94} **36c** सौम्यो] C_{45}E, सौम्या C_{94} **36d** गान्धर्व०] $C_{94}C_{45}$, गन्धर्व० E

मेरुमूले तु राजेन्द्र ज्ञेयो वर्ष इलावृतः ॥ २४:३७ ॥

उत्तरणेण (उत्तरेण ?) तु नीलस्य वर्ष रम्यक उच्यते ।
श्वेत-उत्तरतो ज्ञेयो वर्षरम्यहिरण्मयः ॥ २४:३८ ॥

तस्य उत्तरतो ज्ञेयस्त्रिशृङ्गवरपर्वतः ।
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु वर्षः कुरुवले स्मृतः ॥ २४:३९ ॥

पूर्वं भद्राश्वतो ज्ञेयः केतुमालस्तु पश्चिमे ।
हिमंवान्हेमकूटश्च निषधो नील एव च ॥ २४:४० ॥

श्वेतश्च शृङ्गवन्तश्च षडेते वर्षपर्वताः ।
अशीतिनवतीलक्षः - वर्षपर्वतमायतम् ॥ २४:४१ ॥

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चेति दक्षिण ।
श्वेतश्चैवत्रिशृङ्गश्च नीलश्चैव तथोत्तरे ॥ २४:४२ ॥

निषधो नीलमध्ये तु मेरुः शैलमनोरमः ।
प्रविष्टषोडशाधस्तां चतुराशीतिमुच्छृतः ॥ २४:४३ ॥

योजनानां सहस्राणि द्वात्रिंशदूर्ध ! विस्तृतः ।
ब्रह्मामनोवती नाम पुरेव सतिमध्यमे ॥ २४:४४ ॥

देवराजो ऽमरावत्यामग्निस्तेजोवती पुरे ॥ २४:४४ ॥

यमः संयमनी नाम नित्यं वसति भूपते ।
नैऋतिर्वसति नित्यं रम्ये शुद्धवती पुरे ॥ २४:४५ ॥

वरुणो भोगवत्यां तु वायोर्गन्धवती पुरी ।
महोदयापुरी रम्या सोमस्यालयरं स्मृतम् ॥ २४:४६ ॥

यशोवती पुरी रम्यान्नित्यमास्ते त्रिशूलिनः ।
तत्र गङ्गा चतुःभिन्ना निपतन्ती महीतले ॥ २४:४७ ॥

उत्तरे पश्चिमे चैव पूर्वदक्षिणतस्तथा ।
पूर्वं गङ्गा स्रवत्याच्चालकानन्दा च दक्षिणे ॥ २४:४८ ॥

शीता पश्चिमगा गङ्गा भद्रसोमा तथोत्तरे ।

षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बा निपत्य च ॥ २४:४९ ॥

भद्राश्वं प्लावयित्वा तु वनान्युपवनानि च ।
द्रोणस्थली गिरीणां च अतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५० ॥

तथैवालकनन्दा च गताशैलेननिम्नगा ।
गङ्गा भारतवर्षं च प्रविष्टालवणो दधिम् ॥ २४:५१ ॥

प्लावयित्वा स्थलीन्सर्वान्मानुषाकलुषापहा ।
पश्चिमेन गतागङ्गा सीतानामा च भारतः ॥ २४:५२ ॥

प्लावयेत्केतुमालां च क्षेत्रशैववनस्थलीम् ।
अतिक्रम्यार्णवगता स्थलीद्रोणी च निम्नगा ॥ २४:५३ ॥

भद्रसोमनदीत्येवं प्लावयित्वोत्तरं कुरुन् ।
स्थली प्रस्रवणद्रोणीमतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५४ ॥

मेरो वै दक्षिणे पार्श्वे जम्बूवृक्षः सनातनः ।
तेन नामाङ्कितो राजन्जम्बूद्वीप इति श्रुतम् ॥ २४:५५ ॥

कोटीषोडशभिश्चैव अयुतानि त्रयोदश ।
अधोर्धयाम राजेन्द्र क्षित्यावरणमन्ततः ॥ २४:५६ ॥

नवलक्षाधिकं राजन्पञ्चकोटी मही स्मृता ।
योजनानां तु विज्ञेयः पृथिव्यायामविस्तरात् ॥ २४:५७ ॥

स्वादूदकस्य च बहिर्लोकालोको महागिरिः ।
कञ्चनिद्विगुणाभूमि तस्माद्गिरिबहि स्मृतः ॥ २४:५८ ॥

तस्माद्बाह्यः समुद्रो भूद्भर्भादेति समुद्रराट् ।
अष्टाविंशतिकं लक्षं शतलक्षाणि विस्तरम् ॥ २४:५९ ॥

एतद्भूर्लोकविस्तारो ह्यत ऊर्ध्वं भुवः स्मृतः ।
स्वर्लोकस्य परेणैव महर्लोकमतः परम् ॥ २४:६१ ॥

✣

(61b) ह्यत ऊर्ध्वं] C_Σ, ह्यतद्ध्व E (61c) स्वर्लोकस्य] C_Σ, स्वर्ल्लोकास्य E

जनर्लोकस्तपः सत्यं क्रमशः परिकीर्तितम् ।
ब्रह्मलोकः स्मृतः सत्यं विष्णुलोकमतः परम् ॥ २४:६२ ॥

[शिवलोकः]

तस्मात्परेण बोधव्यं दिव्यध्यानपुरं महत् ।
सहस्रभौमप्रासादं वैडूर्यमणितोरणम् ॥ २४:६३ ॥

नानारत्नविचित्राणि नानाभूतगणाकुलम् ।
सर्वकामसमृद्धानि पूर्णं तत्र मनोहरैः ॥ २४:६४ ॥

तत्र सिंहासने दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते ।
तत्रास्ते भगवान्रुद्रः सोमाङ्कितजटाधरः ॥ २४:६५ ॥

त्र्यक्षस्त्रिभुवनश्रेष्ठस्त्रिशूली त्रिदशाधिपः ।
देव्या सह महाभागो गणैश्च परिवारितः ॥ २४:६६ ॥

स्कन्दनन्दिपुरोगश्च गणकोटीशताकुलः ।
अनेकरुद्रकन्याभी रूपिणीभिरलङ्कृतः ॥ २४:६७ ॥

तत्र पुण्यनदी सप्त सर्वपापापनोदनी ।
सुवर्णवालुका दिव्या रत्नपाषाणशोभिता ॥ २४:६८ ॥

पावनी च वरेण्या च वरार्हा वरदा वरा ।
वरेशा वरभद्रा च सुप्रसन्नजला शिवा ॥ २४:६९ ॥

अनेककुसुमारामा रत्नपुष्पफलद्रुमाः ।

✣

62a जनर्लोकस्त॰] $C_{94}C_{45}$, जनलोक त॰ C_{02}, जनलोकस त॰ E **62b** ॰कीर्तितम्] C_{94} C_{45}E, ॰कीर्तितः C_{02} **62c** ॰लोकः] $C_{94}C_{45}$E, ॰लोक C_{02} **63a** तस्मात्परेण बोधव्यं] $C_{45}C_{02}$E, त---धव्यन् C_{94} **63b** दिव्य॰] C_{94}E, दिव्यं C_{45} **63d** वैडूर्य॰] $C_{94}C_{45}$, वैदूर्य॰ E **65d** ॰धरः] C_{45}E, ⟨ध⟩--- C_{94} **66a** त्र्यक्षस्त्रि॰] corr., ---स्त्रि॰ C_{94}, त्र्यक्षर॰ C_{45} (unmetr.), त्र्यक्षत्रि॰ E **67b** ॰कोटी॰] C_{94}, ॰कोटि॰ C_{45}E • ॰कुलः] C_{94}E, ॰कुलम् C_{45} **67c** अनेकरुद्रकन्याभी॰] C_{45}, ---न्याभी C_{94}, अनेकरुद्रकन्यभि॰ E **68cd** दिव्या रत्नपाषाणशोभिता] C_{45}E, दि---णशोभिता C_{94} **69a** पावनी] C_{94}E, पावणी C_{45} **69b** वरार्हा] C_{94}E, वराहा C_{45} **69d** ॰प्रसन्न॰] $C_{94}C_{45}$, ॰प्रसन्ना॰ E **70b** ॰द्रुमाः] C_{45}E, ॰⟨द्रु⟩माः⟨ C_{94}

अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ २४:७० ॥

अहिंसासत्यनिरताः कामक्रोधविवर्जिताः ।
ध्यानयोगरता नित्यं तत्र मोदन्ति ते नराः ॥ २४:७१ ॥

तत्र गोमातरस् सर्वा निवसन्ति यतव्रताः ।
गोलोकः शिवलोकश्च एक एव विधीयते ॥ २४:७२ ॥

[शास्त्रवर्णना]

अभ्यन्तरे तत्कथितो ऽद्य सारं
किमन्य राजन् कथयामि सारम् ।
ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्
पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७३ ॥

यथा हि राजा परिवारमध्ये
यथान्तवर्ती बहिर्वर्तिनेव ।
भुञ्जन्ति भोगान्सततान्तवर्ती
क्लेशाधिकं नित्य बहिःस्थितानाम् ॥ २४:७४ ॥

यथैव राजा करिणो ऽन्तदन्तम्

72cd ≈ *Śivadharmottara* 12.88ab : गोलोकः शिवलोकश्च एक एव ततः स्मृतः **75** ŚDhU 3.83

72cd E and at least two paper NGMCP MSS (A1341-6 and C107-7) add two anuṣṭubh verses after this line (minor variations ignored here ; in K_{82}, there is an omission mark at this point) : तस्मादूर्ध्वं परं ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् । स्कन्दगौरीमहेशानां नित्यशुद्धं परं शिवम् ॥ दिनकृत्कोटिसङ्काशमनोपम्यं सनातनम् । आदित्यादिशिवान्तश्च द्विस्थानोर्ध्वक्रमः स्मृतः ॥

✣

70cd अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः] E, om. $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$ (K_{82} marks the omission) **71a** अहिंसासत्य०] $C_{45}E$, ---त्य० C_{94} • ०रताः] $C_{94}E$, ०रता C_{45} **72ab** गोमातरः सर्वा निवसन्ति] $C_{45}K_{82}E$, ---सन्ति C_{94} **73a** अभ्यन्तरे तत्क०] $C_{94}C_{45}$, अत्यन्तरेत्क० E **73b** किमन्य रा०] $C_{94}E$, किमन्यद्रा० C_{45} **73c** ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्] $C_{45}E$, ज्ञानार्ण⟨ङ्कीर्ति⟩--- C_{94} **74a** ०वारमध्ये] C_{94}, ०वारणै C_{45}, ०चारमध्ये E **74b** यथान्तव०] $C_{45}E$, यथान्तर्व्व C_{94} • ०वर्तिनेव] $C_{45}E$, वर्त्ति⟨ने⟩व C_{94} **74c** भुञ्जन्ति भोगान्] $C_{45}E$, ⟨भुञ्ज⟩ --- C_{94} • सततान्तवर्ती] $C_{94}E$, सततान्नवर्ती C_{45} **74d** बहिः०] $C_{94}E$, बहि० E **75a** करिणो ऽन्तदन्तम्] C_{45}, करिणो ऽन्तर्दन्तम् C_{94}, करिणान्तदन्तदत्तम् E

भुञ्जन्ति भोगान्सततं नरेन्द्र ।
युध्येत राजा बहिर्दन्तभोगैर्
यदन्तरं पश्य समानजातम् ॥ २४:७५ ॥

न दानतुल्यं त्वभयप्रदस्य
न यज्ञतुल्यं जित-इन्द्रियस्य ।
न चार्थतुल्यं जितकामिनश्च
न धर्मतुल्यं दमकामितस्य ॥ २४:७६ ॥

बह्वन्तरं नैव हि धर्मयोश्च
क्लेशाधिकं बाह्यफलाल्पसारम् ।
यदत्र धर्मं फलनैष्ठिकस्य
न तुल्य कोटीशतयाजिनापि ॥ २४:७७ ॥

एतत्पवित्रं परमं सधर्मम्
पुरा यथोक्तं परमेश्वरेण ।
मयापि तुल्यं कथितं यथावत्
पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७८ ॥

सदोजसौभाग्यमतीव मेधा
निरुत्सुकः सौम्यमनुत्तमं च ।
सुपुत्रपौत्रं न विछिन्नगोत्रम्
भवन्ति विद्याधरलोकपूज्यम् ॥ २४:७९ ॥

यशश्रियं कीर्तिरतीव तेजो
जनप्रियो धान्यधनायुवृद्धिम् ।
प्रबोधप्रज्ञारुजधर्मवृद्धिम्

✣

(75b) भुञ्जन्ति] C_{45}E, भुजन्ति C_{94} (75c) राजा] C_{94}E, राज C_{45} • बहिर्दन्तभोगैर्] $C_{94}C_{45}$, बहिदत्तभोगैर् E (75d) यदन्तरं पश्य समानजातम्] C_{45}, यदन्तरे पश्य समानजातम् E, यदन्त⟨रे⟩--- नजातम् C_{94} (76c) ०कामिनश्च] E, कामिन--- C_{94} (76d) न धर्मतुल्यं] E, --- C_{94}, om. C_{45} • दमकामितस्य] C_{94}, om. C_{45}, दमकामिनस्य E (77c) ०नैष्ठिकस्य] E, ०नैशिकस्य C_{45} (79a) सदोज०] E, सदोजः C_{45} (79b) निरुत्सुकः] E, निरुत्सुक० C_{45} (80a) यशः०] C_{45}, यश० E (80b) ०वृद्धिम्] C_{45}, ०वृद्धिः E (80c) ०वृद्धिम्] E, ०वृद्धि C_{45}

भवन्ति तं शास्त्रसदाभियोगी ॥ २४:८० ॥

यशस्विनी आर्यसुवर्णशृङ्गी
वेदान्तविप्रद्विजगायनेषु ।
दत्त्वा फलं तीर्थमनुत्तमेषु
शृण्वन्ति ये तस्य भवेत्सपुण्यम् ॥ २४:८१ ॥

दशाधिकं वाचयितुश्च पुण्यम्
शताधिकं यः पठति प्रभाते ।
सहस्रशः पुस्तकृतस्य पुण्यम्
परे ऽभ्यस्ते कीर्तयते ऽयुतानि ॥ २४:८२ ॥

अधीत्य यस्योरगतं सुशास्त्रम्
समस्तमध्यायमनुक्रमेन ।
दशायुताङ्गो ददतुश्च पुण्यम्
लभत्यसंदिग्धयथादिनैकं ॥ २४:८३ ॥

येनेदं शास्त्रसारमविकलमनसा यो ऽभ्यसेत्तत्प्रयत्नात्
व्यक्तो ऽसौ सिद्धयोगी भवति च नियतं यस्तु चित्तप्रसन्नः ।
पित्र्यं यो गीतपूर्वं प्रतिदिन शतश उद्धियन्ते च सर्वे
आत्मानं निर्विकल्पं शिवपदमसमं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ २४:८४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शास्त्रवर्णना नाम चतुर्विंशतितमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

✣

80d तं] C_{45}, ते E **81c** ०नुत्तमेषु] E, ०नुमेषु C_{45} **82a** वाचयितुश्च] C_{45}, वाच चतुश्च E **82d** परे] C_{45}, परो E • कीर्त०] $C_{45}{}^{pc}$, कीर्ति० $C_{45}{}^{ac}$ **83c** दशायुताङ्गो ददतु०] E, दशायु⟨तङ्ग दे⟩दतु० C_{45} **83d** ०यथादिनैकं] E, ०य⟨थादि⟩नैकं C_{45} **84a** ०सारम०] C_{94} $C_{45}K_{82}$E, ०सारंम० C_{02} • ०विकल०] $C_{94}K_{82}$E, ०किल० C_{45} • भ्यसेत्तत्प्र०] $C_{\Sigma}K_{82}$, भ्यसेत प्र० E **84b** सौ] $C_{45}C_{02}K_{82}$E, सो C_{94} • चित्त०] C_{Σ}E, विन्न० K_{82} • ०प्रसन्नः] $C_{94}C_{02}$ K_{82}E, ०प्रयान्ना C_{45} **84c** पित्र्यं यो गीतपूर्वं] $C_{\Sigma}K_{82}$, नित्य यो धीतयोत पूर्व्वं E • ०दिनशतश उद्धियन्ते च सर्वे] K_{82}, ⟨दिन⟩--- C_{94}, ०दिनशतस उद्धियन्ते च सर्वे C_{45}, ०दिनशतस उद्धियन्ते च सर्वे C_{02}, ०दिनशतशो उर्द्धि यन्ते च सर्वे E **Colophon:** ०वर्णना] $C_{94}C_{45}$, ०वर्णनो E • ध्यायः समाप्तः] $C_{94}C_{45}$, ध्यायः E

॥ वृषसारसंग्रहः समाप्त इति ॥

✣

Colophon: CHECK DELETE Coloवृषसारसंग्रहः समाप्त इति] C_{94}, वृषसारसंग्रहं समाप्त इति C_{45}, om. E

An Annotated Translation of Vṛṣasārasaṃgraha 13–24

This page intentionally left blank...

Śivadharmaśāstra

[trayodaśamo ’dhyāyaḥ]
[Chapter Thirteen]

[*kathaṃ sukhopāyo na kriyate* —
Why is the easy method not followed?]

devy uvāca |
ahiṃsātithyakānāṃ ca śruto dharmaḥ suvistaraḥ |
kiṃ na kurvanti manujāḥ sukhopāyaṃ mahat phalam || 13:1 ||

Devī spoke: I have heard the Dharma of non-violence and of guest-reception in detail. Why do people not follow the easy method that brings about great rewards?

svaśarīre sthito yajñaḥ svaśarīre sthitaṃ tapaḥ |
svaśarīre sthitaṃ tīrthaṃ śruto vistarato mayā || 13:2 ||

I have heard in full detail that worship resides in one’s own body, and penance resides in one’s body, and that the pilgrimage places reside in one’s own body.

kimarthaṃ bhagavan brūhi sukhopāyaṃ mahat phalam |
kiṃ nivṛttās tu deveśa ṛṣidaivatamānuṣāḥ || 13:3 ||

O Lord, tell me why does the easy method yields great rewards? And why are the sages, the gods, and the people indifferent?

mahādeva uvāca |
adya pṛṣṭena kathitaṃ gopitaṃ mayi sundari |
mānuṣāṇāṃ hitārthāya tava ca varavarṇini || 13:4 ||

Mahādeva spoke: Now, as I am asked to do so, I shall reveal the secret to you, O Sundarī, for the benefit of mankind and to favour you, O Varavarṇinī.

adyaprabhṛti deveśi khyātir loke bhaviṣyati |
dhanyā evaṃ cariṣyanti adhanyā na ramanti tam || 13:5 ||

From this day on, O Deveśī, it will be open knowledge (*khyāti*) in the world. The fortunate ones will follow, the unfortunate ones will not delight in it.

13.1 *Pāda*s ab and cd are back-references to chapters 12 and 11, respectively.
13.2 *Pāda*s ab and cd are back-references to chapters 11 and 10, respectively.
13.4 Understand *mayi* in *pāda* b as *mayā* metri causa.

triguṇena tu bandhena baddhapāśadṛḍhena tu |
tenārthena ramanty atra jānanto 'pi hi mohitāḥ || 13:6 ||

Because of the threefold bondage, in which the nooses are tied firmly, those who are stuck in it remain deluded, even if they are knowledgable.

[*triguṇabandhaḥ* —
Threefold bondage]

devy uvāca |
kiṃ vā triguṇabandheti brūhi saṃśayachedaka |
adyāpi mama deveśa mohotpannas tribandhanaiḥ || 13:7 ||

Devī spoke: But what is this threefold bondage? Teach me, O you who repel my doubts. Even now, I am still confused, O Deveśa, by the threefold bondage.

bhagavān uvāca |
prākṛtaṃ vaikṛtaṃ caiva dakṣiṇābandham eva ca |
etenaiva tu bandhena baddhāḥ varṇāśramāḥ sadā || 13:8 ||

The Lord spoke: The social classes (*varṇa*) and the social order of disciplines (*āśrama*) are bound forever by [1] natural (*prākṛta*), and [2] modified (*vaikṛta*) bondage, and [3] the bondage of ritual reward (*dakṣiṇābandha*).

jñānahīnā nivartante paramaṃ prāpya tat padam |
iṣṭastrīputrabhṛtyārthe dhanadhānyasamuccaye |
snehād ākṛṣṭamanasāṃ bandhaḥ prākṛta ucyate || 13:9 ||

After they have reached that ultimate realm, being ignorant, [people] fall back for the sake of a desired woman, in order to have sons, servants, to accumulate money and grain. The bondage of minds that are caught by affection is called 'natural' (*prākṛta*).

yogayuktena manasā yad yad aiśvaryam āpyate |
tadā vaikṛtabandhaṃ tu yadi tatrānurajyate || 13:10 ||

13.7 Understand *mohotpannas* in *pāda* d as *moha utpannas* (double sandhi).

13.8 The three categories of *prākṛta- vaikṛta-* and *dakṣiṇābandha* appear in commentaries on Sāṃkhya texts. One brief explanation that is close to what could be implied here in the VSS is Māṭhatavṛtti ad Sāṃkhyakārikā 44: *tenājñānena manuṣyatiryagdeveṣv ātmānaṃ nibadhnāti* | *na mokṣaṃ gacchatīty arthaḥ* | *ato 'jñānaṃ nimittaṃ bandho naimittikāḥ* | *sa ca bandhas trividhaḥ* | *prakṛtibandho vaikārikabandho dakṣiṇābandhaś ceti* | *tatra prakṛtibandho nāmāṣṭāsu prakṛtiṣu paratvenābhimānaḥ* | *vaikārikabandho nāma brahmādisthāneṣu śreyobuddhiḥ* | *dakṣiṇābandho nāma gavādidānejyānimittaḥ* |

If one gets attached to the powers that one has obtained by controlling the mind with yoga, then it is the 'modified' (*vaikṛta*) bondage.

ārāmodyānavāpīṣu dānakratuphaleṣu ca |
āsaktamanaso vāso dakṣiṇābandha kathyate || 13:11 ||

The abiding[?] of one's mind that is attached to [donating] gardens, parks, and wells, to the fruits of donations and rites, is called the bondage of ritual reward (*dakṣiṇābandha*).

anenaiva tu pāśena baddho vānaravad yathā |
mokṣituṃ na ca śaknoti itaś cetaś ca dhāvati || 13:12 ||

Tied with this bondage, like monkeys not able to get away, people just keep running to and fro.

devāsuramanuṣyeṣu tiryeṣu narakeṣu ca |
bhramate cakrayantravad yāvat tattvaṃ na vindati || 13:13 ||

They will trasmigrate through [births among the] gods, demons, humans, animals, and in hells, as if on a wheel-machine, until they understand the truth.

garbhavāsaparikleśo janmamṛtyuḥ punaḥ punaḥ |
vyādhiśokabhayāyāsacintayā jarayā hataḥ || 13:14 ||

There is the pain of being in the womb, birth and death again and again, and then one dies of old age with anxiety about illness, sadness, danger, and fatigue.

[*garbhotpattiḥ* —
Formation of the embryo]

devy uvāca |
garbhotpattiḥ kathaṃ deva yogī labhati kīdṛśīm |
kīdṛśaṃ labhate garbhaṃ śrotuṃ naḥ pratidīyatām || 13:15 ||

Devī spoke: How is the embryo produced, O god? And what kind [of development of an embryo] will the yogin go through? What kind of a womb will he end up? Allow us to hear this.

bhagavān uvāca |
śṛṇu devi pravakṣyāmi garbhotpattiṃ yathākramam |
yathā saṃśayavicchedaṃ labhiṣyasi varānane || 13:16 ||

13.11 I have corrected °*bandhaḥ* to °*bandha*, a stem form noun, in *pāda* d to restore the metre.

Listen, O Devī, I shall teach you the formation of the embryo in due order, to put an end to your doubts, O Varānanā.

akṣarāt prabhavo brahmā karma brahmasamudbhavam |
karmato yajñaprabhavo yajñato dhūmasambhavaḥ || 13:17 ||

From the imperishable is born Brahmā. From Brahmā is born the ritual (*karman*). From ritual arises worship (*yajña*). From sacrifice arises smoke.

dhūmrād abhrāṇi jāyante abhrāt parjanyasambhavaḥ |
parjanyād annam-utpattir annād bhūtāni jajñire || 13:18 ||

From smoke are born the clouds. From the clouds come the rain-clouds. From the rain-clouds food arises. From food living beings arise.

annād rasasamutpattī rasāc choṇitasambhavaḥ |
śoṇitān māṃsam-utpattir māṃsād medasamudbhavaḥ || 13:19 ||

From food arises flavour (*rasa*). From flavour arises blood. From blood flesh arises. From flesh fat arises.

medaso 'sthīni jāyante asthibhyo majjasambhavaḥ |
majjāyās tu bhavec chukraṃ naraḥ śukrasamudbhavaḥ || 13:20 ||

From fat bones arise. From the bones marrow arises. From marrow arises semen. And man is born from semen.

śukraśoṇitasaṃyogād garbhotpattis tataḥ smṛtā |
agnisomātmakaṃ devi śarīraṃ dvayadhātutaḥ || 13:21 ||

The formation of the embryo is known to come from the union of semen and blood. The body is made of Fire and Soma, O Devī, because of the two [corresponding] elements.

somadhātu smṛtaṃ śukram agnidhātu rajaḥ smṛtam |
agnisomāśrayaṃ devi śarīram iti saṃjñitam || 13:22 ||

Semen is said to be of the Soma element, blood is said to be of the Fire element. The body is taught to be the seat of Fire and Soma, O Devī.

13.17 Understand *pāda* a as *akṣarāt brahmaprabhavaḥ*. *Pāda* c is a *na-vipulā* if the syllabe *pra* does not makes the previous syllable heavy (*krama* licence).

13.18 Understand *annam utpattir* in *pāda* c as a *tatpuruṣa* compound.

māse māse ṛtuḥ strīṇāṃ bhavatīha na saṃśayaḥ |
ṛtukāle prasarpeta na sukhārthaṃ varānane || 13:23 ||

Each month women have their periods, no doubt about it. One should approach them at the time of their period, and not for pleasure, O Varānanā.

putrakāmaḥ prayuñjīta dharmārthaṃ ca yaśasvini |
pumān strīṣūpayuñjīta araṇīva hutāśanam || 13:24 ||

One should enjoy [a woman] if one wishes to have a son, and for the sake of religious duty (*dharma*), O Yaśasvinī. The man should enjoy the women[, and produce offspring,] like two sticks [rubbed together produce] fire.

pumān śukrādhiko jñeyaḥ kanyā raktādhikā bhavet |
samaśukre ca rakte ca sa ca jāyen napuṃsakaḥ || 13:25 ||

Males are to be known as having an excess of semen, while females have an excess of blood. When the semen and the blood are in equal quantitiy, a gender-neutral [child] will be born.

[*dviyamā triyamā ca gurviṇī* —
Pregnancy with twins and triplets]

devy uvāca |
dviyamā triyamā caiva kathaṃ jāyeta gurviṇī |
kathaṃ strīdviyamā jāyet kathaṃ vā puruṣadvayam || 13:26 ||

Devī spoke: How does a woman become pregnant with twins or triplets? How are twin girls born and how are twin boys born?

bhagavān uvāca |
raktādhikā smṛtā kanyā jāyate varavarṇini |
vāyunā ca dvidhā bhinnā kanyakādviyamā smṛtā || 13:27 ||

The Lord spoke: When there is an excess of blood, a daughter is born, O Varavarṇinī. When it is split into two by Wind, it will be twin girls.

śukrādhikas tu puruṣo dvidhā bhinno 'nilena tu |
dviyamā puruṣā jñeyās triyamās tu tridhā kṛte || 13:28 ||

And when the male, which has an excess of semen, is split into two by Wind, they will be twin boys. When it is split into three, they will be triplets.

ṛtusnātā yadā nārī yadi garbhād vigṛhṇati |
prathame ca dvitīye ca tṛtīye ca na jīvati || 13:29 ||

When a woman has just bathed after her period, if she conceives[?] in[?] her womb on the first, second, or third day, [the embryo] will not survive.

sameṣu janayet putraṃ kanyakāṃ viṣame dine |
ṣaṣty aṣṭamī ca daśamī dvādaśī ca pumān bhavet || 13:30 ||

On even days, he will beget a son, on odd days, a daughter. On the sixth, eighth, tenth, and twelfth days: it will be a male.

pañcamī saptamī caiva navamy ekādaśī striyaḥ |
samarakte ca śukre ca śyāmaḥ saṃjāyate pumān || 13:31 ||

On the fifth, seventh, ninth, and eleventh days: a female. When blood and semen are even, the man will be dark-coloured.

rudhiraṃ tv ekarātreṇa kalalaṃ pratipadyate |
kalalaṃ pañcarātreṇa arbudatvaṃ prajāyate || 13:32 ||

The blood will turn into a spot in one day. This spot will become a lump in five days.

arbudaḥ saptarātreṇa māṃsapeśīsamudbhavaḥ |
dvitīyasaptarātreṇa tat sarvaṃ māṃsaśoṇitam || 13:33 ||

The lump will become a piece of flesh by the end of the first week. By the end of the second week, the whole thing will be flesh and blood.

tṛtīyasaptarātreṇa hṛdayaṃ jāyate tataḥ |
tataḥ sarvāṇi gātrāṇi śiraś caivopajāyate || 13:34 ||

By the end of the third week, it will have a heart. Then all the limbs and the head are formed.

hṛdaye jāyamāne tu mūrcchā tandrir arocakaḥ |
striyāś chardiḥ prasekaś ca daurbalyaṃ copajāyate || 13:35 ||

When the heart is developing, [the women will experience] fainting, exhaustion, and loss of apetite. She will experience nausea, vomiting and weakness.

tasya hi hṛdayaṃ nārī yadi bhidyati kiṃcana |
bhakṣyaṃ lehyaṃ tathā peyam upabhogāṃs tathārthayet || 13:36 ||

If the woman's heart is longing for something, and she asks for any food, be it chewable, sippable, drinkable, or any kind of delicacy,

---

13.36 The translation of this verse is tentative and presupposes that the construction *tasya ... hṛdayaṃ nārī* stands for *tasyā nāryā hṛdayaṃ*. Perhaps understand *bhidyati* in *pāda* b as *bhedayati* (causative).

śayanāsanadānāni vastrāṇy ābharaṇāni ca |
yad yad ākāṅkṣate kiṃcit tadāsyaiva pradāpayet || 13:37 ||

a bed, a seat, gifts, clothes, or jewellery, anything she desires, one should give that to her immediately.

nāyāsaṃ kārayec cāsyā na caivam avamānayet |
mukham āpāṇḍuraṃ snigdhaṃ kālatvaṃ stanakakṣayoḥ || 13:38 ||

One should not cause her trouble, and should not ignore her. Her face is pale and greasy, her breasts and armpits dark.

śarīraṃ ca śriyā juṣṭaṃ pīnoruśroṇivaṅkṣaṇam |
liṅgair ebhir vijānīyād garbhe jīvaṃ pratiṣṭhitam || 13:39 ||

Her body is inhabited by beauty, her thighs, buttocks, and groin are round and fleshy. By these sings, one should know that there is a [new] life in the womb.

caturthasaptarātreṇa śiraś caivopajāyate |
pañcamasaptarātreṇa grīvā tatropajāyate || 13:40 ||

By the fourth week, the head develops. By the fifth week, the neck develops.

ṣaṣṭhamasaptarātreṇa skandhagātraṃ prajāyate |
saptamasaptarātreṇa pṛṣṭhavaṃśaḥ prajāyate || 13:41 ||

By the sixth week, the shoulders and the limbs form. By the seventh week, the backbone develops.

aṣṭamasaptarātreṇa pāṇī jāyata cobhayau |
saptarātraṃ nava prāpya jāyate hy urapañjaram || 13:42 ||

By the eighth week, the two hands form. By the ninth week, the ribs develop.

daśame saptarātre ca pādau jāyata cobhau |
udaraṃ copajāyeta saptaikādaśarātrike || 13:43 ||

By the tenth week, the two feet develop. By the eleventh week, the abdomen forms.

13.37 Perhaps understand *tadāsyaiva* (or *tad asyaiva*) as *tadaiva asyai* (or *tad eva asyai*).

13.42 I conjecture *jāyata* (for a standard *parasmaipada* dual *jāyataḥ*) in *pāda* b, influenced by C_{45}'s reading in 13.43b, to restore the metre.

dvādaśasaptarātreṇa kukṣipārśvaḥ prajāyate |
saptatraidaśarātreṇa kaṭis tatropajāyate || 13:44 ||

By the twelfth week, the flanks of the abdomen form. By the thirteenth week, its buttocks develop.

navaty aṣṭa ca rātreṇa jāyate sūtraviṃśatiḥ |
saptapañcadaśāhena sarvamedaḥ prajāyate || 13:45 ||

By the ninety-eighth night [i.e. by the fourteenth week], the ten fingers and ten toes develop. By the fifteenth week, all the fat is developed.

ṣoḍaśasaptarātreṇa asthi sarvāṇi jāyate |
saptasaptadaśāhena jāyate snāyubandhanam || 13:46 ||

By the sixteenth week, all the bones are formed. By the seventeenth week, the sinews are fixed.

saptamāṣṭādaśāhena jāyate mukhamaṇḍalam |
saptonaviṃśarātreṇa ghrāṇavaṃśaḥ prajāyate || 13:47 ||

By the eighteenth week, the face develops. By the nineteenth week, the nasal canal is formed.

saptaviṃśatirātreṇa netranālaṃ prajāyate |
saptaikaviṃśarātreṇa karṇayugmaṃ prajāyate || 13:48 ||

By the twentieth week, the veins of the eye develop. By the twenty-first week, the two ears form.

dvāviṃśasaptarātreṇa jāyate dvau bhruvau tataḥ |
saptatriviṃśarātreṇa gaṇḍayugmaṃ prajāyate || 13:49 ||

By the twenty-second week, the two eyebrows form. By the twenty-third week, the two cheeks develop.

caturviṃśatisaptāhe oṣṭhayugmaṃ prajāyate |
pañcaviṃśatisaptāhe jihvā jāyeta sundari || 13:50 ||

By the twenty-fourth week, the two lips develop. By the twenty-fifth week, the tongue is born, O Sundarī.

13.45 The word *sūtra* is unusual in the sense of 'a finger/toe'. I base my translation on ŚDhU 8.32cd, which seems to point to the same period of pregnancy: *māsaiś caturbhir aṅgulyaḥ prajāyante yathākramam*; 'By the fourth month the fingers develop in due order.'

ṣaḍviṃśasaptarātreṇa dantapālī prajāyate |
saptaviṃśatisaptāhe jāyate vṛṣaṇadvayam || 13:51 ||

By the twenty-sixth week, the gums develop. By the twenty-seventh week, the testicles form.

aṣṭāviṃśatisaptāhe bhagaliṅgaṃ prajāyate |
ūnaviṃśatisaptāhe jāyate ca tvag eva ca || 13:52 ||

By the twenty-eighth week, the womb and the penis develop. By the twenty-ninth week, the skin forms.

triṃśatisaptarātreṇa jāyate nābhimaṇḍalam |
saptaikatriṃśarātreṇa sarvarandhraṃ prajāyate || 13:53 ||

By the thirtieth week, the navel develops. By the thirty-first week, all the cavities are formed.

dvātriṃśatsaptarātreṇa nakhaviṃśati jāyate |
tretriṃśatsaptarātreṇa roma keśaś ca jāyate || 13:54 ||

By the thirty-second week, the twenty nails are formed. By the thirty-third week, hair on the body and on the head grow.

saptarātracatustriṃśe sarvasandhiḥ prajāyate |
pañcatriṃśatisaptāhe sarvamarma prajāyate || 13:55 ||

By the thirty-fourth week, all the joints are formed. By the thirty-fifth week, all the *marman*-joints are formed.

ṣaḍtriṃśasaptarātreṇa vedanā copajāyate |
saptatriṃśatisaptāhe īrṣādveṣaḥ prajāyate || 13:56 ||

By the thirty-six week, consciousness arises. By the thirty-seventh week, envy and hatred arise.

aṣṭatriṃśatisaptāhe pañcātmakasamanvitam |
sarvāṅgam aṅgasampūrṇaḥ paripakvaḥ sa tiṣṭhati || 13:57 ||

By the thirty-eighth week, being composed of the five elements (*pañcātmaka*), having all limbs and a full body, it is fully developed.

13.54 Note °*viṃśati* for °*viṃśatir* in *pāda* b metri causa.

mātuḥ śvāśitapītaṃ ca nābhisūtrāgamena tu |
prajātasyopadhāryante garbhasthasyaiva jantavaḥ || 13:58 ||

It is breathing and drinking from the mother, from a flow [of nutrients] through the umbilical cord. Humans nourish a child that has been born just as they do a baby in the womb.

tataḥ praviśate cittaṃ nidrāsvapnaṃ yathā tathā |
nopalabhyati sūkṣmatvād araṇy agnir yathā tathā || 13:59 ||

Then consciousness enters the mind, as if sleep and dream. It cannot [be?] perceived because of its subtlety, like the fire [that resides inside] the sticks [that produce fire cannot be seen?].

garbhodakena siktāṅgo jarāyupariveṣṭitaḥ |
jātiṃ smarati tatrastho jantuś cetaḥsamanvitaḥ || 13:60 ||

Wet with the amniotic fluid, he is surrounded by the fetal membranes. Being in there, the child, now being conscious, starts remembering [previous] births.

mṛtaś cāhaṃ punarjāto bhūyaś caiva punar mṛtaḥ |
sthāvarāṇāṃ sahasreṣu jāto 'smi vividheṣu ca || 13:61 ||

'I died and was then reborn. And then I died again. I was reborn in thousands of different plants,

tiryagyonisahasreṣu preteṣu narakeṣu ca |
caturvarṇavivarṇeṣu mānuṣeṣu sahasraśaḥ || 13:62 ||

in thousands of animals, as ghosts in hells, as thousands of humans in the four main social classes (*varṇa*) and in mixed castes.

sāmpratam ca punar garbhaḥ kleśaprāptaḥ suduḥsahaḥ |
idānīṃ jātamātro 'haṃ saṃskāraiś cāpi saṃskṛtaḥ || 13:63 ||

And now I am again an embryo, in unbearable anguish. Now I am a newborn baby, being purified by rituals (*saṃskāra*).

yogam evābhisevāmi sāṃkhyaṃ vā pañcaviṃśakam |
yatra janmajarā nāsti yatra mṛtyuś ca nāsti vai || 13:64 ||

13.58 The translation of *pāda*s cd is tentative. I take *upadhāryante* as a causative (*upadhārayanti*).

I will do nothing but practise yoga or the Sāṃkhya of twenty-five [*tattva*s]. Where there is no birth and no aging, and where there is no death,

yatra brahma paraṃ vaidyaṃ cariṣyāmi yatavrataḥ |
evam ādīny anekāni cintayitvā punaḥ punaḥ || 13:65 ||

where the Brahman is the ultimate doctor, I shall go there, keeping my vows firmly.' It thinks about these and many similar things again and again.

yāvat tiṣṭhati garbhastho jātiṃ smarati pūrvikām |
tato jāyati kaṣṭena mahākleśena mānavaḥ || 13:66 ||

While in the womb, it remembers its previous births. Then the human is born with great difficulty and great pain,

yoniyantrasutīvreṇa pīḍyamānaḥ suduḥkhitaḥ |
jātamātre smṛtibhraṃśo bhavatīha acetanaḥ || 13:67 ||

tormented by the mechanisms of the vagina, in incredible pain. As soon as it is born, it forgets its [previous] lives in this world, unconscious.

māyāmudgaratīvreṇa hataḥ kiṃ śubham ācaret |
eṣa garbhasamutpattiḥ kathito 'smi varānane |
duḥkhasaṃsāraprathamaḥ kiṃ bhūyaḥ śrotum icchasi || 13:68 ||

[The baby] is hit by the hard hammer of illusion (*māyā*). How could it act in an auspicious way? This is how I have told you the formation of the embryo, O Varānanā, the first [stage] of the suffering in transmigration (*saṃsāra*). What else would you like to hear?

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe garbhotpattir adhyāyas trayadaśamaḥ* ||

Here ends the thirteenth chapter in the *Vṛṣasārasaṃgraha* chapter on The development of the embryo.

13.65 That the *brahman* is the ultimate doctor (*vaidyaṃ*) or something to be known (*vedyaṃ*) here is debateble. I have chosen the former as a sort of lectio difficilior.

13.68 In fact, 13.68 in C_{94}, C_{45}, and K_{82} end with *icchasīti*, leading into the colophon (*vṛṣasārasaṃgrahe...*), but C_{45} repeats the *iti* thus: *icchasīti* || *iti vṛṣasārasaṃgrahe...*

[caturdaśamo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Fourteen]

[*deharūpavarṇabhedāni* —
Differences in body-shapes and skin-colours]

devy uvāca |
atidīrgho 'tihrasvaś ca pumān kenopajāyate |
atigauro 'tikṛṣṇaś ca naro bhavati kiṃ prabho || 14:1 ||

> Devī spoke: How does a person become extremely tall or very short? Why does one person have an extremely fair complexion, and the other a very dark one, O Lord?

bhagavān uvāca |
gṛhītagarbhā yā nārī nityam uttānaśālinī |
prasāritavibhaktātmā so 'tidīrghaḥ prajāyate || 14:2 ||

> The Lord spoke: If a pregnant woman always stands upright, the son will have an expanded and symmetrical body, and will be extremely tall.

gṛhītagarbhā yā nārī śete saṃkucitā sadā |
rasānnādīni kaṭukaṃ sevanā hrasva jāyate || 14:3 ||

> If a pregnant woman always lies down in a contracted posture, [and] indulges in pungent juices and food, the son will be short.

gṛhītagarbhā yā nārī nityaṃ kṣīropasevinī |
varakodravaśālīṃś ca bhuṅkte cāpi yavaudanam |
śuklavastrasrajā yuktā sātigauraṃ prasūyate || 14:4 ||

> If a pregnant woman always drinks milk, eats *vara* and *kodrava* grains, and rice, and barley-porrige, wears white clothes and white garlands, she will give birth to [offspring] with extremely pale complexion.

gṛhītagarbhā yā nārī kāladhānyāni sevate |
māṣakṛṣṇatilāmudgaṃ tathā kṛṣṇayavodanam |
kṛṣṇavastrasrajādīni tasyāḥ kṛṣṇaḥ prajāyate || 14:5 ||

14.3 Understand *pāda* c as *rasānnādīni kaṭukāni*, and note the stem-form word *hrasva* metri causa in *pāda* d.

If a pregnant woman loves black-coloured grains, black beans, black sesamum, black Mungo beans, and porridge made of black barley, [and wears] dark clothes and garlands, she will have a son with dark skin.

[*jātidoṣāni* —
Birth defects]

devy uvāca |
jātyandho jāyate kasmāt ṣaṇḍho bhīrur hatendriyaḥ |
kubjo vā vāmano vāpi paṇḍaḥ sthūlaśiraḥ katham || 14:6 ||

Devī spoke: Why is a person born blind, gender-neutral, timid, with ruined sense-faculties, hump-backed, dwarfish, a weakling, or with an enourmous head?

bhagavān uvāca |
gṛhītagarbhā yā nārī tīkṣṇoṣṇāny upasevate |
laśunāni palāṇḍūni karañjamūlakāni ca || 14:7 ||

The Lord spoke: If a pregnant woman indulges in hot and pungent [food], in garlic and onion, the root of the wood-apple tree,

pippalīṃ śṛṅgaveraṃ ca sarṣapān maricāni ca |
āsavaṃ ca parikliṣṭā ye cānye kaṭutiktakāḥ |
tīkṣṇaṃ tu sevamānā yā jātyandhaṃ janayet sutam || 14:8 ||

berries, ginger, mustard, and black pepper, alcohol, and other [types of] harmful[?], pungent and bitter [food], [i.e.] she who enjoys hot [food], will give birth to a blind child.

mithyopacārāḥ strīpuṃso vyāpanne śukraśoṇite |
yadā garbhāśaye raktaṃ striyāḥ pūrvaṃ niṣicyate |
paścāc chukraṃ raktakāle tadā ṣaṇḍaḥ prasūyate || 14:9 ||

[If] the conduct[?] of the woman and the man is improper, the semen and blood are spoiled. When the woman's blood flows into the womb first, at the time of her period???, and then the semen, then a gender-neutral child will be born.

trastodvignā yadā bhītā strī puṃsā sūyate prajā |
tatra yo jāyate garbhād bhīruḥ krandanako bhavet || 14:10 ||

When a woman is frightened, terrified, afraid of the man, and offspring is conceived, then what is born from her womb will be a coward, a crybaby.

14.10 puṃsāṃ is odd

visargakāle śukrasya vighna utpadyate yadā |
indriyāvartavighne tu tadā jāyed anindriyaḥ || 14:11 ||

Should any obstacle arise in front of the semen at the moment of ejaculation, then [the child] will be born without any sense faculties because of the blocking of the development of the senses[????].

gṛhītagarbhā yā nārī vātalāny upasevate |
kaṭukāni kaṣāyāni tiktāni ca viśeṣataḥ || 14:12 ||

If a pregnant woman indulges in eating pulses, in pungent, astringent, and especially, bitter [food],

vātaḥ prakupitas tasyā garbham ābhujya tiṣṭhati |
kubjas tu jāyate tasmād garbhād vātanipīḍanāt || 14:13 ||

her *vāta* humour will be agitated, and it will be pressing down the womb. A hump-backed child will be born from that womb because of the compression of *vāta*.

nityam āsanaśīlā yā tathā cotkuṭakāsanā |
tasyāḥ saṃhanyate garbho vāmanas tena jāyate || 14:14 ||

She who is always sitting or squatting will crush the embryo, which will by this be born a dwarf.

ativyāyāmaśīlā tu yā nārī viṣamāsanī |
garbhaḥ saṃkṣubhyate tasyāḥ paṇḍas tenopajāyate || 14:15 ||

If a woman exercises too much, [or often] sits in an unbalanced way, her womb will be shaken, and by this a weakling will be born.

gṛhītagarbhā yā nārī rūḍhadhānyāni sevate |
vātaśleṣma śirastho vai tasya garbhasya kupyate |
tataḥ sthūlaśirās tena pumān jāyaty asaṃśayaḥ || 14:16 ||

If a pregnant woman indulges in grain that is sprouting[?], the Wind and Phlegm in the the embryo's head will swell up. Then, because of this, a man with an enormous head will be born, no doubt.

devy uvāca |
karālāṅgā hanuḥ paṅgur mūko gadgadabhāṣakaḥ |
vivṛtākṣas tv anakṣo vā bhaved duḥkhagudaḥ katham || 14:17 ||

Devī spoke: How can [a person] be born with terrible limbs, with a terrible jaw[?], as lame, a mute, stammering, [always] open-eyed, or eyeless, or having a painful anus?

bhagavān uvāca |
karālastanadoṣeṇa jāyate mānavas tathā |
atha karālaṃ kurute nārī lamboticūcukā |
tasmād etena doṣeṇa karālo jāyate pumān || 14:18 ||

The Lord spoke: It is by the fault of [the mother's] having terrible[?] breasts that a man is born like that [i.e. with terrible limbs]. Now, a woman with extremely dangling nipples does terrible things[???]. Therefore, by this fault, a terrible man is born.

gṛhītagarbhā yā nārī raktapittāmayārditā |
gohanuṃ janayaty eṣā raktapittaprakopitā || 14:19 ||

If a pregnant woman is afflicted by diseases of the blood and the Pitta, having her blood and Pitta irritated, she will give birth to a child with a cow's jaw[??].

gṛhītagarbhā yā nārī vātaśūlair upadrutā |
śukrodāvartanī cāpi paṅguṃ janayate sutam || 14:20 ||

If a pregnant woman is pained by flatulence, or retains her menstrual discharge, she will give birth to a lame child.

kṣudhārtā vedanārtā ca satataṃ copavāsinī |
mūkaṃ janayate putraṃ dauhṛdaṃ ca vimānitā || 14:21 ||

If she is afflicted by thirst and pain, and always fasts, she will give birth to a mute, her longings of pregnancy (*dauhṛda*) having been refused.

gṛhītagarbhā yā nārī visṛjen māsamāsikam |
anakṣo jāyate tasyā garbhaśoṇitasaṃkṣayāt || 14:22 ||

If a pregnant woman discharges [menstrual blood] every month, she will give birth to a blind child due to the damage made by the blood to the embryo.

arśagrastā yadā nārī vātodāvartapīḍitā |
gṛhītagarbhā rūkṣāṇi vātalāny upasevate || 14:23 ||

14.21 Cf. Suśruta 3.3.21: *yeṣu yeṣv indriyārtheṣu dauhṛde vai vimānanā* | *prajāyeta sutasyārtis tasmiṃst asmiṃs tathendriye*||. Yājñavalkya 3.79: *dauhṛdasyāpradānena garbho doṣam avāpnuyāt* | *vairūpyaṃ maraṇaṃ vāpi tasmāt kāryaṃ priyaṃ striyāḥ* ||

If a pregnant woman is afflicted by hæmorrhoids, and is pained by bowel diseases caused by Wind (*vāta*), and indulges in astringent [foods and?] pulses,

vātasthānaṃ tatas tasyā garbhasyāpīḍitaṃ bhavet |
agudo jāyate tasmāj jātaś cāpi na jīvati || 14:24 ||

Because of this, the location of the Wind in her womb becomes compressed. Therefore [the child] will be born without an anus, but even if it is born, it will not survive.

devy uvāca |
hīnāṅgo jāyate kasmād adhikāṅgo 'pi vā katham |
śvetapiṅgekṣaṇaḥ kasmāt kathaṃ lohitalocanaḥ || 14:25 ||

Devī spoke: Why is a child born without limbs or with extra limbs? Why will it have white or yellowish eyes or red eyes?

bhagavān uvāca |
garbhasya jāyamānasya yad aṅge jāyate 'nilaḥ |
vātābhyāṃ śleṣmaṇā tasya tad aṅgaṃ parihīyate |
hīnāṅgo jāyate tasmāt pumān vātaprakopataḥ || 14:26 ||

The Lord spoke: If Wind is produced in any of the limbs of the embryo that is being formed, that limb of his will lack Wind (*vāta*) and Phlegm (*śleṣman*), and therefore that human will be born lacking a limb because of the disturbance of Wind.

gṛhītagarbhā yā nārī madhurāṇy upasevate |
śṛṅgāṭakāṅkaloḍyāni śālūkāni bisāni ca || 14:27 ||

If a pregnant woman indulges in sweets, *śṛṅgāṭaka*-fruits, ginger, lotus-roots, lotus-stalks,

mocaṃ tālaphalaṃ caiva nārikelaphalaṃ tathā |
abhīkṣṇaṃ sevamānā tu adhikāṅgaṃ prasūyate || 14:28 ||

bananas, the fruit of the fan-palm, and coconut, constantly eating these, she will give birth to [a child] with extra limbs.

piṅgākṣaḥ śleṣmapittābhyāṃ śvetākṣaḥ śleṣmaṇā bhavet |
vātapittena raktākṣaḥ puruṣas tūpajāyate || 14:29 ||

14.26 Understand *vātābhyāṃ śleṣmaṇā* in *pāda* c as *śleṣmavātābhyāṃ*?

Phlegm and Pitta will cause the child to have yellowish eyes, Phlegm [in itself] will cause white eyes.

devy uvāca |
kathaṃ vā jāyate putraḥ kanyakā kena jāyate |
apumān kena jāyeta dviyamā triyamā tathā || 14:30 ||

Devī spoke: What determines whether a son or a daughter is born? Why is a non-man [a gender-neutral child] born or twins and triplets?

bhagavān uvāca |
śukrādhikaḥ pumān jñeyaḥ kanyā raktādhikā bhavet |
raktaśukrasamatvena jāyate sa napuṃsakaḥ || 14:31 ||

The Lord spoke: A male is to be known as having an excess of semen. A female has an excess of blood. A gender-neutral child is born because of a balance of blood and semen.

piṇḍībhūto yadā garbhaṃ māruto vibhajed dvidhā |
evaṃ te dviyamā jñeyās triyamāś ca tridhā kṛte || 14:32 ||

When the embryo is still a lump, the Wind can divide it into two. This is what is to be know as twins. When divided into three, it is triplets.

devy uvāca |
śoṇitaṃ māṃsa medaṃ ca asthi majjā ca pañcamī |
śarīrasthāni dṛśyante śukrasthānaṃ na dṛśyate || 14:33 ||

Devī spoke: The blood, the flesh, the fat, the bones, and the fifth, the marrow, can be seen in the body. The location of semen cannot be seen.

tasyopapatti sthānaṃ ca jñātum icchāmi tattvataḥ |
kathayasva trilokeśa cchettum arhasi saṃśayam || 14:34 ||

I wish to know about its production and location truly. O Trilokeśa, please put an end to my doubts.

bhagavān uvāca |
manaḥ śukrasya prabhavaṃ ghrāṇaṃ śrotraṃ tathākṣiṇī |
sthānaṃ tu sarvāṅgagataṃ sparśāt sparśaḥ pravartate || 14:35 ||

The Lord spoke: Semen is the origin of the mind (*manas*), the nose, the ears, and the eyes. As for its location, it is in everywhere in the body. .....

14.35 *prabhava* used oddly?

yathā niṣiktaṃ kṣīraṃ tu payasā dadhi jāyate |
pramathyamānadadhnas tu sarpiso 'pi tathāgamaḥ || 14:36 ||

Just as milk sprinkled with thickened milk[?] becomes yoghurt, and just as butter comes out of churned coagulated milk,

evaṃ śarīraṃ nirmanthec chukraṃ śukravahā sirā |
pūrayitvānupūrveṇa asthayo pratipadyate || 14:37 ||

thus does semen churn out the body; the tube that carries the semen fills [the body] in due order, and the bones are formed.

tatas tu tāḥ śukravahā meḍhranāḍīm anusṛtāḥ |
na śukratantu siñcanti tasmād garbhasya sambhavaḥ || 14:38 ||

Then those [tubes] that carry the semen and join the tube of the penis, ... and the fœtus is formed.

devy uvāca |
kathaṃ vedayate jātiṃ kathaṃ jātismaro bhavet |
etasmin saṃśayaṃ me 'dya chettum arhasi śaṅkara || 14:39 ||

Devī spoke: How does one experience birth? How can one remember one's birth? O Śaṅkara, please put an end now to my doubts about this topic.

bhagavān uvāca |
bhāvitātmā ca yo jantur devi bhāgādhikaṃ ca yat |
buddhivijñānasaṃyuktaḥ sa jātiṃ smarate pumān || 14:40 ||

The Lord spoke: A man whose soul is lofty, O Devī, ... is endowed with intelligence and wisdom, can remember [his previous] birth.

devy uvāca |
kathaṃ sadyogṛhītasya liṅgaṃ garbhasya dṛśyate |
etat kathaya deveśa rahaḥ kāle maheśvara || 14:41 ||

Devī spoke: How can the signs of a fœtus just having been conceived be seen? O Deveśa, O Maheśvara, tell me this secret in due time.

maheśvara uvāca |
pipāsāromaharṣaś ca vepanaṃ gātrasīdanam |
nidrāsvedaṃ ca tandrī ca muhūrtam upajāyate || 14:42 ||

Maheśvara spoke: Thirst, bristling of the hairs of the body, trembling, exhaustion of the limbs, sweating in sleep, and lassitude, appears in a moment.

nikledatvaṃ kharatvaṃ ca yonyāṃ samupajāyate |
na cārtavaṃ vai dṛśyeta śukrasya rajaso 'pi vā |
sadyogṛhītagarbhāyā liṅgāny etāni tattvataḥ || 14:43 ||

Wetness[?] and pain[?] appear in the vagina. But no discharge is seen, neither of semen, nor of blood. These are the true signs when a fœtus has just been conceived.

devy uvāca |
kena liṅgena vijñeyaṃ putrajanma maheśvara |
kanyakā kena liṅgena jāyate kathayasva me || 14:44 ||

Devī spoke: By what signs can the conception of a son be recognized, O Maheśvara? By what sign is [it clear that] a daughter is going to be born? Teach me.

bhagavān uvāca |
yadorujaṅghapārśvaṃ ca dakṣiṇaṃ yadi hy unnatam |
dakṣiṇaṃ vipulaṃ netraṃ tadā putraḥ prajāyate || 14:45 ||

The Lord spoke: When and if the right foot, thigh, and side are swollen, and the right eye is widened, a son will be born.

vāmaṃ caiva yadā paśyet tadā jāyeta kanyakā |
unnataṃ madhyamasthānaṃ tadā jāyen napuṃsakaḥ || 14:46 ||

When the left [side] is seen [as swollen], then a daughter will be born. When the middle part of the body is swollen, then a gender-neutral child will be born.

devy uvāca |
puṃsāṃ kapolaromāni khalitaṃ kena jāyate |
kathaṃ strīṇāṃ na jāyeta romāṇi khalitaṃ tathā || 14:47 ||

Devī spoke: Why does beard and baldness arise for men and not for women?

bhagavān uvāca |
tathā vṛṣaṇagā jantor yasya retovahā sirā |
nibaddhā mastake tās tu kapolās tu samāśritāḥ || 14:48 ||

The Lord spoke: Men have a tube that carries the semen from the testicles. They are connected to the head, and the cheeks.

taiḥ kapoleṣu romāṇi jāyante antaretasaḥ |
khalitaṃ śukradoṣeṇa narāṇām upajāyate || 14:49 ||

There on the cheeks, hair grows because there is semen inside. Baldness arises by the defect of men's semen.

sirā śukravahā strīṇāṃ na syād yasmān na jāyate |
yo tmāṣālo ca kas tv agnir dṛṣṭimaṇḍalasaṃśritaḥ || 14:50 ||

Women do not have a tube that carries semen, therefore... ...

śoṇitaṃ soktikoṣṭasthan niśoṣayati tattvataḥ |
na vardhante 'kṣipakṣmāṇi tena romāṇi ca bhruvoḥ || 14:51 ||

... That is why the eyelashes and the eyebrows do not grow.

aśukratvāc ca nārīṇāṃ khalitaṃ nopajāyate |
chāyāvyapagatasnehā rūkṣāgātraśiroruhā |
udbhūtosmābhajaṭharā mṛtagarbhaḥ prajāyate || 14:52 ||

Since they have no semen, women do not experience baldness. ... ...

devy uvāca |
somadhātu kati jñeyā agnidhātus tatheśvara |
pṛthagbhāgaviśeṣeṇa kathayasva maheśvara || 14:53 ||

Devī spoke: How many are the Soma constituents, and how many the Fire ones, O Īśvara? O Maheśvara, tell me with all the characteristics of the distinct elements.

maheśvara uvāca |
śleṣmā medas tathā snāyu asthi danta nakhāni ca |
striyāḥ stanyaṃ ca śukraṃ ca yac ca śvetaṃ tathākṣiṣu |
eteṣāṃ saumyabhāvatvāc chvetatvam upajāyate || 14:54 ||

The Maheśvara spoke: Phlegm, fat, sinew, bones, teeth, and nails, women's breast milk, semen, and the white of the eyes: whiteness appears in these because they are Soma-related.

āgneyabhāvād raktatvaṃ kṛṣṇatvaṃ cāpi gacchati |
tvag māṃsa rudhira majjā dṛṣṭiroma tathaiva ca || 14:55 ||

[Constituents of the body that are] Fire-related become red and black: [such as] skin, flesh, blood, marrow, and eyelashes.

āgneyadhātuṃ somaṃ ca kathito 'smi varānane |
brūhi brūhi viśālākṣi yady asti tava saṃśayaḥ || 14:56 ||

I have taught, O Varānanā, the Fiery constituents and the Soma-ones. Tell me, tell me, O Viśālākṣī, if you still have doubts.

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe praśnavyākaraṇo nāmādhyāyaś caturdaśamaḥ* ||

Here ends the fourteenth chapter in the *Vṛṣasārasaṃgraha* called The Detailed Reply to Questions.

[pañcadaśamo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Fifteen]

[*jīvavarṇanam* —
The description of the soul]

devy uvāca |
jīvabhūteti yat proktaṃ lakṣaṇaṃ kīdṛśaṃ bhavet |
sthānam asya na jānāmi rūpaṃ varṇaṃ ca īśvara || 15:1 ||

> The goddess spoke: A certain 'soul being' was mentioned. What are [its] characteristics? I do not know about its location or form or colour, O Īśvara.

etat kautūhalaṃ chindhi saṃśayaṃ parameśvara |
na cānyad eva paśyāmi jīvanirṇaya kīrtaya || 15:2 ||

> This is what I'm curious about. Drive my doubts away, Parameśvara. I cannot see anything else [as vitally important]. Teach me the details of the soul.

īśvara uvāca |
jīvasya lakṣaṇaṃ devi kathituṃ kena śakyate |
na rūpavarṇaṃ jīvasya vidyate sthānam eva ca || 15:3 ||

> Īśvara spoke: O Goddess, who could be able to talk about the characteristics of the soul? There is no such thing as the form or colour of the soul or its location.

vyāpi sarvagataṃ sūkṣmaṃ sarvam āśritya tiṣṭhati |
nirālambam anādhāram anaupamyaṃ nirañjanam || 15:4 ||

> Its pervasive, omnipresent, subtle, it exists dwelling in everything. It is supportless, it is not contained in anything, it is unparalleled and spotless.

araṇistho yathā vahniḥ kāṣṭheṣu nopalabhyate |
tadvaj jīvo na paśyeta śarīrastho 'pi sundari || 15:5 ||

> As fire [hidden] in fire-kindling sticks[?] is not perceivable in the wood, similarly the soul cannot be seen although it dwells in the body, O Sundarī.

15.2 *Pāda* c is suspicious. It may have originally read *na cānyad eva yācāmi* ("I am not asking for anything else"). Note the stem form noun °*nirṇaya* in pāda d metri causa.

15.5 Note *paśyeta* as a passive form.

dadhivac ca yathā sarpir dṛśyate na ca dṛśyate |
tadvaj jīvaḥ śarīrastho dṛśyate na ca dṛśyate || 15:6 ||

Just as ghee can and cannot be seen in[?] curd[?], in the same way the soul in the body can and cannot be seen.

devy uvāca |
adṛṣṭapratyayo hy asti nāsti pratyayadarśanam |
vyāpī kathaṃ mahādeva sarvatrāvasthitaḥ katham || 15:7 ||

The goddess spoke: Is it without any direct proof? Is there no way to directly see any proof [of its existence]? How is it pervasive, O Mahādeva? How can it be omnipresent?

maheśvara uvāca |
asaṃśayo mahādevi vyāpī sarvagataḥ śivaḥ |
dṛśyatendriyasaṃyogāj jīvapratyayadarśanam || 15:8 ||

Maheśvara spoke: It is doubtlessly pervasive, omnipresent, it is Śiva. It can be perceived through its contact with the senses. [That is] the direct perception of the evidence of [the existence of] the soul.

yathākāśasthito vāyuḥ śabdasparśaguṇānvitaḥ |
tadvad dehī vijānīyād guṇaceṣṭena nānyathā || 15:9 ||

As air in the sky is endowed with the qualities of sound and touch, similarly one can perceive the soul through the functioning of its qualities and in no other way.

devy uvāca |
vyāpīti kathitaḥ pūrvaṃ jīvaḥ sarvagato 'pi ca |
taṃ vṛthā kathito 'sy adya mriyate kena hetunā || 15:10 ||

The goddess spoke: The soul was mentioned earlier as being pervasive and also omnipresent. [I suppose] you said that [only] idly. In this case, why does [the soul] die?

īśvara uvāca |
na jīvo mriyate devi sarveṣāṃ surasundari |
ghaṭāntastho yathākāśo bahirākāśavad yathā || 15:11 ||

15.9 Although it is difficult to be certain whether the majority of the MSS read °*ceṣṭena* or °*veṣṭena*, I suppose that the somewhat irregular °*ceṣṭena* is the right reading and that it stands for a more standard °*ceṣṭayā*.

15.10 pāda c strange structure, but frequent in this text.

Īśvara spoke: O Goddess, nobody's soul ever dies, O Surasundarī. As [in the case of] space inside a pot, and space outside it,

ghaṭabhinne viśālākṣi viśeṣo nopalakṣyate |
dehabhinne yadā devi vināśo nopalabhyate || 15:12 ||

there is no perceivable difference when the pot is broken to pieces, O Viśālākṣī. [Similarly,] when the body perishes, O goddess, there is no perceivable destruction [of the soul].

susūkṣmaḥ sarvago vyāpī paramātmānam avyayaḥ |
bahir antaś ca bhūtānām acaraś cara eva saḥ || 15:13 ||

It is extremely subtle, omnipresent, pervasive, it is the supreme soul, it is imperishable. It is outside and inside the living beings. It is immovable and moving.

aprameyo 'vināśī ca aprapañcaḥ prapañcakaḥ |
sarvendriyaguṇābhāsaḥ sarvendriyavivarjitaḥ || 15:14 ||

It is immeasurable, imperishable, unmanifest and manifest. It appears as having the qualities of all the senses but is devoid of senses.

evam eṣa mahādevi jīvasya varavarṇini |
kathito 'smi samāsena kim anyac chrotum icchasi || 15:15 ||

Thus have I briefly described to you, O Mahādevī, the soul. O Varavarṇinī, what else would you like to hear?

[*sāraśreṣṭham* —
The best]

devy uvāca |
sāraśreṣṭhaṃ mahādeva kathayeśāna īśvara |
śrotum icchāmi deveśa mānuṣāṇāṃ hitaṃ vada || 15:16 ||

The goddess spoke: O Mahādeva, O Īśāna, Īśvara! Tell me what is the best in essence. I would like to hear it, O Deveśa. Tell me for the benefit of mankind.

15.13 Note *paramātmānam* for *paramātmā*.

15.16 Pāda d is a clumsy paraphrase of the common *mānuṣāṇāṃ hitāya ca* or similar phrases.

īśvara uvāca |
āśramāṇāṃ gṛhī śreṣṭho varṇaśreṣṭhā dvijātayaḥ |
aśvamedhaḥ kratuśreṣṭho japaśreṣṭho 'ghamarṣaṇaḥ || 15:17 ||

Īśvara spoke: The best life-stage is that of the householder (*gṛhin*). The best social classes are the twice-born ones. The best ritual is the *aśvamedha*. The best recitation is the *aghamarṣaṇa*.

devatānāṃ hariḥ śreṣṭhaḥ śreṣṭhā gaṅgā nadīṣu ca |
anāśanas tapaḥśreṣṭhas tīrthaśreṣṭhaḥ suradrahaḥ || 15:18 ||

The best god is Hari. The best river is the Ganges. The best austerity is fasting. The best pilgrimage-place is Suradraha.

kṣomaṃ vastreṣu ca śreṣṭhaṃ yaśaḥ śreṣṭhaṃ vibhūṣaṇam |
bhāratam śrutiṣu śreṣṭhaṃ vrataśreṣṭho dayāparaḥ || 15:19 ||

The best cloth is linen. The best ornament is fame. The best Śruti is the Mahābhārata. The best of vows is compassion.

dāneṣu cābhayaṃ śreṣṭhaṃ manaḥ śreṣṭhendriyeṣu ca |
vidyā saṃgrahaṣu śreṣṭhā satyaṃ śreṣṭhaṃ vacaḥsu ca || 15:20 ||

The best donation is the freedom from danger. The best sense-faculty is the mind. The best way to accumulate wealth is accumulate knowledge. The best word is the truthful one.

āyudhānāṃ dhanuḥ śreṣṭhaṃ bāndhaveṣu ca mātaraḥ |
jñānam auṣadhiṣu śreṣṭhaṃ vaidyaśreṣṭhaḥ śivākṣaraḥ || 15:21 ||

The best weapon is the bow. The best relatives are the mothers. The best medicine is knowledge. The best doctor is Śiva's syllable.

akāraś cākṣaraḥ śreṣṭho dharmaśreṣṭho hy ahiṃsakaḥ |
paśuṣu saurabhī śreṣṭhā nareṣu ca narādhipaḥ || 15:22 ||

The best letter is 'a'. The best Dharma is non-violence. The best domestic animal is the cow. The best person is the king.

15.18 *anāśanas* (or *anāsanas* in most MSS) stands for *anaśanas* (found only in K_7) but the latter would cause a metrical problem, namely both the second and third syllables would be two short. This is why I retained the non-standard form *anāśanas*.

15.20 Note the form *saṃgrahaṣu* in *pāda* c for *saṃgraheṣu* (as in K_7) metri causa

māsi mārgaśiraḥ śreṣṭhaṃ kṛtaḥ śreṣṭhaś caturyuge |
vasanta ṛtuṣu śreṣṭhaḥ śreṣṭhaṃ cāyanam uttaram || 15:23 ||

The best month is Mārgaśiras. The best of the four æons is the Kṛta. The best season is spring. The best path of the Sun is the northern one.

amāvāsyā dinaśreṣṭhā grahaśreṣṭho divākaraḥ |
strīṣu lakṣmīr dhṛtiḥ śreṣṭhā vasuśreṣṭho hutāśanaḥ || 15:24 ||

The best day is the day of the new-moon. The best planet is the Sun. The best among women are Lakṣmī and Dhṛti [two of Dharma's thirteen wives]. The best Vasu is Agni.

ṛṣiṣu uśaṇā śreṣṭhaḥ kāntiśreṣṭho niśākaraḥ |
nakṣatreṣv abhijit śreṣṭhaḥ kālaḥ śreṣṭhaḥ kaleṣu ca || 15:25 ||

The best Ṛṣi is Uśanas. The best brightness is the Moon['s]. The best constellation is Abhijit. The best CHECK is time.

vedeṣu ca varaṃ sāma sthāvareṣu himālayaḥ |
aśvattho vaṭa vṛkṣeṣu bhūteṣu vara cetanaḥ || 15:26 ||

The best Veda is the Sāmaveda. The best mountain is the Himalayas. The [best] among trees are the Aśvattha and Vaṭa. The best beings are the ones with consciousness.

adhyātma sarvavidyāsu vākya satya vara smṛtaḥ |
prahlādo vara daityeṣu yakṣarakṣo dhaneśvaraḥ || 15:27 ||

The [best] of all knowledge is the spiritual one (Sāṃkhya?). The best speech is the truthful one. The best demon is Prahlāda. The guard? of the Yakṣas is Kubera.

marīcir vara vāteṣu hariḥ śreṣṭho mṛgeṣu ca |
sādhya nārāyaṇaḥ śreṣṭhaḥ pitṛṇāṃ ca pitāmahaḥ || 15:28 ||

The best wind is Marīci?. The best among the deer is the reddish one. The best Sādhya deity is Nārāyaṇa. The best ancestor is Brahmā.

15.23 Understand *māsi* in *pāda* a as *māseṣu*. That it is *mārgaśiras* (*mārgaśīrṣa*) that is regarded as the best month may indicate that the VSS uses a calendar in which the year starts with that month (corresponding to November-December). The same seems to be true for a religious observance taught in ŚDhŚ 10.17–34.

etat samāsato devi kathito 'si varānane |
sarvasāraṃ samuddhṛtya kiṃ bhūyaḥ kathayāmy aham || 15:29 ||

O goddess, having told you this summary of the essence of everything in an extracted form, O Varānanā, what shall I tell you further?

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe jīvanirṇayo nāmādhyāyaḥ pañcadaśamaḥ* ||

Here ends the fifteenth chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called the Description of the Soul.

[ṣoḍaśamo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Sixteen]

[*yogasadbhāvanirṇayaḥ* —
The exposition of the essence of yoga]

devy uvāca |
adhunā śrotum icchāmi yogasadbhāvanirṇayam |
karaṇaṃ ca yathānyāyaṃ kathayasva sureśvara || 16:1 ||

> The goddess spoke: Now I would like to hear the exposition of the essence of yoga. Furthermore teach me about the Karaṇa [exercises, practice?], according to the rules, O Sureśvara.

īśvara uvāca |
śṛṇu devi pravakṣyāmi yogasadbhāvam uttamam |
yaṃ viditvā na paśyanti janāḥ saṃsārabandhanam || 16:2 ||

> Īśvara spoke: Listen, o Devī, I shall teach you the supreme essence of yoga, by knowing which people don't have to face the fetters of mundane existence.

brahmahā gurutalpī vā surāpasteya eva vā |
athavā saṃkare jātas tat sarvam apanodati || 16:3 ||

> [One can be] a Brahmin-slayer, a violator of his teacher's bed, a drunkard, a thief or can be born into a mixed caste: it [i.e. yoga] will eliminate all [of his sins].

muhūrtārdhe muhūrte vā prāṇāyāmaparāyaṇaḥ |
dhyeyaṃ cintayamānasya tatpāpaṃ kṣīyate narāt || 16:4 ||

> He who engages in Prāṇāyāma for [just] half a moment or for a moment, [and] focuses on the object to be visualized (dhyeya) will have those sins destroyed ... [kṣaṇāt? cf. parallel]

na yamo nāntakaḥ kruddho na mṛtyur bhīmavigrahaḥ |
nāviśanti mahātmāno yogino balavattarāḥ || 16:5 ||

> Mighty [balavat] Yama, the cruel Ender, frightening-looking death will not take possession of the brave yogin.

yathā vai sarvadhātūnāṃ doṣā dahyanti dhāmyatām |
tathā pāpāḥ pradahyante dhruvaṃ prāṇasya nigrahāt || 16:6 ||

Just as the faults of all metals are burnt out by blowing [the fire that heats] them, in the same way sins are surely burnt away by the control of the breath.

aśvamedhasahasraṃ ca rājasūyaśataṃ tathā |
prāṇāyāmaśataṃ caiva na tattulyaṃ kadācana || 16:7 ||

There is nothing like a thousand Aśvamedha sacrifices, a hundred Rājasūya rituals or a hundred [rounds of] prāṇāyāma.

yajñena devān āpnoti rājyaṃ vai tapasaḥ phalam |
saṃnyāsād brahmaṇaḥ sthānaṃ vairāgyāt prakṛtālayam || 16:8 ||

By sacrifice, one can reach the gods [Veda?]. The result of austerities is sovereignty [in yoga?]. By renunciation, one reaches Brahmā's place, and by indifference, Prakṛti's abode.

jñānāt prāpnoti kaivalyaṃ paraṃ brahma sanātanam |
ity etā gatayaḥ pañca vidhivat parikīrtitāḥ || 16:9 ||

By knowledge, one attains kaivalya and the supreme and eternal Brahman [Sāṃkhya?]. These are taught to be the five paths according to the rules.

muhūrtārdhaṃ muhūrtaṃ vā yogaṃ yuñjīta yogavit |
nistaret sarvapāpāni amṛtatvaṃ ca gacchati || 16:10 ||

He will get beyond all sins and will attain immortality, if the knower of yoga practises yoga for half a moment or for a moment,

yuñjāno 'pi prayatnena yāvat tattvaṃ na vindati |
brahmaloke dhruvaṃ vāso viṣṇuloke ca sundari || 16:11 ||

Even if he practises diligently, until he knows the Truth, he will surely abide in Brahmā's and Viṣṇu's homes, O Sundarī,

bhuktvā karmasahasrāṇi sarvakāmasamanvitaḥ |
kṣīṇapuṇyas tato martye jāyate vipule kule || 16:12 ||

and when his merits are exhausted, he will be born in the world of mortals, in a noble family. He will experience thousands of karmas, while he has all possible desires.

yogam evābhiseveta pūrvajātismaro naraḥ |
saṃsārārṇavam uttīrya sa śivatvam avāpnuyāt || 16:13 ||

He should practise only yoga, and he will be a man who remembers his own previous births. He should practise only yoga, and he will be a man who remembers his own previous births. Crossing the ocean of mundane existence, he will obtain Śivaness.

[*yogavidhiḥ* —
The technique of yoga]

devy uvāca |
yogasya vidhim icchāmi śrotuṃ me puruṣottama |
dhyānadhāraṇasiddhīnāṃ kathayasva sureśvara || 16:14 ||

The goddess spoke: I wish to hear about the method of yoga. Teach me, O Puruṣottama, O Sureśvara, about meditation, concentration and the Powers.

maheśvara uvāca |
śṛṇu yogavidhiṃ vakṣye bhavapāśanikṛntanam |
śucir ekāgracittas tu janaśabdavivarjite |
tatrāsīnāsane yogī paramātmāna cintayet || 16:15 ||

Maheśvara spoke: Listen, I shall teach you the method of yoga, the destroyer of the noose of existence. [With his body] purified and his mind concentrated, the yogin should sit down assuming a sitting posture (āsana) in a place which is devoid of humans and noise, and he should think of the Supreme Soul.

padmakaṃ svastikaṃ caiva niṣkalam añjalis tathā |
ardhacandraṃ ca daṇḍaṃ ca paryaṅkaṃ bhadram eva ca || 16:16 ||

[The āsanas are:] padmaka, svastika, niṣkala, añjali, ardhacandra, daṇḍa, paryaṅka, and bhadra.

etadāsanabandhena baddhvā yogaṃ samabhyaset |
samaṃ kāyaśirogrīvaṃ dhārayann acalasthitaḥ || 16:17 ||

He should practise yoga by assuming [any one of] these āsanas, holding his trunk, head and neck level, staying [in the position] without any movement.

pratyāhāras tathā dhyānaṃ prāṇāyāmaś ca dhāraṇā |
tarkaś caiva samādhiś ca ṣaḍaṅgo yoga ucyate || 16:18 ||

Withdrawal of the senses (pratyāhāra), meditation (dhyāna), breat-controll (prāṇayāma), concentration (dhāraṇā), reflection (*tarka*), and samādhi: these are called the six-limbed yoga/ yoga with six ancillaries.

viṣayāsaktacittānām indriyāṇāṃ prati prati |
manasākarṣayed yas tu pratyāhāraḥ sa ucyate || 16:19 ||

That [method] which draws in the senses that are clinging on to the objects again and again [see DhP] with the help of the mind is called withdrawal of the senses.

śabdādiviṣayān devi vartulīkṛtya dhārayet |
vītarāgaḥ samādhistho dhyeye vastuni yojayet || 16:20 ||

O Devī, [the yogin] should concentrate on the [five] sense-objects beginning with sound after he has made them into a ball. His passions gone, dwelling in samādhi, he should join the object of meditation with the object[?].

ātmā dhyātā mano dhyānaṃ dhyeyaḥ śuddhaḥ paraḥ śivaḥ |
yat paraṃ paramaiśvaryam ekaṃ tatra prayojanam || 16:21 ||

The Self is the meditator (dhyātṛ), the mind is meditation (dhyāna), the object of meditation (dhyeya) is Pure Supreme Śiva As regards supreme sovereignty, [that] is the only aim in it [i.e. in dhyāna].

pūrakaḥ kumbhakaś caiva recakas tadanantaram |
praśāntaś ceti vikhyātaḥ prāṇāyāmaś caturvidhaḥ || 16:22 ||

Inhalation, breath retention, then exhalation, and the tranquillized one: prāṇāyāma is fourfold.

pūrake sthāpayed vahniṃ pādāṅguṣṭhena buddhimān |
kumbhakena virudhyeta dahyamānaṃ vicintayet || 16:23 ||

During inhalation, the wise one should establish the fire through his great-toe. By breath retention he should stop it [i.e. the fire] and visualize it [i.e. himself] as being burnt.

bhasmībhūtaṃ tathātmānaṃ recakena vicintayet |
śuddhadehas tataś cātmā śuddhasphaṭikanirmalaḥ || 16:24 ||

Then, while exhaling, he should imagine himself as reduced to ashes. Now his Self has a purified body, one which is as spotless as a clear crystal.

tālaśabdas tu nirvāṇaṃ daśa dve ca prakīrtitaḥ |
prāṇāyāmān na saṃdeho dviguṇā dhāraṇā smṛtā || 16:25 ||

[When this is maintained for] twelve measures of time, that is called nirvāṇa/exhalation? Concentration (dhāraṇā) is twice as long as breath-control (prāṇāyāma), there is no doubt about it.

yoge tu triguṇā proktā saṃkrame ca caturguṇā |
tathotkrāntau pañcaguṇā yogasiddhis tu ṣaḍguṇā || 16:26 ||

As regards yoga, it (dhāraṇā?) is said to be three times as long, in saṃkrama it is four times longer. In case of ritual suicide (utkrānti) is concerned, it is five times longer. [To reach] yogic Powers (yogasiddhi) [it takes] six times longer.

ṣaḍaṅgena samāyukto yogayuktas tu nityaśaḥ |
mānaso yaugapadyaś ca dvirūpo yoga ucyate || 16:27 ||

[The yogin should] always be practising yoga with the six ancillaries. Yoga is taught as having two forms: mental (mānasa) and simultaneous?? (yaugapadya).

akṛtvā prāṇasaṃrodhaṃ manasaikena kevalam |
dhyāyeta paramaṃ sūkṣmaṃ sa yogo mānasaḥ smṛtaḥ || 16:28 ||

[The yogin] can meditate on the supreme subtle one only mentally, without performing breath-control: that type of yoga is called mental [yoga] (mānasa).

saṃyamya manasā prāṇaṃ prāṇāyāmān manas tathā |
evaṃ dhyāyet paraṃ sūkṣmaṃ yaugapadyaḥ sa ucyate || 16:29 ||

[If the yogin] controls his breath with his mind, and his mind with breath-control, and thus meditates on the supreme subtle one, that is called simultaneous [yoga] (yaugapadya).

[*siddhilakṣaṇam* —

siddhilakṣaṇa yogasya śṛṇu vakṣyāmi sundari |
śaṅkhabherīmṛdaṅgaṃ ca veṇudundubhim eva ca |
tāḍitaṃ na ca vindeta yadā tanmayatāṃ gataḥ || 16:30 ||

I shall teach you the signs of success in yoga, listen, O Sundarī. When a conch-shell, kettle-drum, mṛdaṅga-drum, flute or dundubhi-drum is beaten, he will not perceive [the sound] when he has reached such-ness [i.e. Śivaness].

śītoṣṇaṃ sukhaduḥkhaṃ ca tṛṣṇābhukṣaṃ tathaiva ca |
vedanāṃ naiva jānāti yogasiddhas tu sundari || 16:31 ||

Similarly, he will not be able to tell cold from heat, joy from sadness, he will not experience thirst or hunger or pain, when he attains success in yoga, O Sundarī.

eṣa yogavidhir devi tava pṛṣṭena sundari |
kathito 'smi samāsena kim anyat kathayāmy aham || 16:32 ||

This is how I taught the technique of yoga in a nutshell, O Devī, as a reply to your question, O Sundarī. What else shall I teach you?

devy uvāca |
vinā yogena deveśa saṃsāratāraṇaṃ mama |
kathayasva mahādeva nirvikalpakaraṃ manaḥ || 16:33 ||

The goddess spoke: Tell me about the liberation from mundane existence without yoga, O Deveśa! O Mahādeva, [that could] free [one's] mind of doubts/hesitation.

maheśvara uvāca |
sadāśivas tu niśvāsa ūrdhvaśvāsaḥ paraḥ śivaḥ |
tayor madhye tu vijñeyaḥ paramātmā śivo 'vyayaḥ || 16:34 ||

Maheśvara spoke: Sighing is Sadāśiva, a deep breath is supreme Śiva. In between the two, there is Śiva the supreme and imperishable Self.

dhyānayogaṃ na tasyāsti karaṇaṃ ca na vidyate |
jñātamātreṇa mucyante kim anyat paripṛcchasi || 16:35 ||

For one [who knows this], there is neither yoga meditation and nor karaṇa. He is liberated by merely knowing [this]. What else would you like to ask?

[*pañca śāstrāṇi* —
The five Śāstras]

jñānam anyat pravakṣyāmi śṛṇu devi nibodha me |
śāstrapañcasu yat proktaṃ śṛṇu saṃkṣepa nirṇayam |
sāṃkhye yoge pañcarātre śaive vede ca nirmitam || 16:36 ||

I shall teach you another kind of knowledge. Listen, O Devī, listen to me. Listen in short to the [its] exposition as constructed in the five śāstras, in Sāṃkhya, in yoga, in the Pañcarātra, in Śaivism and in the Vedas.

yat sāṃkhyasiddhaṃ kathayāmy ahaṃ te
saṃsāraghorārṇavayogasāram |
yogeṣu sāreṣv atha pañcarātre
vedeṣu śaiveṣu ca niścayas te || 16:37 ||

16.32 Note 'smi.

16.33 Understand *nirvikalpakaraṃ manaḥ* as *manonirvikalpakaraṃ*

16.36 Note how there is no question from Devī after *kim anyat paripṛcchasi* and how we begin a new topic instead. Note also how *saṃkṣepa* stands either for *saṃkṣipta°* or *saṃkṣepena/saṃkṣepataḥ*.

The quintessential yoga which is established in Sāṃkhya, and which is for [liberation from] the terrible ocean of mundane existence, and which I am teaching you now, is there for you as a certainty in essential yoga [teachings], and in the Pañcarātra, in the Vedas, and in Śaivism.

ghrāṇendriyādyeṣu ca yat samastam
manaś ca līnaṃ bhavatīva yasya |
buddhyā niyamya sakalān hi bhāvān
sa labdhalakṣyaḥ śivam abhyupaiti || 16:38 ||

If all of [his] senses beginning with smelling, and also his mind, are dissolved, so to say, and if he suppresses all sensations (bhāva) with his mind, he will attain his aim and will find refuge in Śiva.

śrotrādisarvendriyaniścalatve
ekāgracittaṃ manasā niyamya |
svadehaśūnyaḥ sa bhavec cireṇa
saṃyogasiddhiṃ pravadanti tajjñāḥ || 16:39 ||

[When there is] motionlessness of all senses beginning with hearing, and his attention (cittaṃ), controlled by his mind, becomes focused (ekāgra), his body will slowly disappear. This is called 'success in union' by the experts.

ādāv eva manaḥ śanair uparamet kṛtvā ca vaśyendriyaṃ
yāvat tal layatāṃ vrajeta manasā niḥsaṃjñadehas tathā |
etad dhyānasamādhiyogasakalaṃ prāpnoti niḥsaṃśayaṃ
kiṃ tac chāstrasahasrakoṭipaṭhitaṃ sāraṃ na yo 'nviṣyati || 16:40 ||

First, he should slowly stop his mind [or subj. = manas?], subduing the sense[s] until it [the senses] dissolve[s] together with the mind [see above]. Thus [the yogin's] body is rendered unconscious/senseless. [The yogin] certainly attains this yoga in its entirety, namely meditation and samādhi. Why is it [if] somebody does not seek [this] essence extracted[? mathitam might be better] from ten thousand million books?

ātmārāmajitaḥ samādhinirato vairāgyam apy āśritaḥ
cittaṃ yasya parikṣayo yadi bhavet tiṣṭhet tanutvaṃ yathā |
taj jñeyaṃ gatim uttamaṃ śivapadaṃ saṃsāraduḥkhacchidaṃ
vedānteṣu ca niṣṭha eṣa kathitaḥ kiṃ śāstram anyad viśet || 16:41 ||

He has conquered his joy in his Self, [instead] he rejoices in samādhi and he has also taken refuge in indifference (vairāgya). When the end comes, his mind

will remain [in] corporal form??? That is to be known as the highest path, Śiva's abode, which puts an end to mundane suffering. And this is taught as 'completion' [niṣṭhā!] in the Vedānta (in the Upaniṣads?). Why should anyone resort to any other teaching?

hṛtpadme karṇikāyām upari ravir avadyotayanto 'ntarālam
yattejastejamārgair bahalatamaghanair dyotanād dīptadīpam |
bhittvā yat tāludeśe mukham uparigataṃ tāludeśena mūrdhni
! mūrdhni dvārāntareṇa śivaparamapadaṃ yānti yogena yuktāḥ || 16:42 ||

On [upari, here with loc.] the pericarp of the heart-lotus, there is a sun, illuminating the intermediate space. There is a lamp lit by the shining of the most dense mass of rays of its light, which having pierced the mouth at the soft palate, goes upwards through the soft palate towards the top of the head. Those practising yoga leave for Śiva's supreme abode through the door on the top of their heads.

kṛṣṇaḥ kṛṣṇatamottamo 'timahato yas tejatejātmakaḥ
lokālokadharādharaḥ śriyapatiḥ prāṇapraviṣṭālayaḥ |
kartā kāraṇam avyayo 'vyayam asau vyāpī vibhaktāvidam
viṣṇur bhāvamayo vibhaktaviṣayair viśveśvaro viśvavit || 16:43 ||

[Tentative:] Kṛṣṇa, the highest of the darkest ones, the extremely great one, who is essentially the splendour of light/who shines/is sharp, the one who has never been born, the supporter of the world and the non-world and of the earth, husband to Śrī, abiding in the breath, the imperishable creator, the imperishable cause,[?] he the [all-]pervading, the arranger/distributor?, ...? Viṣṇu, ..., the lord of the universe, the omniscient one.

! eṣa tattvavaraḥ parāparamayas tejaḥ parasthānadaḥ
buddhyā bhāvanabhāvayendriyamano dehāntar ālokayan |
hṛtpadmāyatanasthitaḥ sa puruṣo niśvāsam ucchvāsadaḥ
nādas tasya sadā sadā nadati taṃ nādopariṣṭhā haraḥ || 16:44 ||

is viewing the senses and the mind inside the body through the Buddhi which is transformed by meditation. That Puruṣa is located in the abode in the heart-lotus, he who gives us exhalation and inhalation.

yas tejas tejate 'jo bahuniviḍaghano granthimālopagūḍhaḥ
mūrtir mūrtānusārī bahukaraṇabhṛtaṃ kāraṇād dehabandhaḥ |
bhittvā granthiṃ sapāśaṃ viṣam iva viṣayaṃ tyaktasaṅgaikabhāvāḥ
paśyanty ete tam īśaṃ guṇakalarahitaṃ nirvikāraṃ prakāśam || 16:45 ||

He who is intensifying energy, the unborn one, who is a very dense mass, who is hidden in the garland of knots, the embodiment, who follows the embodied form, ... piercing the knot together with the bond, abandoning the objects of the senses and attachment like poison, focusing their states of mind, they can see him, the God, who is devoid of [even] a small portion of the Guṇas, and who is formless light.

yo 'sau tejāntarātmā kamalapuṭakuṭīsaṃkaṭasthānalīnaḥ
indor bhāsānurūpī vimaladalasadācchāditaḥ karṇikāyām |
tatra sthāne sthito 'sau tribhuvananilayaḥ sarvabhūtādhivāsaḥ
ākāśād ūrdhvatattvasthitavikasakalāsaṃhato muktabandhaḥ || 16:46 ||

He whose inner self is energy, and who is hiding in the contracted place in the abode which is the hollow of the lotus [in the heart], who resembles the Moon's light, who is always hidden in the pericarp among the spotless petals, is, while remaining in that place, the abode of the three worlds and the home of all beings, free of bondage, the one with the crescent moon, being at the Tattva above space.

etāni tattvāny akhilāni devi
saṃkṣepataḥ kīrtitaḥ pañcabhedaḥ |
śrotuṃ kim anyad vijigīṣitārtham
saṃsāramokṣeṇa ca tatparo 'sti || 16:47 ||

These are all the Tattvas, O Devī. The five-fold classification has been taught in short. What other topic do you wish to hear, [something] related to liberation from saṃsāra?

devy uvāca |
tuṣṭāsmi deva mama saṃśayam adya naṣṭam
adya prasannaparameśvara īśvara tvam |
adya śrutaṃ tvayi ca puṇyaphalaprabhāvam
pūrṇāni cādya mama iṣṭamanorathāni || 16:48 ||

O God, I am satisfied. Now my doubts have been removed. Now you are a gracious supreme Lord, O Īśvara! Now I have heard FROM you the power of the fruits of merit.

16.45 The correction from °*kara*° to °karaṇa° in K_7 (in a second hand) is indicated, rather unusually, within the next line, just below the *kākapada* signalling the omission.

ajñānapaṅkaghanamadhyanilīyamānām
uttārayeśa sakalārtivināśanāya |
sarveśa tattvaparamārtha namo namas te
adyāpi tṛptir iha nāsti mamāpi śambho || 16:49 ||
pītvāmṛtaṃ cottamavaktrajātam
ākhyāhi dānaṃ phaladharmasāram |
saṃsārapāraṃ paramaṃ nayasva
kṛpāṃ mayīśāna kuru prasīda || 16:50 ||
|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe 'dhyātmanirṇayo nāmādhyāyaḥ ṣoḍaśamaḥ* ||

Here ends the sixteenth chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called the Description of Spirituality.

16.50 Pāda c and pāda d are in the reverse order in Eand pāda d (*kṛpāṃ...*), and while it is missing from all the palm-leaf manuscripts, it appears as the last line of this stanza in two paper manuscripts: NGMPP A 1341-6 (NAK 4/93) and NGMPP C 107-7 (Kesar 537). One of these (or both) may have been the main source for Naraharinath's edition. Note also that these two paper manuscripts seem to have been written by the same hand.

[saptadaśamo ’dhyāyaḥ]
[Chapter Seventeen]

[*dānadharmaviśeṣaḥ* —
The particulars of the Dharma of donation]

devy uvāca |
pṛthag dānasya icchāmi śrotuṃ māṃ dātum arhasi |
annavastrahiraṇyānāṃ gobhūmikanakasya ca || 17:1 ||

I wish to hear about [the types of] donation one by one. Please let me [hear about donating] food, clothes, gold, cows, land, and gold[?!].

[*annapradānam* —
Donation of food]

bhagavān uvāca |
susaṃskṛtam annam atipradadyād
ghṛtaprabhūtam avadaṃśayuktam |
ghṛtaprapakvaṃ sukṛtaṃ ca pūpaṃ
sitena khaṇḍena guḍena yuktam || 17:2 ||

The Lord spoke: One should excel in donating food that is well-cooked, rich in ghee and contains pungent ingredients, well-prepared bread baked? with ghee, white sugar and molasses.

mārgaṃ khagaṃ codakajaṅgalaṃ ca
dadyād vaṭaṃ nāgaravaṃśamūlam |
śākaṃ phalaṃ cāmlamadhūratiktaṃ
pānaṃ payaḥ śītasugandhatoyam || 17:3 ||

One should give meat coming from deer, birds, and water[-animals], and [the fruits of the] Banyan-tree, dried ginger (*nāgara*), sugarcane, and roots, vegetables, sour, sweet and pungent fruits, and for drinks, milk, and cold and fragrant water.

17.1 MMW: ‘dā: to permit, allow (with inf.) [MBh.] i Śak. vi, 22;’ Otter par. 145: ‘biye (bil-) “to give”: Alongside its lexical meaning, this verb can also mean “to allow” if used with a preceding verb noun. With the converb in -āwo, it can be used to indicate that the action is performed for the benefit of someone else.’

17.3 For *nāgara* as ‘dried ginger’ (in *pāda* b), see **? ?** , 567. Note °*madhūra*° for °*madhura*° in *pāda* c metri causa; or read °*madhūka*° (Madhuca latifolia).

dadhi pradadyād guḍamiśritaṃ ca
mṛṇāla śālūka ca nālakā ca |
sadakṣiṇālepapavitrapuṣpaṃ
śraddhānvitaḥ satkṛtayā praṇamya || 17:4 ||

One should give coagulated milk mixed with molasses, lotus-fibre [root?], lotus-roots, lotus-stalks, ointments accompanied by gifts, Kuśa grass (*pavitra*), and flowers, with faith and respect, bowing down.

prayāti lokaṃ jagadīśvarasya
vimānayānaiḥ sahito 'psarobhiḥ |
ekaikasikthasya sahasravarṣam
annaprado modati devaloke || 17:5 ||

He goes to the world of Jagadīśvara on ærial vehicles, together with Apsarases. He who donates food will have fun in the world of gods for a thousand years for each lump of boiled rice [that he gave].

cyutaś ca martye sa bhaved dhanāḍhyaḥ
kulodgataḥ sarvaguṇopapannaḥ |
yaśaḥ śriyaṃ sarvakalājñatā ca
bhavet sa bhogī sakalatraputraḥ || 17:6 ||

Descending to the human world, he will become a rich man. He will be born in a noble family and will possess all possible virtues, fame, beauty, and knowledge of all the arts. He will be rich together with his wife and sons.

dadyād daridrakṛpaṇārtadīnāṃ
kālāgatatvāturam āgatānām |
tṛṣṇābubhukṣāgatikāgatānāṃ
dattvā sa dharmaphalam āśrayeta || 17:7 ||

One should donate to the poor, the miserable, the oppressed, the wretched, to those suffering of old age, to those whose share is thirst, hunger, who are without resources. By donating, one will be connected to the fruits of Dharma.

17.5 Most MSS read *prayānti* in *pāda* a.

17.7 My emendation in *pāda* a presupposes either that °*dīnāṃ* is the result of an original confusion, and what was meant was °*dīnānāṃ*, a plural genitive, or that this form was considered acceptable for a plural genitive. The latter is what we see in Aiśa Sanskrit EXAMPLES. Another possibility could be to read °*dīna-* as part of a longer compound. Read *kṛpaṇā*° as *kripaṇā*° in *pāda* a to restore the metre. See a similar case in 17.57b. Note the variant *kālāgadatvā*°...

deśe ca kāle ca tathā ca pātre
dānādidharmasya phalaṃ kaniṣṭham |
vāṇijyadharmā hi phalāśritānāṃ
dharmo hi tasya na ca nirmalo 'sti || 17:8 ||

[From among aspects such as] the place, the time and the recipient of the Dharma of donation etc., the fruits are the least significant. For surely those who count on the fruits [of their actions] practise the Dharmas of trade. The Dharma of such a person will not be spotless.

toyaṃ ca dadyāl laghupūrṇakumbhaṃ
śītaṃ sugandhaṃ parivāsitaṃ ca |
sa yāti lokaṃ salileśvarasya
na saptajanmāni tṛṣābhibhūtaḥ || 17:9 ||

He should give cool, nice-smelling and scented water [in] a light waterpot[?] filled up to the brim. He will go to the world of the Lord of Waters (*salileśvara*) [i.e. Varuṇa] and will not be overcome by thirst thoroughout seven births.

[*vastrādipradānam* —
Donation of clothes etc.]

upānahaṃ yo dadati dvijāya
suśobhanaṃ tailasudīpitaṃ ca |
te yānti lokam amarādhipasya
yamālayaṃ kaṣṭapathā na yānti || 17:10 ||

He who donates a beautiful pair of sandals, polished with oil, to a Brahmin will go to the world of the king of the immortal ones [i.e. Indra], and will not approach Yama's abode through a difficult path.

prakṣīṇapuṇyaḥ punar atra loke
jāto bhaved divyakulopapannaḥ |
dhanaiḥ samṛddho 'dhipatitvatāṃ ca
rathāśvanāgāsanagā bhavanti || 17:11 ||

When his merits fade away, he will be born again in this world into a noble family. He will be abounding with wealth, will be a king, seated on a throne on a chariot, a horse, or an elephant.

vastrapradānena bhavanti devi
rūpottamāḥ sarvakalājñatā ca |
samṛddhisaubhāgyaguṇānvitāś ca
svargacyutās te puruṣā bhavanti || 17:12 ||

By donating clothes, O Devī, they will become most beautiful people, with knowledge of all the arts, endowed with riches, beauty, and virtues, after they have descended from heaven.

vastrapradānābhiratasya puṃsaḥ
anyāṃ pravakṣyāmi tataḥ praśaṃsām |
vastraṃ tu lokeṣv abhipūjanīyaṃ
vastraṃ narāṇāṃ tv atimānanīyam || 17:13 ||

I shall then praise further the man who engages in the donation of clothes. Clothes are to be honoured in the worlds, clothes are to be held in extremely high esteem by people.

vastraṃ tu bhūyo na ca mānalābhaḥ
parābhavaś cātijugupsanaṃ ca |
tasmād dhi vastraṃ satataṃ pradeyaṃ
yaśaḥ śriyaḥ svargam anantalābham || 17:14 ||

[If] clothes are in abundance, there is no respect,[?] [only] contempt and extreme disgust. Therefore clothes should always be donated, [and by this come] fame, fortune, heaven, and endless profit.

yāvanti sūtrāṇi bhavanti vastre
tāvadyugaṃ gacchati somalokam |
puṇyakṣayāj jāyati martyaloke
vastraprabhūte dhanadhānyakīrṇe |
surūpasaubhāgyayaśasvinaś ca
vidyādharā lokaprabhutvatāṃ ca || 17:15 ||

He will stay in Somaloka for as many æons as there are threads in the clothes [donated]. Because his merits fade away, he is reborn in the human world, with an abundance of clothes and having a lot of riches and corn. They will be beautiful, attractive, and glorious demigods (*vidyādhara*), and [they will obtain] supremacy over the world.

dvijebhyaś chatraṃ sukṛtaṃ pradadyād
varṣātapatraṃ dṛḍhaśobhanaṃ ca |
aṅgāravarṣaṃ trapukhaḍgam ādyam
asaṃśayaṃ trāyati yāmyamārge || 17:16 ||

17.15 Note the *krama* licence in operation in *pāda* f (*pra*). *vidyādhara*: see Hidas 2019, 24–25.

One should donate well-made parasols to Brahmins which protect them from rain and sunlight, and are firm and nice. It will no doubt protect [them] from charcoal, [molten] tin, knives, etc. rain[ing down on them] on their way to Yama['s abode in hell].

svargaṃ ca yāti grahanāyakasya
sa varṣakoṭyāyutam antakāle |
jāyanti te mānuṣa martyaloke
gṛhottame bhogapatir bhavanti || 17:17 ||

He will go to the heaven of the chief of the planets [i.e. the Sun] at the time of his death to stay for millions of years. They will be born as humans in the human world in a superb house, and they will be governors.

kṛtvā maṭhaṃ śobhana vipradātā
dravyeṇa śuddhena tu pūrayitvā |
sa yāti devendrasado yatheṣṭaṃ
sa varṣakoṭīśata divyasaṃkhye || 17:18 ||

He who builds and donates a hut to a Brahmin, filling it with pure goods, will go to the abode of the king of the gods [i.e. Indra] at pleasure [to stay] for millions of years, in divine calculation [i.e. counted in divine years].

tadantakāle yadi mānuṣatvaṃ
jāyanti te saptamahīprabhoktā |
sa saptaratnatrayasamprayukto
balādhiko yajñasahasrakartā || 17:19 ||

After that, when they are born into a human existence, they become the kings of the seven worlds. They will be endowed with seven triads of gems[?], having excessive strength, performing thousands of sacrifices.

[*bhūmipradānam* —
Donation of land]

bhūmipradātā dvija hīnadīnaḥ
samṛddhasasyo jalasaṃnikṛṣṭaḥ |
sa yāti lokam amarādhipasya
vimānayānena manohareṇa || 17:20 ||

17.16 To make sense of *pāda* c, especially *trapukhaḍga* ('tin knife'?), I interpret *aṅgāra*, *trapu*, and *khaḍga* as three types of rain, so to say, that awaits people on their way to hell. Understand *aṅgāra-trapu-khaḍgādya-varṣāt* [*trāyati*]. See molten tin filling up people's bodies in hell in *Śivadharmottara* 7.151, 183, 197, 205, etc.

He who donates to a poor and distressed Brahmin land that yields plenty of corn and is in the vicinity of water will go to the world of the king of the immortal ones [i.e. of Indra] on a fascinating ærial vehicle.

manvantaraṃ yāvad abhuktabhogān
tadantakāle cyuta martyaloke |
sa jambukhaṇḍādhipatir bhaveta
vīryānvito rājasahasranāthaḥ || 17:21 ||

[He will experience] never-experienced enjoyments for the period of a Manu era. After that he descends to the human world. He will become the king of the Jambu continent, possessing valour, the overlord of thousands of kings.

[*gopradānam* —
Donation of cows]

sacailaghaṇṭāṃ kanakāgraśṛṅgāṃ
dogdhrīṃ savatsāṃ payasā dvijānām |
dattvā dvijebhyaḥ samalaṅkṛtāṃ gāṃ
prayānti lokaṃ surabhīsutānām || 17:22 ||

Those who give a cow to a Brahmin, along with its calf and milk, one that has been dressed up and has bells, one that has gold on the tip of its horns, one that yields milk, one that has been embellished, will go to the world of cows.

yāvanti romāṇi bhavanti gāvas
tāvad yugānām anubhūya bhogān |
tasmāc cyutā martya mahībhujās te
sahasrarājānugato mahātmā || 17:23 ||

They will experience enjoyments for that many æons as there are hairs on the cow. Then they will descend to the human world and will become noble rulers controlling a thousand kings.

17.20 Understand the Sanskrit of *pāda*s ab as follows: *dvijāya hīnadīnāya sasyasamṛddha-jalasaṃnikṛṣṭa-bhūmi-pradātā*.

17.21 Most sources read °*ṣaṇḍā*° for °*khaṇḍā*°, which can be considered not more than an orthographic variant.

17.22 Note the odd repetition of *dvija* in *pāda*s cd, and that *samalaṅkṛtāṃ gāṃ* is found only in one witness.

17.23 *gāvas* (plural nominative) in *pāda* a stands for *gavām* (plural genitive) or *gos* (singular genitive). Note the stem form *martya* for *martye/martyaṃ* in *pāda* c.

[*suvarṇādipradānam* —
Donation of gold etc.]

suvarṇakāṃsyāyasaraupyadātā
tāmrapravālān maṇimauktikādyān |
dattvā dvijebhyo vasusādhyaloke
prāpnoti varṣaṃ daśapañcakoṭyaḥ || 17:24 ||

If one gives golden, brass, iron, or silver objects, copper, coral, gems, pearls, etc., to Brahmins, one will live through 150 million years in the world of the Vasus and Sādhyas.

bhuktvā yatheṣṭaṃ krama devalokān
cyutaś ca martye sa bhaven narendraḥ |
sudurjayaḥ śakrasahasrajetā
sudīrgham āyuś ca parākramaś ca || 17:25 ||

Having enjoyed the divine worlds in due order, according to his wishes, he will descend to the human world and will be a king. He will be extremely difficult to defeat and will be capable to defeat thousands of Śakras [Indras]. Also, [he will have] a very long life and heroism.

[*vimiśraviṣayāṇi* —
Miscellaneous topics]

yat prekṣaṇaṃ darśayituṃ pradātā
surūpasaubhāgyaphalaṃ labheta |
tṛṇāśanāmūlaphalāśanena
labheta rājyāni akaṇṭakāni || 17:26 ||

He who facilitates staging spectacles [for people] to see will obtain the fruits of being handsome and attractive. By eating grass, roots and fruits, one will obtain kingdoms that have no enemies.

17.24 Although to emend °*koṭyo* to °*koṭīḥ* in *pāda* d would be more correct than what I have chosen, °*koṭyaḥ*, I have decided to echo 18.4b instead.

17.25 Note *krama* for *kramāt* in *pāda* a. I have adopted the reading °*lokān*, as the object of *bhuktvā*, rejecting °*lokāt*/*lokāc*, which could also work if we supply *bhogān* as the object of *bhuktvā*. My choice is based on 17.47cd: *bhuktvā lokān kramāt sarvān śivaloke pratiṣṭhitaḥ*. °*jetā* in *pāda* c may have been the result of metathesis from °*tejā*, although the former fits the context perfectly well.

17.26 This section clearly draws on, or paraphrases, MBh 13.7. See some of the most evident parallels in the apparatus.

labheta parṇāśana svargavāsaṃ
payaḥprayogena ca devalokam |
śuśrūṣaṇe yo gurave ca nityaṃ
vidyādharo jāyati martyaloke || 17:27 ||

He who feeds on leaves will obtain a stay in heaven. By using only milk/water, [he will get] to the divine world. And he who is always [engaged] in obedience towards the guru will be born as a demigod (*vidyādhara*) in the human world.

dadyād gavāṃ grāsa tṛṇasya muṣṭiṃ
gavāḍhyatāṃ jāyati martyaloke |
śrāddhaṃ ca dattvā prayato dvijāya
samṛddhasantāna bhaved yugānte || 17:28 ||

Should one give food, a handful of grass, to cows, one will be reborn in the human world possessing an abundancy of cows. By giving [food] to a Brahmin [after] a Śrāddha ritual piously, [his] lineage will be rich until the end of the æon.

ahiṃsako jāyati dīrgham āyuḥ
kulottamo jāyati dīkṣitena |
kālatrayaṃ snānakṛtena rājyaṃ
pītvā ca vāyuṃ tridaśādhipatvam || 17:29 ||

He who refrains from violence will have a long life. By being initiated, he will have a high-class family. He who performs a bath thrice [a day will have] a kingdom. He who drinks [only] air [i.e. fasts] will be the lord of the thirty [gods].

anaśnatāyāḥ phalam īśaloke
tṛptir bhavet toyapradānaśīlaḥ |
annapradātā puruṣaḥ samṛddhaḥ
sa sarvakāmān labhatīha loke || 17:30 ||

Note *yat* in *pāda* a... The lengthening of the final vowel of *tṛṇāśanā* in *pāda* c is most probably metri causa. The repetition of *aśana* is odd, and one wonders how *pāda*s cd, and some of the verses below on various ways of fasting, connect to our main topic here, donations.

17.28 Note that *gograsa* as a technical term denotes the ritual feeding of cows. See, e.g., DevīBh 11.22.16ff.

The fruit of not eating is in Īśaloka. One whose habit is to give water will have satisfaction. A man who gives food will be rich; he will fulfil all his desires in this world.

śraddhāmatir yaḥ praviśed dhutāśaṃ
sa yāti lokaṃ prapitāmahasya |
satyaṃ vaded yo 'pi ca dharmaśīlo
modaty asau devi sahāpsarobhiḥ || 17:31 ||

He who enters the fire with a trusting mind will go to the world of the Grandfather [i.e. Brahmā]. And if a virtuous person speaks the truth, he will rejoice, O Devī, together with Apsarases.

rasāṃs tu ṣaḍ ye parivarjayanti
atīva saubhāgya labheta sādhvī |
dānena bhogān atulān labheta
cirāyutāṃ yāti hi brahmacaryāt || 17:32 ||

As for someone who completely gives up the six flavours, a virtuous woman (*sādhvī*) will obtain excessive prettiness. One can obtain matchless enjoyments by donating. By chastity, one can have a long life.

dhanāḍhyatāṃ yāti hi puṇyakarmā
maunena ājñāṃ labhate alaṅghyām |
prāpnoti kāmaṃ tapasaḥ sutaptaṃ
kīrtiṃ yaśaḥ svargam anantabhogam |
āyuḥśriyārogyadhanaprabhutvaṃ
jñānādilābhaṃ tapasā labheta || 17:33 ||

Those who perform meritorious acts will have an abundance of wealth. By observing silence, one can exercise inviolable command. He who practises austerities will fulfil his desires. One will obtain fame, glory, heaven, endless

---

17.30 *Pāda* a may hint at suicide by fasting.

17.31 Entering the fire as a method of ritual suicide appears, e.g., in NiśvMukha 3.16cd–17: *yaḥ tīrthaṃ smarate nityaṃ maraṇaṃ cābhikāṅkṣate* || *agnipraveśaṃ yaḥ kuryān mānavo niyame sthitaḥ* | *rudralokam avāpnoti tenaiva saha modate* ||; 'He who always remembers [a certain] pilgrimage site and desires to die (*maraṇaṃ cābhikāṃkṣate*) [there] [and] who [therefore] enters the fire [there], following the prescribed injunction (*niyame sthitaḥ*), [that] man (*mānavaḥ*) will obtain the world of Rudra and rejoice [there] with him.' (Tr. in **? ?** , 274.)

enjoyments, longevity, beauty, health, wealth, sovereignty, knowledge, etc., by asceticism.

trailokyādhipatitva śakra-m-agamat kṛtvā tapo duṣkaraṃ
yakṣeśo 'pi tapaḥprabhāvam abhavad guhyādhipatyaṃ mahat |
rakṣeśo 'pi vibhīṣaṇas tv amaratāṃ prāptas tapasaiva tu
rudrārādhanatatparas tapaphalān nandī gaṇatvaṃ gataḥ || 17:34 ||

Śakra [i.e. Indra] became the ruler of the three worlds by doing arduous penance. The king of the Yakṣas [i.e. Kubera], too: [by] the power of [his] austerities mighty sovereignty arose over the Guhya[ka]s. The king of the Rakṣas, Vibhīṣaṇa [Rāvaṇa's brother] also gained immortality merely by penance. Nandin became one of the Gaṇas as the fruit of [his] penance: focusing on the worship of Rudra.

jñānaṃ dvijānāṃ tapa āha viṣṇuḥ
kṣatraṃ tapo rakṣaṇam āha sūryaḥ |
vaiśyaṃ tapaś cārjanam āha vāyuḥ
śūdraṃ hi śilpaṃ tapa āha indraḥ || 17:35 ||

Viṣṇu proclaimed that the penance of Brahmins was knowledge. Sūrya taught that the penance of Kṣatriyas was protection. Vāyu said that the penance of Vaiśyas was accumulating [wealth]. With regards to Śūdras, Indra taught handicraft as penance.

raṇotsahaṃ kṣatriyayajñam iṣṭaṃ
vaiśye havir yajñam udāharanti |

17.33 It is best to understand *tapasaḥ sutaptaṃ* in *pāda* c as *tapasi sutapte* or *sutaptatapasaḥ* (ablative).

17.34 *Pāda* a may refer to the penance Indra performed in Malada/Karūṣa after killing Vṛtra. See *Rāmāyaṇa* 1.23.17ff.: *purā vṛtravadhe rāma malena samabhiplutam* | *kṣudhā caiva sahasrākṣaṃ brahmahatyā yadāviśat* || *tam indraṃ snāpayan devā ṛṣayaś ca tapodhanāḥ* | *kalaśaiḥ snāpayām āsur malaṃ cāsya pramocayan* ||, etc.

Pāda b probably refers to the penance Kubera performed to obtain favours from Brahmā. A hint on this is, e.g., in *Rāmāyaṇa* 5.7.10–11: *brahmaṇo 'rthe kṛtaṃ divyaṃ divi yad viśvakarmaṇā* | *vimānaṃ puṣpakaṃ nāma sarvaratnavibhūṣitam* || *pareṇa tapasā lebhe yat kuberaḥ pitāmahāt* | *kuberam ojasā jitvā lebhe tad rākṣaseśvaraḥ* ||.

The reference in *pāda* c is to Vibhīṣaṇa's penance by which he received the boon to live as a righteous man. See *Rāmāyaṇa* 7.9.30ff, especially 7.10.29–30: *atha prajāpatiḥ prīto vibhīṣaṇam uvāca ha* | *dharmiṣṭhas tvaṃ yathā vatsa tathā caitad bhaviṣyati* || *yasmād rākṣasayonau te jātasyāmitrakarṣaṇa* | *nādharme jāyate buddhir amaratvaṃ dadāmi te* ||.

On Nandin's becoming a Gaṇa (*pāda* d), see, e.g., SkandaP 21.18ff.

śūdrasya yajñaḥ paricaryam iṣṭaṃ
yajñaṃ dvijānāṃ japam ukta†mokṣaḥ† || 17:36 ||

Prowess in battle is regarded as proper worship for Kṣatriyas. With regards to Vaiśyas, fire-oblation is said to be worship. Service is regarded as worship for Śūdras. The Brahmins' worship is recitation... ?

[*svamāṃsarudhiraputrakalatradānam* —
Donation of one's own flesh and blood, son and wife]

devy uvāca |
svamāṃsarudhiraṃ dānaṃ dānaṃ putrakalatrayoḥ |
kiṃ praśasyaṃ mahādeva śrotum icchāmi tattvataḥ || 17:37 ||

Devī spoke: Are one's own flesh and blood and one's son and wife praised as donation, O Mahādeva? Tell me the truth please.

maheśvara uvāca |
svamāṃsarudhiraṃ dānaṃ praśaṃsanti manīṣiṇaḥ |
śrūyatāṃ pūrvavṛttāni saṃkṣipya kathayāmy aham || 17:38 ||

Maheśvara spoke: The wise praise one's own flesh and blood as donation. Let us hear the old legends. I shall relate them in brief.

uśīnaras tu rājarṣiḥ kapotārthe svakāṃ tanum |
tyaktvā svargam anuprāptaḥ parārthe paratatparaḥ || 17:39 ||

Uśīnara, the royal saint, by giving up his own body to save a dove, focusing on others for a higher aim, reached heaven.

putramāṃsaṃ svayaṃ chittvā agnidattaṃ purānaghe |
tena dānaprabhāvena alarkas tridivaṃ gataḥ || 17:40 ||

He himself cut the flesh of his son, and roasted it, in the past, O sinless Goddess. Alarka reached the third heaven by force of the same [type of] donation.

17.36 Compare verse 19.40.

17.39 King [Śibi] Uśīnara offered his own flesh to save a dove, who was Agni in disguise, from a hawk, who was Indra. See MBh 3.130–131, especially 3.131.22–23: *śyena uvāca* | *uśīnara kapote te yadi sneho narādhipa* | *ātmano māṃsam utkṛtya kapotatulayā dhṛtam* || *yadā samaṃ kapotena tava māṃsaṃ bhaven nṛpa* | *tadā pradeyaṃ tan mahyaṃ sā me tuṣṭir bhaviṣyati* ||. See also *Rāmāyaṇa* 2.12.4: *saṃśrutya śaibyaḥ śyenāya svāṃ tanuṃ jagatīpatiḥ* | *pradāya pakṣiṇo rājañ jagāma gatim uttamām* ||.

svadāradānena sudāsaputra
aputrabhūtasya ca putra jātaḥ |
svarge svayaṃ cākṣayabhogalābhaṃ
prāpto mahaddānaphalaprabhāvāt || 17:41 ||

By donating his own wife, a son was born to Sudāsa's son, who had not had a son. He himself reached undecaying enjoyments in heaven thanks to the fruition of this great act of giving.

17.40 Traditionally, it is Śibi [Uśīnara] who is said to have killed and cooked his own son, Bṛhadgarbha, without hesitation, on the request of a Brahmin. See MBh Suppl. 3.21: *asāv ahaṃ śibinā samo nāsmi* ||139|| *yato brāhmaṇaḥ kaścid enam abravīt* | *śibe annārthy asmīti* ||140|| *tam abravīc chibiḥ* | *kiṃ kriyatām* | *ājñāpayatu bhavān iti* ||141|| *athainaṃ brāhmaṇo 'bravīt* | *ya eṣa te putro bṛhadgarbho nāma eṣa pramātavya iti* | *tam enaṃ saṃskuru* | *annaṃ copapādaya* | *tato 'haṃ pratīkṣya iti* ||142|| *tataḥ putraṃ pramāthya saṃskṛtya vidhinā sādhayitvā pātryām arpayitvā śirasā pratigṛhya brāhmaṇam amṛgayat* ||143|| *athāsya mṛgayamāṇasya kaś cid ācaṣṭa* | *eṣa te brāhmaṇo nagaraṃ praviśya dahati te gṛhaṃ kośāgāram āyudhāgāraṃ stryagāram aśvaśālāṃ hastiśālāṃ ca kruddha iti* ||144|| *atha śibis tathaivāvikṛtamukhavarṇo nagaraṃ praviśya brāhmaṇaṃ tam abravīt* | *siddhaṃ bhagavann annam iti* ||145|| *brāhmaṇo na kiṃ cid vyājahāra* | *vismayād adhomukhaś cāsīt* ||146|| *tataḥ prāsādayad brāhmaṇam* | *bhagavan bhujyatām iti* ||147|| *muhūrtād udvīkṣya śibim abravīt* | *tvam evaitad aśāneti* ||148|| *tatrāha* | *tathā* | *iti* ||149|| *śibis tathaivāvimanā mahitvā kapālam abhyuddhārya bhoktum aicchat* ||150|| *athāsya brāhmaṇo hastam agṛhṇāt* | *abravīc cainam* | *jitakrodho 'si* | *na te kiṃ cid aparityājyaṃ brāhmaṇārthe* ||151|| *brāhmaṇo 'pi taṃ mahābhāgaṃ sabhājayat* ||152|| *sa hy udvīkṣyamāṇaḥ putram apaśyad agre tiṣṭhantaṃ devakumāram iva puṇyagandhānvitam alaṃkṛtam* ||153|| *sarvaṃ ca tam arthaṃ vidhāya brāhmaṇo 'ntaradhīyata* ||154|| *tasya rājarṣer vidhātā tenaiva veṣeṇa parīkṣārtham āgata iti* ||155||.

Alarka, on the other hand, gave his own eyes to a Brahmin. See *Rāmāyaṇa* 2.12.5: *tatha hy alarkas tejasvī brāhmaṇe vedapārage* | *yācamāne svake netre uddhṛtyāvimanā dadau* ||. The redactor of this verse seems to have considered the above mentioned story of the sacrificed son to be connected to Alarka, rather than Śibi, or possibly a line may have dropped out. In *Rāmāyaṇa* 2.12.4–5, the two stories in question, that of Uśīnara killing his son and that involving Alarka offering his eyes to a Brahmin, are mentioned next to each other: *saṃśrutya śaibyaḥ śyenāya svāṃ tanuṃ jagatīpatiḥ* | *pradāya pakṣiṇo rājañ jagāma gatim uttamām* || *tathā hy alarkas tejasvī brāhmaṇe vedapārage* | *yācamāne svake netre uddhṛtyāvimanā dadau* ||.

17.41 Sudāsa's son was Mitrasaha, later, when living as a Rākṣasa, also known as Kalmāṣapāda. After Vasiṣṭha's curse turned him into a Rākṣasa, another curse fell upon his head pronuonced by a Brāhmaṇī whose husband he had killed. This second curse meant that the moment he touched a woman, he would die. For this reason, he later offered his own wife, Madayantī, to Vasiṣṭha, in order to beget a son (Aśmaka). See BhāgP 9.9.18ff. For an-

yādavaś cārjuno devi dattvā khāṇḍavabhojanam |
tapanasya prasādena saptadvīpeśvaro bhavet || 17:42 ||

> Yādava [i.e. Kṛṣṇa] and Arjuna allowed [Agni] to consume the Kāṇḍava[-forest]. By the kindness of Agni (*tapana*), [Arjuna] became the lord of the seven islands.

hariṇā ca śirāṃ bhittvā dattaṃ me rudhiraṃ purā |
pratīcchitaṃ kapālena brahmasambhavajena me || 17:43 ||

> In the old times, Hari [i.e. Viṣṇu] cut one of his veins and gave me his blood. I collected it in the skull that used to belong to Brahmā.

divyavarṣasahasrāṇi dhārā tasya na chidyate |
parituṣṭo 'smi tenāhaṃ karmaṇānena sundari || 17:44 ||

> For a thousand divine years, its flow did not stop. I became satisfied with him, with this deed, O beautiful Goddess.

varaṃ dattaṃ mayā devi purāṇapuruṣo 'vyayaḥ |
akṣayaṃ balam ūrjaṃ ca ajarāmaram eva ca || 17:45 ||

---

other example a giving away one's own wife, see VSS chapter 12. °*putra/e* in *pāda* a is either a locative, meant to agree with °*bhūtasya* in *pāda* b, or is rather to be taken as a stem form noun. In fact *sudāsaputra aputrabhūtasya* looks like a noun phrase in which only the last element is declined.

17.42 In their fight with Indra, Arjuna and Kṛṣṇa set the Khāṇḍava forest on fire in order for Agni to consume it, causing the death of many living creatures. See MBh 1.214.1ff (*khāṇḍavadahaparvan*), and *khāṇḍavadāha* in ? ? s.v. *tapana* means 'burning,' but could also signify Agni. Also, consider emending *bhavet* in *pāda* d to *'bhavat*.

17.43 For this episode of Viṣṇu donating his blood to Śiva, and for support of Yokochi's highly welcome emendation in *pāda* a, see *Skandapurāṇa* 6.4–6cd: *abhyagāt saṃkrameṇaiva veśma viṣṇor mahātmanaḥ* | *tasyātiṣṭhata sa dvāri bhikṣām uccārayañ chubhām* || *sa dṛṣṭvā tadupasthaṃ tu viṣṇur vai yogacakṣuṣā* | *śirāṃ lalāṭāt sambhidya raktadhārām apātayat* | *papāta sā ca vistīrṇā yojanārdhaśataṃ tadā* || *tayā patantyā viprendrā bahūny abdāni dhārayā* | *pitāmahakapālasya nārdham apy abhipūritam* |.

See also MatsP 183.87–91 and ff., where Viṣṇu slits open his own side: *tato 'haṃ gatavān devi himavantaṃ śiloccayam* | *tatra nārāyaṇaḥ śrīmān mayā bhikṣāṃ prayācitaḥ* || *tatas tena svakaṃ pārśvaṃ nakhāgreṇa vidāritam* | *sravato mahatī dhārā tasya raktasya niḥsṛtā* || *prayātā sātivistīrṇā yojanārddhaśatan tadā* | *na saṃpūrṇaṃ kapālan tu ghoram adbhuta darśanam* || *divyaṃ varṣasahasran tu sā ca dhārā pravāhinī* | *provāca bhagavān viṣṇuḥ kapālaṃ kuta īdṛśam* || *āścaryabhūtaṃ deveśa saṃśayo hṛdi vartate* | *kutaś ca sambhavo deva sarvaṃ me brūhi pṛcchataḥ* ||

pratīcchitaṃ ('received') in *pāda* c is a participle that ? ? , vol. 2, 373 labels as a 'non-Sanskrit' (Buddhist hybrid) form of *pratīcchati*.

I gave him a boon [which was] an undecaying primæval man, O Goddess, impersishable, powerful, strong, and immortal.

mamādhikaṃ bhaved viṣṇur mām api tvaṃ vijeṣyasi |
evamādīny anekāni mayoktāni janārdane || 17:46 ||

'Viṣṇu will surpass me. You will be able to defeat even me,' I told Janārdana [i.e. Viṣṇu], and many similar things.

niṣkampaniścalamanāḥ sthāṇubhūta iva sthitaḥ |
dadhīciḥ svatanuṃ dattvā vibudhānāṃ varānane |
bhuktvā lokān kramāt sarvān śivaloke pratiṣṭhitaḥ || 17:47 ||

With an unwavering and motionless mind, standing [firm] like a pillar, Dadhīci gave the gods his own body, O Varānanā. Enjoying all the worlds in due order, he is now living in Śivaloka.

[*anyāni dānāni* —
Other types of donation]

jāmadagnir mahīṃ dattvā kāśyapāya mahātmane |
ihaiva sa phalaṃ bhoktā devarājyam avāpsyati || 17:48 ||

Jāmadagni [i.e. Paraśurāma] gave the Earth to the great-souled Kāśyapa. In this very same place [i.e. Śivaloka], he is enjoying the fruits [of his actions]

17.45 To interpret this verse correctly, we have to read on *Skandapurāṇa* 6, a possible source for this section: *sasarja puruṣaṃ dīptaṃ viṣṇoḥ sadṛśam ūrjitam* ||6.10|| *tam āhāthākṣayaś cāsi ajarāmara eva ca* | *yuddheṣu cāpratidvandvī sakhā viṣṇor anuttamaḥ* | *devakāryakaraḥ śrīmān sahānena carasva ca* ||6.11||; 'He [Śiva] created a brilliant Man, who was as powerful as Viṣṇu. He said to him: "Now you are imperishable and immortal, unconquerable in battle, Viṣṇu's greatest friend. You are the fortunate one who carries out the god's tasks. Follow him [i.e. Viṣṇu]." '

17.47 Dadhīci/Dadhīca killed himself when the gods told him they needed his bones to forge a weapon against Vṛtra. See MBh 12.329.25A ff: *tān brahmovāca* | *'ṛṣir bhārgavas tapas tapyate dadhīcaḥ sa yācyatāṃ varaṃ yathā kalevaraṃ jahyāt tasyāsthibhir vajraṃ kriyatām' iti* | *devās tatrāgacchan yatra dadhīco bhagavān ṛṣis tapas tepe* | *sendrā devās tam abhigamyocur 'bhagavaṃs tapasaḥ kuśalam avighnaṃ ceti' tān dadhīca uvāca 'svāgataṃ bhavadbhyaḥ kiṃ kriyatām* | *yad vakṣyatha tat kariṣyāmīti' te tam abruvañ 'śarīrapariyāgaṃ lokahitārthaṃ bhagavān kartum arhatīti'* | *atha dadhīcas 'tathaiva' avimanāḥ sukhaduḥkhasamo mahāyogī ātmānaṃ samādhāya śarīrapariyāgaṃ cakāra* | *tasya paramātmany avasṛte tāny asthīni dhātā saṃgṛhya vajram akarot* | *tena vajreṇābhedyenāpradhṛṣyeṇa brahmāsthisaṃbhūtena viṣṇupraviṣṭenendro viśvarūpaṃ jaghāna* | *śirasāṃ cāsya chedanam akarot* | *tasmād anantaraṃ viśvarūpagātramathanasaṃbhavaṃ tvaṣṭrotpāditam evāriṃ vṛtram indro jaghāna* |.

and will reach the divine kingdom.

dattvā gosakalaṃ devi vyāsasyāmitatejasaḥ |
yudhiṣṭhiro mahīpālaḥ sadehas tridivaṃ gataḥ || 17:49 ||

Giving all the world, O Devī, to Vyāsa of boundless glory, king Yudhiṣṭhira went to the third heaven in his bodily form.

satyabhāmā svakaṃ bhartrā dattvā nāradasatkṛtam |
dānasyāsya prabhāvena akṣayaṃ tridivaṃ gataḥ || 17:50 ||

Satyabhāmā gave her own wealth (*svaka*) [equal in weight to the wishing-tree together] with [her] husband [Kṛṣṇa] as a way to honour Nārada. By the force of this donation, he [i.e. Nārada] went to the third heaven.

catuḥṣaṣṭisahasrāṇi gavāṃ dattvā dvijanmane |
duryodhano mahīpālo gataḥ svargam anantakam || 17:51 ||

17.48 After Paraśurāma destroyed the Kṣatriyas, he gave the whole world to Kāśyapa. See, e.g., *Harivaṃśa* Appendix 1.21.99–101: *abhūś ca jāmadagnyas tvaṃ gṛhītvā paraśuṃ prabho* | *hatavāṃs tvaṃ mahāvīryaṃ kṛtavīryasutaṃ raṇe* | *niḥkṣatriyam imaṃ lokam adadāḥ kāśyapāya vai* ||.

17.49 One could emend *gosakalaṃ* in *pāda* a to *gāṃ sakalāṃ*, but *gosakalaṃ* might be original. That Yudhiṣṭhira donated the whole world to Vyāsa is mentioned in MBh 14.91.7: *tato yudhiṣṭhiraḥ prādāt sadasyebhyo yathāvidhi* | *koṭīsahasraṃ niṣkāṇāṃ vyāsāya tu vasuṃdharām* ||; 'Then Yudhiṣṭhira gave the superintending priests, according to rule, a thousand krore of golden coins, and the whole world to Vyāsa.' That Yudhiṣṭhira entered heaven in a bodily form comes up in MBh 180.3.39–40: *gaṅgāṃ devanadīṃ puṇyāṃ pāvanīm ṛṣisaṃstutām* | *avagāhya tu tāṃ rājā tanuṃ tatyāja mānuṣīm* || *tato divyavapur bhūtvā dharmarājo yudhiṣṭhiraḥ* | *nirvairo gatasaṃtāpo jale tasmin samāplutaḥ* ||.

17.50 The interpretation of this verse is tentative. It seems to refer to the episode when Kṛṣṇa was given flowers of the heavenly wishing tree by Nārada. Kṛṣṇa failed to pass any of them to his favourite wife Satyabhāmā (note emendation in *pāda* a: an original *-ā* may have been misread as a visarga). Kṛṣṇa's blunder was remedied by a journey to heaven together, and by bringing the wishing tree from the world of gods to Satyabhāmā's garden. Nārada told Satyabhāmā that in order for her to have the tree in all of her births, all she has to do is *tulāpuruṣadāna*, one of the *mahādāna*s. This involves donating as much gold as the weight of the donor. She gave Nārada as much gold as the weight of her husband, Kṛṣṇa, plus the tree. After this, Nārada departed to heaven. See **? ?** s.v. 'Satyabhāmā', and *Padmapurāṇa* 6.88.15–17: *satyabhāmovāca* | *īdṛśaḥ kalpavṛkṣo 'yaṃ patir etādṛśaḥ prabhuḥ* | *bhave bhave kathaṃ prāpyas tad ākhyātu bhavān mama* || *iti pṛṣṭas tadā prāha nārado munisattamaḥ* | *prāpyate satyabhāme 'yaṃ tulāpuruṣadānataḥ* || *satyabhāmā tadā kṛṣṇaṃ kalpavṛkṣasamanvitam* | *nāradāyaiva sā prādāt tolayitvā vidhānataḥ* | *sarvopaskaram ākṛṣya nāradas tridivaṃ yayau* ||

By giving sixty-four thousand cows to the Brahmin, king Duryodhana went to boundless heaven.

vāsukiḥ sarparājendro dattvā vipra susaṃskṛtām |
jaratkāroś ca sā bhāryā sarve nāga vimokṣitāḥ || 17:52 ||

Vāsuki, the serpent king, gave [his sister to] the Brahmin fully adorned. She was Jaratkāru's wife. All the Nāgas were released.

[*dānabhūmayaḥ* —
Levels of donation]

gobhūmikanakādīnāṃ dānaṃ kanyasam ucyate |
bhṛtyaputrakalatrāṇāṃ dānaṃ madhyamam ucyate || 17:53 ||

The donation of cows, land, gold, etc. is regarded the lowest. The donation of servants, sons and wives is regarded as mediocre.

svadehapiśitādīnāṃ dānam uttamam ucyate |
etat sarvaṃ yadā dānaṃ tad dānam uttamottamam || 17:54 ||

The donation of one's own body, flesh, etc. is regarded as superior. When donation consists of all these, that donation is the ultimate one.

yāvaj janmasahasrāṇi bhoktā bhavati kanyasaḥ |
śatajanmasahasrāṇi bhoktā bhavati madhyamaḥ || 17:55 ||

[One who performs] the lowest will enjoy for a thousand births. [One who performs] the mediocre one will enjoy for a hundred thousand births.

17.52 The translation of *pāda* d is tentative and presupposes that *vipra* is in stem form for a dative or genitive.

Jaratkāru was Vāsuki's sister. He gave her to Jaratkāru (sic!) in marriage. She, through her son Āstīka, later saved the Serpents from Janamejaya's *sarpasattra*, a sacrifice to kill the Nāgas. See MBh 1.13.34ff: *vāsukir uvāca* | *jaratkāro jaratkāruḥ svaseyam anujā mama* | *pratigṛhṇīṣva bhāryārthe mayā dattāṃ sumadhyamām* || *tvadarthaṃ rakṣitā pūrvaṃ pratīcchemāṃ dvijottama* | *evam uktvā tataḥ prādād bhāryārthe varavarṇinīm* || *sūta uvāca* | *mātrā hi bhujagāḥ śaptāḥ pūrvaṃ brahmavidāṃ vara* | *janamejayasya vo yajñe dhakṣyaty anilasārathiḥ* || *tasya śāpasya śāntyarthaṃ pradadau pannagottamaḥ* | *svasāram ṛṣaye tasmai suvratāya tapasvine* || *sa ca tāṃ pratijagrāha vidhidṛṣṭena karmaṇā* | *āstīko nāma putraś ca tasyāṃ jajñe mahātmanaḥ* ||;

See also MBh 1.48.1ff, especially 1.51.20: *āstīka uvāca* | *suvarṇaṃ rajataṃ gāś ca na tvāṃ rājan vṛṇomy aham satraṃ te viramatv etat svasti mātṛkulasya naḥ* ||; 'Āstīka spoke: I do not ask you for gold, silver or cows, O king [Parīkṣit]. Let your sacrifice [of Serpents] stop, and let out maternal family prosper!'

uttamaḥ phalabhoktā ca janmakoṭiśatatrayam |
parārdhadvayajanmānāṃ bhoktā vai cottamottamaḥ || 17:56 ||

[One who performs] the superior one will enjoy its fruits for three billion births. [One who performs] the ultimate one will enjoy for two half-*para*s.

bhūtānām anukampayā yadi dhanaṃ dātā sadā tv arthine
dīnāndhakṛpaṇeṣv anāthamaline śvānāditiryakṣu ca |
yady evaṃ kurute sadārtiharaṇaṃ śraddhānvito bhaktimān
tasyānantaphalaṃ vadanti vibudhāḥ saṃyamya saṃdarśanāt || 17:57 ||

If someone regularly donates, out of compassion for living beings, to those in need, to the miserable, the blind, the poor, the helpless and [religious mendicants wearing] dirty clothes, even to animals such as dogs, and always tries to remove suffering in this way, having faith and devotion, he will have endless rewards, the wise/the gods say, as a result of a full inspection [that they carried out] together ???.

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe dānadharmaviśeṣaṃ nāma saptādaśamo 'dhyāyaḥ* ||

Here ends the seventeenth chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called The particulars of the Dharma of donation.

17.56 For numbers such as *parārdha* and *para*, see verses 1.31ff.

17.57 Note how the variant *anukampāyā* in *pāda* a must be the result of trying to read the line as an *anuṣṭubh*. Read *kṛpaṇeṣv* in *pāda* b as *kripaṇeṣv* to restore the metre. See a similar case in 17.7a.

[aṣṭādaśamo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Eighteen]

[*svargān martyam upāgatānāṃ cihnāni* —
Marks of those who return from heaven]

devy uvāca |
bhuktvā tu bhogān suciraṃ yatheṣṭaṃ
puṇyakṣayān martyam upāgatānām |
cihnāni teṣāṃ kathayasva me 'dya
yathākramaṃ karmaphalaṃ viśeṣāt || 18:1 ||

Devī spoke: Please tell me now about the characteristic marks of those who, after having experienced enjoyable things as they please for a long time, their merits thus having worn away, return to the mortal world, and especially about the fruits of their deeds, one by one.

[*dānāṣṭakam* —
Eight kinds of donation]

maheśvara uvāca |
sadānnadātā kṛpaṇārtidīnāṃ
sa varṣakoṭyāyutam īśaloke |
bhuktvā ca bhogān samam apsarobhiḥ
prakṣīṇapuṇyaḥ punar eti martyam || 18:2 ||

Maheśvara spoke: He who regularly gives food to the poor and to the ones afflicted by pain will experience enjoyments in Īśaloka together with Apsarases for millions of years, before he returns to the world of mortals, his merits having worn away.

jāyanti divyeṣu kuleṣu puṃsaḥ
sastrīsamṛddhe bahubhṛtyapūrṇe |
gauraśvaratnādidhanākuleṣu
rūpojjvalaḥ kāntisamāyutaś ca || 18:3 ||

[These] men will be [re-]born in divine families, [later] having a wife and wealth and many servants, into families that are stuffed with wealth that consists of

---

18.2 Note the variant *bhagavān uvāca* here. Note *koṭyāyutam* in *pada* b instead of the expected but unmetrical *koṭyayutam*. Cf. 18.4b below.

cows, horses, jewels etc., he himself possessing shining beauty and loveliness.

vastraṃ susatkṛtya dvijasya dānāt
svargeṣu modanti sa varṣakoṭyaḥ |
punaś ca te martyam upāgatāś ca
cihnaṃ mahacchrīpadam āpnuvanti || 18:4 ||

[If one] donates clothes to a Brahmin with utmost respect, he will have fun in the heavens for millions of years. They will return to the world of mortals, and their characteristics mark is that they rise to an extremely glorious rank.

kūpaprapāpuṣkariṇīpradātā
sa lokam āpnoti jaleśvarasya |
tataḥ sa tasmāc cyutim āpya lokāt
sukhī sutṛpteṣu kuleṣu jāyet || 18:5 ||

He who donates wells, fountains, or lotus-ponds will reach the world of Jaleśvara [i.e. Varuṇa]. Then descending from that world, he will be [re-]born into a very comfortable [well-to-do? happy? tarpaṇa?] family, and will be happy.

ratnipramāṇād api hemadānāt
surendralokaṃ samavāpnuvanti |
tasmāc cyuto martyam upāgatānāṃ
cihnaṃ samṛddhir dhanadhānyalakṣmyāḥ || 18:6 ||

By donating as little gold as a cubit[?], people can reach the world of Surendra [i.e. Indra]. The characteristic marks of those who descend from there to the world of mortals is prosperity, wealth, crops, and good fortune.

18.3 Note the change from plural (*kuleṣu*) to singular (°*samṛddhe*, °*pūrṇe*) in *pāda*s a and b, the slightly irregular plural nominative *puṃsaḥ* in *pāda* a, and that *sastrī* might have been meant as a separate word, in the sense of *sastrīkaḥ* ('married'). I take *gaur aśva*° in *pāda* c as if it were part of the compound: *go'śva*°. See NāradaP 1.71.77ab for a compound similar to the one here: *gajāśvaratharatnaiś ca grāmakṣetradhanādibhiḥ*

18.4 Note that *pāda* a can be considered metrical only if *dvi* in *dvijasya* does not make the previous syllable heavy (*krama* licence). Note the plural verb *modanti* metri causa and the plural nominative °*koṭyaḥ* in *pāda* b for a more standard accusative °*koṭīḥ* (from *koṭi* or *koṭī*; cf. 18.2b above).

18.5 The phrase *sutṛpteṣu kuleṣu* (lit. 'into satified families') is slightly odd.

18.6 *ratni* seems to be too large a measure in this context. Maybe *reṇu* ('a grain of dust') was meant? I have chosen *lakṣmyāḥ* in *pāda* d against *lakṣyāḥ* as a lectio difficilior. It is supposed to stand for a plural nominative.

adūṣyabhūmīvaravipradānāt
sa lokam āpnoti sureśvarasya |
bhuktvā tu bhogān cyuta martyaloke
cihnaṃ labhed vai viṣayādhipatvam || 18:7 ||

By donating an excellent piece of land to a Brahmin without corruption[? adūṣita° ?], one will reach the world of Sureśvara [Śiva/Brahmā?]. After experiencing enjoyments, he descends to the world of mortals, And the characteristic mark [will be] that he will obtain the rank of 'lord of the land.'

dvijasya satkṛtya tilapradātā
sa lokam āpnoti ca keśavasya |
bhraṣṭas tato martyam upāgatas tu
cihnaṃ labhed akṣayam arthalābham || 18:8 ||

He who donates sesame seeds to a Brahmin respectfully will reach the world of Keśava [i.e. Viṣṇu]. Then, having fallen and returned to the world of mortals, the characteristic mark [will be] that he will obtain undiminishing acquisition of wealth.

gavāṃ surūpāṃ vidhivad dvijānāṃ
dattvā ca golokam avāpnuvanti |
kalpāvasāne samupetya martye
cihnaṃ gavāḍhyaṃ śatagoyutaṃ ca || 18:9 ||

By donating beautiful cows to Brahmins according to rule, people reach Goloka. At the end of the æon, they return to the world of mortals. Their characteristic mark will be an abundance of cows, having a hundred cows[?].

svargaṃ gatānāṃ puruṣasya cihnaṃ
dhanāḍhyatā śrī sukhabhogalābham |
āyuryaśorūpakalatraputraṃ
sampadvibhūtikulakīrtim artham || 18:10 ||

The characteristic marks of those who have been in heaven are: an abundance of wealth, grace, the attainment of happiness and enjoyment, [a long] life, fame, beauty, wife, sons, success, power, family, glory, and riches.

18.7 Note the stem form *cyuta* in *pāda* c metri causa.

18.9 It seems that *gavāṃ* is meant to be a singular accusative of *go*.

18.10 Note the discrepancy in grammatical number in *pāda* a. Note the seemingly accusative forms °*lābham* and °*kīrtim* (for *lābhaḥ* and *kīrtir*). The last syllable of *vibhūti* is treated as long.

[*nirayān martyam upāgatānāṃ cihnāni* —
Marks of those who return from hell]

dānāṣṭakaṃ cottama kīrtitaṃ te
cihnaṃ ca lokaṃ ca samāsato me |
śṛṇotu devī nirayāgatānāṃ
cihnaṃ ca karmaṃ ca vipākatāṃ ca || 18:11 ||

I have taught you the eight supreme kinds of donation, the characteristic marks, and the [corresponding] worlds in brief. Listen, O Goddess, to the characteristic marks of those who have returned from hell, and to their actions and the fruition [thereof].

hatvā ca vipraṃ manasā ca vācā
sa yāti pāraṃ nirayasya ghoram |
aśītikalpaṃ niraye krameṇa
bhuktvā punas tirya śatāyutānām || 18:12 ||

If one kills a Brahmin, [even if only] mentally or verbally, one goes to the boundaries of terrible hell. Gradually experiencing [his karmas] for eighty æon in hell, he will [live] as an animal for millions [of years/lives/æons].

jāyanti te mānuṣa hīnavidyāḥ
pratyantavāsāḥ kulavittahīnāḥ |
nityaṃ ca tasyā kṣayarogapīḍā
idaṃ tu cihnaṃ dvijajīvahartuḥ || 18:13 ||

Those men will be [re-]born as ignorant, will live on the fringes of town, and will lack a good family and wealth. They will always be tormented by consumption (*kṣayaroga*). These are the characteristic marks of one who takes away the life of a Brahmin.

18.11 For a similar description of the consequences of sins in next lives, see *Manu* 11 and 12, and YājñS 3.207ff (in ? ?), 5 (*prāyaścittaprakaraṇa*). Note the stem form adjective *uttama* metri causa, in *pāda* a. Note *me* for *mayā* in *pāda* b (? ? , 4.1.3 [pp. 102–103]). The slightly odd phrase *śṛṇotu devī*, instead of a vocative with *śṛṇu*, is metri causa. Note the accusative form *karmaṃ*, metri causa, in *pāda* d.

18.12 Note the stem form *tirya* in *pāda* d (metri causa), and that the phrase *śatāyutānām* is ambiguous. Perhaps *śatāyutābdam* (for *śatāyutāny abdāni*) or *śatāyutāni janmāni* was meant.

18.13 In *pāda* a, I take *mānuṣa* as a stem form noun (metri causa, for (*mānuṣā*[*ḥ*]). While *pāda* c suggests 'incurable diseases' (*tasya* + *akṣayaroga*°), the parallels (reading *brahmā kṣaya*°) are traditionally interpreted as reading *kṣaya*° ('consumption', see the apparatus) as opposed to *akṣaya*° Thus the lengthening of the final vowel of *tasya* is best to be taken as metri causa.

pītvā ca madyaṃ dvija kāmato vā
āghrāti gandhaṃ svamanīṣikeṇa |
sa yāti ghoraṃ narakam asahyaṃ
yāvac ca kalpaṃ daśa atra bhuktvā || 18:14 ||

If a Brahmin (*dvija*) drinks alcohol no doubt intentionally, smells [its] odour on his own accord, he will go to the terrible and unbearable hell for ten æons, experiencing [his karmas] there.

tiryaṃ ca sarvam anubhūya duḥkhaṃ
sa kaṣṭakaṣṭena manuṣyajanma |
caṇḍālaśaunaśvapacatvam eti
śyāmaṃ ca tālu bhavatīha cihnam || 18:15 ||

Experiencing all the pain of animal existence, he will, with great difficulty, [reach] a human birth. He will go through [states of being] a Caṇḍāla, a butcher, and a dog-cooker. In this case, the characteristic mark is that his palate becomes black.

nindanti ye veda †sambhūya† jihvā
yaḥ kūṭasākṣī sa ca khalv alāndhau |
suhṛdvadhā mṛtyuśataṃ hi garbhe
garhāśanocchiṣṭabhujo bhavanti || 18:16 ||

Those who despise the Vedas will [be reborn] with their tongues ... He who gives false testimony will [be reborn] blind[? CHECK]. [In case of] the murder of a friend, [one will experience] a hundred deaths in the womb. Those

---

18.14 I take *dvija* in *pāda* a as a stem form noun (for *dvijaḥ*). If standard *sandhi* is expected between *pāda*s a and b, then *vā* in *pāda* a is to be understood to stand for *vai* ('definitely, without a doubt'). In *pāda* b, °*manīṣikena* stands for the better attested °*manīṣikayā*. Strictly speaking, *pāda* c is unmetrical, the last syllable of *narakam* ending in a light syllable. Word-ending syllables are often treated as heavy in this text. In *pāda* d *atra* probably stands for *tatra* (*narake*). It is not clear why *atra* seemed better to the redactors than *tatra*. Note also that the use of the singular with numerals is one of the hallmarks of this text.

18.15 The syntax of *pāda* a is obscure. Either understand *tiryaṃ* as *tiryaś* ('being an animal,' 'in an animal form') or *tiryaṃ* as qualifying *duḥkhaṃ* ('the pain of animal existence'). The last syllable of *sarvam* in *pāda* a is treated as long. One may consider emending °*janma* to °*janmā* in *pāda* b, turning it into a *bahuvrīhi* compound, to make it agree with *sa* ('he [will become] a human with great difficulty'). The two syllables of *tālu* scan as long-long. Note the relevant remark in YājñS 3.210b quoted in the apparatus.

who eat forbidden food will eat [only] leftovers [in their next lives].

stainyaṃ tu yaḥ kurvati pāpasattvaṃ
te pāpadoṣān narakaṃ vrajanti |
manvantarādīny anubhūya duḥkhaṃ
punaś ca tiryaṃ śataśo 'nubhūyāt || 18:17 ||

Those wicked people who steal will, because of this sinful crime, go to hell. Suffering pain for many[?] a Manu-era, one will again and again, for hundreds of times, experience animal existence.

mānuṣyajanmeṣu ca duḥkhabhāgī
stenatvam āyāti punaś ca mūḍhaḥ |
suvarṇacorī kunakhatva cihnaṃ
viśīrṇagātro rajatāpahārī || 18:18 ||

When born as a human, he will suffer, the fool will become a thief again. If one steals gold, the characteristic mark will be that one will have ugly nails. One who steals silver will have broken limbs.

tāmrāpahārī sphuṭitāgrapāṇir
lohāpahārī bhujacheda cihnam |
kāṃsāpahārī karabhagna cihnaṃ
hṛtvā ca rītitrapusīsakānām || 18:19 ||

If one steals copper, the fore part of one's hand will be split. If one steals steel, the characteristic mark will be a broken arm. If one steals brass, the characteristic mark will be a broken hand. Stealing bell-metal, tin or lead

nāsoṣṭhakarṇaśravaṇasya chedaś
cihnaṃ nṛṇāṃ vastraharaḥ kucailaḥ |
dhānyāpahārī bhavate 'ṅgahīno
dīpāpahārī bhavate 'ndha cihnam || 18:20 ||

18.16 I take *veda* as a stem form noun in *pāda* a. I suspect that *pāda* a may have contained a reference to *upajihvā*, a disease of the tongue. Alternatively, it may speak about one's tongue being cut with a sword, or about a swallen (*saṃśūna*) tongue. Understans *garhāśanocchiṣṭabhujo* in *pāda* d as *garhitāśanā ucchiṣṭabhujo* with double sandhi.

18.17 Note the discrepancy between *yaḥ kurvati* and *te vrajanti* in *pāda*s a and b, and the corresponding attempt in C_{94} to correct *yaḥ* to *ye*. One could also emend °*sattvaṃ* to °*sattvaḥ*. Note how E echoes the reading of K_{41} in *pāda* d.

18.18 *kunakhatva* in *pāda* c is in stem form.

18.19 Note the stem forms °*cheda* and °*bhagna* in *pāda*s b and c. Note *kāṃsa* as an alternative form of *kāṃsya*, and °*bhagna* as a stem form in *pāda* c.

will cause clefts in the nose, lips, and the ears (*karṇaśravaṇa*). The characteristic mark of one who stole people's clothes is being badly-dressed. Those who steal grain will have missing limbs. If one steals lamps, the characteristic mark is that he will become blind.

nirvāpahā kāṇa bhaveta cihnaṃ
yaḥ strīṃ haret so 'pi jitaḥ striyā syāt |
sasyāpahārī bhavate 'nnahīno
hṛtvāyudham astrahatatva cihnam || 18:21 ||

The characteristic mark of one who takes away sacrifical offerings (or: alms) is becoming one-eyed. He who abducts women will himself be overcome by a woman. Somebody who steals corn will lack food. If one steals weapons, the characteristic mark is death by a missile.

annāpahārī paradattabhoktā
hṛtvā tu gāvaḥ sa bhaved daridraḥ |
hariṃ haret tad dhariṇā dahanti
hṛtvā tu meṣān ajagardabhaṃ vā || 18:22 ||

One who steals food will live on [food] given by others. One who steals cows will become poor. [If] someone steals a horse, then he will be destroyed by a horse. One who steals sheep, goats, donkeys,

sa bhārabhṛjjīvya-m-udāharanti
ratnāpahārī anapatyatā ca |
chatrāpahārī apavitratā ca
hṛtvā ca bījaṃ sa bhaved abījaḥ || 18:23 ||

will lead[?] a burdened life, they say[?]. One who steals jewels: [the mark is] childlessness. One who steals parasols: [the mark is] impurity. Stealing seeds, one becomes seedless.

godhūmaśāliyavamudgamāṣān
hṛtvā masūraṃ vilayaṃ vrajanti |
kāmāturo mātara mātṛputrīṃ
mātṛsvasāṃ gacchati mātulānīm || 18:24 ||

18.20 I take °*karṇaśravaṇa* as a clumsy expression simply meaning 'ear.' Note the stem form metri causa in *pāda* d (*andha*).

18.22 Understand *gāvaḥ* in *pāda* c as plural accusative (for *gāḥ*). (? ? , 2.15 [p. 68]).

Those who steal wheat, rice, barley, mungo beans, wild beans, or lentils, will die. If somebody, being sick with desire, sexually approaches his mother, his mother's daughter, his mother's sister, or the wife of a maternal uncle,

rājāṅganāṃ putrasutāṃ snuṣāṃ ca
pravrājinīṃ brāhmaṇim antyajāṃ ca |
ajāśvameṣaṃ surabhīsutāṃ ca
yat kāmayet teṣu vimūḍhacetāḥ || 18:25 ||

or if he has sex with a royal consort, his son's daughter, a daughter-in-law, a female religious mendicant, a Brahmin's wife, or a low-born woman, a goat, horse, sheep, or a cow, with a foolish mind,

sa yāti kṛcchraṃ narakaṃ sughoraṃ
sa varṣakoṭīśataśo bhramitvā |
tiryaṃ ca bhūyaḥ śataśo vyatītya
kaṣṭena vai jāyati mānuṣatvam || 18:26 ||

he will go to the painful and extremely terrible hell. Wandering [through transmigration] a million times, dying as an animal again and again a hundred times, he will, with great difficulty, be born into a human existence,

hīnāṅgatāṃ dīnaśarīratāṃ ca
yo mātṛgāmī sa bhaved aliṅgaḥ |
mātṛsvasātalpaga vātaliṅgo
liṅgoparodhaḥ sutaputrikāmaḥ || 18:27 ||

and lacking some limbs and having a miserable body. He who had sex with his mother will have no penis; one who has sex with his mother's sister will have a damaged penis; he who enjoys his son's daughter will have a non-functional[?] penis.

18.24 Note *mātara* for *mātaraṃ* metri causa.

18.25 Note the form *brāhmaṇim* in *pāda* b metri causa. Note *yat* in *pāda* d most probably simply for *yaḥ*.

18.27 The accusatives in *pāda* a seem to continue the syntax of 18.26d. Alternatively, they could be corrected to nominatives, suggesting further consequences of the previously mentioned crime. I have translated *vātaliṅgo* in *pāda* c as 'a damaged penis', although in medical literature *vātaliṅga* usually means 'the symptoms of the problems with the Vāta-type or with the Vāta-humour of the body,' see, e.g. *Carakasaṃhitā* 6.7.35. The former may have been the result of misreading medical texts, the latter seems too mild a punishment for such a crime. While all consulted witnesses read °*āparodhaḥ* in *pāda* d, °*oparodhaḥ* seems a much better choice; hence my emendation. Note *putri* in the same *pāda* metri causa for *putrī*.

snuṣāṃ ca yaḥ sevati raktamehī
dauścarmatāṃ ca dvijasundarīṣu |
rājāṅganāyāsu ca liṅgacchedaḥ
pravrājinīkāmuka mūtrakṛcchram || 18:28 ||

He who has sex with a daughter-in-law will pass blood with his urine; with a Brahmin's wife: skin disease; with royal consorts: a cut-off penis; having sex with a female mendicant: painful discharge of urine;

savyādhiliṅgaṃ labhate 'ntyajāsu
vilīnaliṅgaḥ paśuyonigāmī |
jāyanti te mūṣika dhānyacaurī
kṣīraṃ hared vāyasatāṃ prayāti || 18:29 ||

[sex] with low-born women: he will have a penis disease; he who has sex with animals will have a dissolved penis. He who steals grain will be born as a rat. If one steals milk, one will become a crow.

kāṃsāpahārī sa bhavet tu haṃsaḥ
śvānatvam āyāti rasāpahārī |
hṛtvā ca sūcīṃ tu bhavet sa daṃśaḥ
hṛtvā tu sarpir vṛkatāṃ prayāti || 18:30 ||

He who steals copper will become a goose. He who steals sweet juices will become a dog. By stealing a needle he becomes a gnat. By stealing ghee, he becomes a wolf.

māṃsaṃ tu hṛtvā sa bhaveta gṛdhras
tailāpahārī khagatāṃ prayāti |
guḍaṃ ca hṛtvā guḍikā bhavanti
śākāpahārī sa bhaven mayūraḥ || 18:31 ||

18.28 Understand °*āṅganāyāsu* as °*āṅganāsu*. Note the stem form °*kāmuka* in *pāda* d.

18.29 Note the singular subject with a plural predicate, and the stem form noun *mūṣika* in *pāda* c. For this and the next verse, compare Manu 12.62 (in Olivelle's translation; see the Sanskrit in the apparatus; emphasis mine): '*By stealing grain, one becomes a rat;* by stealing bronze, a ruddy goose; by stealing water, a Plava coot; by stealing honey, a gnat; *by stealing milk, a crow; by stealing sweets, a dog; by stealing ghee, a mongoose*'.

18.30 For my emendation of *haṃsāpahārī* to *kāṃsāpahārī* in *pāda* a, see Manu 12.62b: *kāṃsyaṃ haṃso* and 18.19c above. Note how M is closer to to reading *kāṃsā*° than any of the other witnesses. Since *nihaṃsaḥ* in the same *pāda* is difficult to interpret, and we expect *haṃsaḥ* anyway, I conjectured *tu haṃsaḥ* here.

If he steals meat, he will be a vulture. If he steals oil, he will be a bird. If he steals sugar, he will become a flying fox. If he steals vegetables, he will become a peacock.

hṛtvā paśuṃ paṅgura jāyate ha
śvitratvam āyāti suvastrahārī |
hṛtvā dukūlaṃ sa ca sārasatvaṃ
kṣaumaṃ ca hṛtvā sa ca darduratvam || 18:32 ||

If someone steals cattle, he will be [re-]born lame. One who steals nice clothes will have white leprosy. If one steals fine cloth (*dukūla*), one becomes a crane. If one steals linen, one will become a frog.

aurṇāni vastrāṇy apahṛtya meṣaḥ
chucchundarī jāyati gandhahārī |
brahmasvam alpam api hṛtya bhoktā
sa gṛdhra ucchiṣṭabhujo bhavanti || 18:33 ||

If one steals woolen clothes, one will become a ram. One who steals perfumes will be [re-]born as a [female?] musk-rat. If one steals and enjoys the property of a Brahmin, even if it is only a small amount, one becomes a vulture that eats leftovers.

pādena yaḥ sparśayate dvijāṅghriṃ
tad vātaraktaṃ caraṇe bhaveta |
pādena yaḥ sparśayate ca gāvaḥ
sa pādarogān vividhān labheta || 18:34 ||

18.31 For this verse, see Manu 12.63–65 (in Olivelle's translation; see the relevant excerpts from the Sanskrit in the apparatus; these in italics here): '*by stealing meat, a vulture;* by stealing fat, a Madgu cormorant; *by stealing oil, a cockroach;* by stealing salt, a cricket; by stealing curd, a Balāka flamingo; by stealing silk, a partridge; by stealing linen, a frog; by stealing cotton cloth, a Krauñca crane; by stealing a cow, a monitor lizard; *by stealing molasses, a flying fox;* by stealing fine perfumes, a muskrat; *by stealing leafy vegetables, a peacock;* by stealing various kinds of cooked food, a porcupine; by stealing uncooked food, a hedgehog'. Here in *pāda* c, based on Manu 12.64d (... *vāggudo guḍam*), what is expected is *guḍaṃ hṛtvā vāggudā bhavanti*, and *guḍikā* ('a ball') is out of context. I translate what the original intention may have been.

18.32 Note *paṅgura* in *pāda* a in stem form, standing for *paṅgula* or *paṅguka* (see M).

18.33 Note how the second syllable of *alpam* is counted as heavy in *pāda* c, and that *api* is Törzsök's emendation. Note the discrepancy in the use of the singular and the plural in *pāda* d.

He who touches the feet of a Brahmin with his foot, one will have rheumatism in his feet. He who touches a cow with his feet, will have various kinds of foot-diseases.

yo mātaraṃ tāḍayate padena
pāde tadīye kṛmayaḥ patanti |
padā spṛśed yaḥ pitaraṃ durātmā
śūnonnapādaḥ sa bhavet paratra || 18:35 ||

If someone kicks his mother with his foot, worms will settle in his feet. If a wicked person touches his father with his foot, his feet will be swollen and moist in a future life (*paratra*).

padā spṛśet toyam anādareṇa
sa ślīpadī pādayuge bhaveta |
pādena yaḥ sparśayate hutāśaṃ
sa cāgnipādaḥ satataṃ bhaveta || 18:36 ||

He who touches water with his foot without paying respect will have elephantiasis in both feet. If someone touches fire with his foot, will always remain 'fire-footed.'

pādena yaś cāryam upaspṛśeta
sa pādachedaṃ bahuśo labheta |
granthāpahārī sa bhaveta mūkaḥ
durgandhavaktraḥ parachidravādī || 18:37 ||

He who touches his teacher with his foot, will break his foot many times. He who steals a book will become mute. He who talks about others' faults will have a stinking mouth.

paiśunyavādī sa ca pūtināso
nṛ namravaktras tv anṛtāpavādī |
pāruṣyavaktā mukhapākarogī
asatpralāpī sa ca dantarogaḥ || 18:38 ||

18.34 Note the use *tad*, probably for *sa* or possibly for *tadā*, in *pāda* b. Understand *gāvaḥ* in *pāda* c as plural accusative (for *gāḥ*). (? ? , 2.15 [p. 68]).

18.36 It is not clear to me what 'fire-footedness' means.

18.37 *cāryam* in *pāda* a most probably stands for *cācāryam*. Originally, there may have been double sandhi thus: *ya ācāryam* → *yācāryam* (as suggested by Judit Törzsök).

He who speaks slanderously will have a fetid nose. If a man lies, he will have a curved/disfigured mouth. He who speaks abusively will have a mouth ill with inflammation. He who spreads false rumours CHECK will have tooth-aches.

tīkṣṇapradāyī sa ca vakranāsaḥ
sambhinnavaktā sa ca kaṇṭharogī |
kruddhekṣaṇaḥ paśyati yas tu vipraṃ
tīvrākṣirogī sa tu jāyate hi || 18:39 ||

He who is abusive will have a crooked nose. He whose talk is idle will have a sore throat. He who beholds a Brahmin with angry eyes, will be [re-]born with severe eye-diseases.

pradveṣayālokayate 'tithīn ya
utpāṭitākṣiḥ sa bhavet paratra |
vairūpyacakṣus tv atisūkṣmacakṣuḥ
sa jāyate kekarapiṅgacakṣuḥ || 18:40 ||

He who looks at his guests with hatred will have his eyes pulled out in his next life, will have ugly, tiny eyes, and will be born squint-eyed, yellow-eyed.

gartākṣikādīni vipaṇḍulāni
netrāmayāny eva ca pāpadoṣāt |
śṛṇvanti ye pāpakathāṃ praśastāṃ
tān karṇasarpiḥ paripīḍayeta || 18:41 ||

Eye-diseases such as hollow-eyedness and pale[-eyedness] [will arise] because of [this] sinful crime. Those who listen to wicked tales approvingly[?] (*praśasta*) will be tormented by earwax[??!].

śṛṇoti nindāṃ hariśarvayor yaḥ
sa karṇaśūlena tu jīvatīva |
mātāpitṛṇāṃ śṛṇute 'pavādaṃ
sa karṇaśophena vināśam eti || 18:42 ||

18.38 *nṛ* in *pāda* b as a stem form noun is odd, but none of the variant readings yield any better sense.

18.39 Buddhist terms...

18.40 Note *pradveṣayā*, a feminine instrumental, in *pāda* a, instead of a more standard masculine *pradveṣeṇa*.

He who listens to abuse towards Hari or Śarva [i.e. Śiva] will barely live (*iva*), because of ear-ache. If he listens to abusive words about his parents, he will perish from an ear-tumour.

śṛṇoti nindāṃ guruviprajāṃ yaḥ
sa karṇapūyaṃ sravate saraktam |
virūpadāridryakulādhameṣu
aniṣṭakarmabhṛtijīvanaṃ ca |
akīrtanaṃ darśanavarjanaṃ ca
śvapākaḍombādiṣu jāyate saḥ || 18:43 ||

If he listens to abuse aimed at the guru or Brahmins, he will ooze puss from his ears mixed with blood. [The marks will be] ugliness, poverty, [birth] in the lowest of families, undiserable/shitty work, repulsive employment?, and livelihood, disgrace, loss of eyesight, and he will be born amongst 'dog-cookers,' Ḍombas etc.

etāni cihnaṃ nirayāgatānāṃ
mānuṣyaloke kukṛtasya dṛṣṭam |
samāsataḥ kīrtita eva devi
yathaiva muktas tv iha karmabhaṅgaḥ || 18:44 ||

These are the characteristic marks of those sinners who have returned from hell, as seen in the human world. In brief, I have proclaimed, O Devī, how one, when one's karmas are destroyed, is liberated in this world.

mātāpitroghatoyā sutaduhitṛvahā bhrātṛgambhīravegā
bhāryāvartā vivartā kuṭilagativadhū bāndhavormītaraṅgā |
kāmakrodhobhakūlā karimakarajhaṣāgrāhakāmā bhayante
mṛtyor ākhyārṇave 'smin na śaraṇa vivaśā kāladaṣṭā prayānti || 18:45 ||

The water of its torrents is mother and father; its flow is son and daughter; its underwater currents are brothers; its revolving whirlpools the wife; its winding currents the daughter-in-laws; its rising waves the relatives; its two banks Desire and Anger; the elephants and Makaras and fish and sharks are Desires; in this frightening[?] [world of transmigration] that appears as an ocean, there

18.44 Note the total disregard for grammatical number in *pāda*s ab. The somewhat out-of-context claim in *pāda*s cd may be meant to be the concluding remark on the entire Śaiva section in the VSS (10.3–18.64).

is no refuge from death, [and people] advance helplessly, bitten by Time (*kāla*).

nityaṃ yena vināśa yāti divasaṃ pañcatvam āpadyate
tyaktvā deha vanāntareṣu viṣame śvānaśṛgālākule |
bandhuḥ sarva nivartate gatadayā dharmaika tatra sthitas
tasmād dharmaparo na cānyasuhṛdaḥ sevet paratrārthinaḥ || 18:46 ||

[And yet, it is] always [like this: when] the day [of] dissolution (*pañcatva*) comes by which one perishes (*vināśa*[*ṃ*] *yāti*), abandoning the body [of the deceased person] in a forest, in a rough place filled with dogs and jackals, all the relatives turn back home, with their compassion gone, and only Dharma stays. Therefore one [should] cling on to Dharma and should not serve any other friends if one seeks the other world.

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe pūrvakarmavipākacihnāṣṭādaśamo 'dhyāyaḥ* ||

Here ends the eighteenth chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called Marks of the Fruition of Previous Karma.

18.45 Compare the style of this verse to that of 10.33: *mīmāṃsāratnakūlā kramapadapulinā śaivaśāstrārthatoyā, mīnaughā pañcarātraṃ śrutikuṭilagatiḥ smārtavegā taraṅgā* | *yogāvartātiśobhā upaniṣadivahā bhāratāvartaphenā, pañcāśadvyomarūpī rasabhavananadī tīrtha vāgīśvarīyam* ||

18.46 In *pāda* a, *vināśa* is a stem form noun. Note the stem form noun *deha* in *pāda* b and that this *pāda* is metrical only if we read *śrigālākule*. In *pāda* c, understand *bandhuḥ sarva* as *bandhavaḥ sarve* and *dharmaika* as *dharma ekas*. I translate *paratrāthinaḥ* in *pāda* d as if it read *paratrārthī*.

[ekonaviṃśatimo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Nineteen]

[*gāvaḥ* —
Cows]

vigatarāga uvāca |
kriyāsūkṣmo mahādharmaḥ karmaṇā kena prāpyate |
alpopāyaṃ narārthāya pṛcchāmi kathayasva me || 19:1 ||

Vigatarāga spoke: By what action can the great Dharma, whose rituals are subtle[?], be reached? I ask for an easy method for mankind, tell me about it.

anarthayajña uvāca |
alpopāyaṃ mahādharmaṃ kathayāmi dvijottama |
sukhena labhate svargaṃ karmaṇā yena tac chṛṇu || 19:2 ||

Anarthayajña spoke: I shall teach you the great Dharma that is the easy method, O Brahmin. Listen to that action by which heaven can be reached easily.

lokānāṃ mātaro gāvo gobhiḥ sarvaṃ jagad dhṛtam |
gomayam amṛtaṃ sarvaṃ jātaṃ sarvaṃ śivecchayā || 19:3 ||

Cows are the mothers of the worlds. Cows hold all the world. All cow-dung is nectar, all are produced by Śiva's will.

sarvadevamayā gāvaḥ sarvadevamayo dvijaḥ |
sarvadevamayī bhūmiḥ sarvadevamayaḥ śivaḥ || 19:4 ||

Cows contain all the gods. The Brahmin contains all the gods. Earth contains all the gods. Śiva contains all the gods.

tasmād gāvaḥ sadā sevyā dharmamokṣārthasiddhidāḥ |
paricaryā yathāśaktyā grāsavāsajalādibhiḥ || 19:5 ||

Therefore cows are always to be served because they give religious duties, liberation, financial gain and success. They should be provided with food, shelter, water, etc., with all one's effort.

tāḍayen nātivegena vācayen mṛdunācaret |
pālayeta ghanāḍhyeṣu bhagnodvigneṣu yatnataḥ || 19:6 ||

One should not beat them too hard...? Protect them in thick [darkness or when in multitude], in case something is broken or they are startled.

vyādhivraṇaparikleśa oṣadhopakramaṃ caret |
kaṇḍūyanaṃ ca kartavyaṃ yathāsaukhyaṃ bhaved gavām || 19:7 ||

In case of pain from disease or wound, one should apply remedy using medicine. Rubbing should be done as much as it is pleasurable for cows.

gavāṃ pradakṣiṇaṃ kṛtvā śraddhābhaktisamanvitaḥ |
sāgarāntā mahī sarvā pradakṣiṇīkṛtā bhavet || 19:8 ||

By circumabulating cows with faith and devotion, the whole Earth up to the oceans gets circulambulated.

spṛṣṭasaṃsparśanādye ca śraddhayā yadi mānavaḥ |
ahorātrakṛtaṃ pāpaṃ naśyate nātra saṃśayaḥ || 19:9 ||

If a man touches a cow with faith ..... his sins, be them committed at daylight or at night, will disappeat, no doubt.

lāṅgūlenoddhṛtaṃ toyaṃ mūrdhnā gṛhṇāti yo naraḥ |
yāvaj jīvakṛtaṃ pāpaṃ naśyate nātra saṃśayaḥ || 19:10 ||

He who applies the water that has been dispersed by a [cow's] tail onto his head, will have his sins accumulated throughout his life destroyed, no doubt.

vidhivat snāpayed gāṃś ca mantrayuktena vāriṇā |
tenāmbhasā svayaṃ snātvā sarvapāpakṣayo bhavet || 19:11 ||

One should bathe the cows as prescribed, using water onto which mantras have been recited. If he himself bathes in the same water, he will have all his sins destroyed.

vyādhir vighnam alakṣmītvaṃ naśyate sadya eva ca |
mṛtāpatyānapatyāś ca snānam eva praśasyate || 19:12 ||

Diseases, obstructing forces, and bad luck will disappear instantly. Those with dead offspring or without offspring praise this very bath.

gavāṃ śṛṅgodakaṃ gṛhya mūrdhni yo dhārayen naraḥ |
sa sarvatīrthasnānasya phalaṃ prāpnoti mānavaḥ || 19:13 ||

If a man collects the 'horn-water' of cows and applies it on his head, he will receive the fruits of bathing at all the sacred pilgrimage places.

19.12 Understand *praśasyate* in *pāda* d as active and plural (*prasaṃsanti*).

19.13 Applying 'horn water' means sprinkling with water filled into a cow's horn, while reciting the Gāyatrī matra a hundred times. See note to ŚDhŚ 10.24 in ? ? .

grāsamuṣṭipradānena goṣu bhaktisamanvitaḥ |
agnihotraṃ hutaṃ tena sarvadevāḥ sutarpitāḥ || 19:14 ||

If somebody gives a handful of food to cows with devotion, by this an Agnihotra is being performed and all the gods become satisfied.

catvāraḥ stanadhārās tu yas tu mūrdhnā pratīcchati |
sa catuḥsāgaraṃ gatvā snānapuṇyaphalaṃ labhet || 19:15 ||

He who collects on his head the four streams [of milk] from the teats will receive the meritous fruits of visiting the four oceans.

gavārthaṃ yas tyajet prāṇān gograheṣu dvijottama |
kalpakoṭiśataṃ divyaṃ śivaloke mahīyate || 19:16 ||

He who gives his life for cows during an attempt at stealing them, O greatest of Brahmins will prosper in Śivaloka for millions of years.

cyutabhagnādisaṃskāraṃ sarvaṃ yaḥ kurute naraḥ |
bhāryākoṭiśataṃ dānaṃ yat phalaṃ parikīrtitam || 19:17 ||

If a man rears all [the cows] that have missing or broken [limbs] CHECK, will get all the fruits that are said to be produced by donating millions of wives[?],

tat phalaṃ labhate martyaḥ śivalokaṃ ca gacchati |
śivalokaparibhraṣṭaḥ pṛthivyām ekarāḍ bhavet || 19:18 ||

and will go to Śivaloka. When descended from Śivaloka, he will become a universal monarch on Earth.

samāsataḥ samākhyātaṃ yathātattvaṃ dvijottama |
na śakyaṃ vistarād vaktuṃ gomahābhāgyam uttamam || 19:19 ||

I have taught [about cows] truly, in brief, O supreme Brahmin. It is impossible to talk about the excellence of cows in more detail.

[*cāturvarṇyam* —

vigatarāga uvāca |
devā aṣṭavidhāḥ proktās tiryak pañcavidhaḥ smṛtaḥ |
mānuṣam ekam evāhuś cāturvarṇaḥ kathaṃ bhavet || 19:20 ||

Vigatarāga spoke: The gods are of eight kinds, animals are of five kinds. Mankind is said to be only one single [kind]. How come that there is the system of four social classes (*varṇa*)?

19.20 cāturvarṇ[y]aṃ

anarthayajña uvāca |
pūrvakalpasṛjas tv eṣa viṣṇunā prabhaviṣṇunā |
ekavarṇo dvijaś cāsīt sarvakalpāgram agrataḥ || 19:21 ||

Anarthayajña spoke: It [i.e. the system of four social classes] was created by Lord Viṣṇu in the previous æon[s]. Before the very beginning of all æons, there was a single class (*varṇa*) of Brahmins (*dvija*).

sarvavedavido viprāḥ sarvayajñavidas tathā |
teṣāṃ viprasahasrāṇāṃ yajñotsāhamano bhavet || 19:22 ||

The Brahmins (*vipra*) got to know all the Vedas and all the sacrifices. These thousands of Brahmins (*vipra*) developed an inclination to make a resolution to perform sacrifices.

vṛddhaviprasahasrāṇāṃ matam ājñāya brāhmaṇaiḥ |
kartuṃ karma samārabdhaṃ karma cāpi vibhajyate || 19:23 ||

Having understood the intention of the thousands of senior Brahmins (*vipra*), the Brahmins (*brāhmaṇa*) commenced performing rituals (*karman*) and the tasks (*karman*) were distributed.

ṛtvijatve sthitāḥ kecit kecit saṃrakṣaṇe sthitāḥ |
arthopārjanayuktānye anye śilpe niyojitāḥ || 19:24 ||

Some took on the function of being priests (*ṛtvij*), some took on the task of protection. Some got engaged in the acquisition of materials and others were appointed to do manual crafts.

evaṃ yajñavidhānena kartum ārebhire purā |
yathoddiṣṭena karmeṇa yajñotsāha-m-avartata || 19:25 ||

This is how they started performing sacrifices in the beginning. With the tasks (*karman*) thus distributed, the will to perform sacrifices increased.

āgatā ṛṣayaḥ sarve devatāḥ pitaras tathā |
anyonyam abruvan tatra devarṣipitṛdevatāḥ || 19:26 ||

Then came all the Ṛṣis and all the gods and the Ancestors. They discussed it among themselves, the divine Ṛṣis, the Ancestors and the gods.

19.21 See above *srja* for *sṛṣṭa* in XXX.
19.24 Note the form *ṛtvijatva*. Note the double sandhi in °*yuktānye* (*yuktā anye*).
19.25 Perhaps understand pāda a as *evaṃvidhānena yajñaṃ kartum*.

yajñārtham asṛjad varṇaṃ vidhinā kratuhetavaḥ |
evam eva pravartantu bhavadbhir dvijasattamāḥ || 19:27 ||

Brahmā/Viṣṇu (*vidhi*) created class for the sake of sacrifice. [The classes are] for the purpose of rituals (*kratu*). Proceed in this very manner, Sirs, O excellent twice-born!

ijyādhyayanasampannā brāhmaṇā ye 'tra kalpitāḥ |
suvipra vipratāṃ yāntu ṣaṭkarmaniratāḥ sadā || 19:28 ||

Those Brahmins (*brāhmaṇa*) who are now engaged in sacrifice and recitation, those good Brahmins (*suvipra*) shall become Brahmins (*vipratāṃ yāntu*), always engaged in the six duties [of Brahmins] (*ṣaṭkarman*).

rakṣaṇārthaṃ tu ye viprāḥ kalpitāḥ śastrapāṇayaḥ |
kṣatatrāṇāya viprāṇāṃ nityakṣatravratodbhavāḥ || 19:29 ||

As for those Brahmins (*vipra*) that have been appointed to protect [the sacrifice] with weapons in their hands, to protect the Brāhmins (*vipra*) from injury, they shall eternally follow[?] the vow of Kṣatras.

arthopārjanam uddiśya kalpitā ye dvijātayaḥ |
te tu vaiśyatvam āyāntu vārttopāyaratodbhavāḥ || 19:30 ||

As for those twice-born who have been appointed for the acquisition of materials, they shall become Vaiśyas, involved in the means of trade.

vadhabandhanakarmasu śilpasthānavidheṣu ca |
kalpitā ye dvijātīnāṃ sarve śūdrā bhavantu te || 19:31 ||

Those of the twice-born who have been appointed to the tasks of slaughering and tying [animals] and of manual skills, they all shall become Śūdras.

prājāpatyaṃ brāhmaṇānām ijyādhyayanatatparāt |
sthānam aindraṃ kṣatriyāṇāṃ prajāpālanatatparāt || 19:32 ||

The [world] of Prajāpati belongs to the Brahmins (*brāhmaṇa*) [after death] because they are devoted to the sacrifice and to recitation. The [world] of Indra belongs to the Kṣatriyas because they are devoted to the protection of the people.

vaiśyānāṃ vāsavasthānaṃ vāṇijyakṛṣijīvinām |
śūdrāṇāṃ marutaḥ sthānaṃ śuśrūṣāniratātmanām || 19:33 ||

19.27 Note the confused syntax both in pādas ab and cd.

The [world] of Vāsus belongs to the Vaiśyas who earn their living by trade and agriculture. The [world] of Marut belongs to the Śūdras who devote themselves to sevice.

maharṣipitṛdevānāṃ matam ājñāya niścitaḥ |
eṣa saṃkalpito brahmā padmayoniḥ pitāmahaḥ || 19:34 ||

Understanding the intention of the great Ṛṣis, the Ancestors and the gods, lotus-born Brahmā, the Grandfather, it [i.e. the system of *varṇa*s] was established firmly.

saṃkalpaprabhavāḥ sarve devadānavamānavāḥ |
paśupakṣimṛgā mukhyā yāvanti jagasambhavāḥ || 19:35 ||

All the main domestic animals, birds and wild animals that are born in the world,

bhūtasaṃkalpakaṃ nāma kalpam āsīd dvijottama |
kīrtitāni samāsena kim anyac chrotum icchasi || 19:36 ||

CHECK .... [The social classes] have been taught briefly. What else do you wish to hear?

vigatarāga uvāca |
kiṃ tapaḥ sarvavarṇānāṃ vṛttiṃ vāpi tapodhana |
yajñāṃś caiva pṛthaktvena śrotum icchāmi tattvataḥ || 19:37 ||
anarthayajña uvāca |
brāhmaṇasya tapo jñānaṃ tapaḥ kṣatrasya rakṣaṇam |
vaiśyasya ca tapo vārttā tapaḥ śūdrasya sevanam || 19:38 ||

Anarthayajña spoke: The Brahmins's penance is knowledge. The Kṣatriya's penance is protection. The Vaiśya's penance is business (*vārttā*). The Śudra's penance is service.

pratigraha dhanaṃ vipraḥ kṣatriyasya dhanur dhanam |
kṛṣir dhanaṃ tathā vaiśyaḥ śūdraḥ śuśrūṣaṇaṃ dhanam || 19:39 ||

The Brahmin's wealth is the acceptance of gifts. The Kṣatriya's wealth is his bow. The Vaiśya's wealth is agriculture. The Śūdra's wealth is obedience.

ārambhayajñaḥ kṣatrasya haviryajñā viśas tathā |
śūdrāḥ paricarāyajñā japayajñā dvijātayaḥ || 19:40 ||

Undertaking is the Kṣatriya's worship. Fire-oblation is the Vaiśya's worship. Service is the Śūdra's worship. Recitation is the Brahmin's worship.

satya tīrthaṃ dvijātīnāṃ raṇa tīrthaṃ tu kṣatriyāḥ |
āryā tīrthaṃ tu vaiśyānāṃ śūdratīrthaṃ ca vai dvijāḥ || 19:41 ||

Truth is the pilgrimage place for Brahmins. A battle is a pilgrimage place for Kṣatriyas. Āryā[varta?] is the pilgrimage place for Vaiśyas. The Brahmins are the pilgrimage place of Śūdras.

nāsti vidyāsamo mitro nāsti dānasamaḥ sakhā |
nāsti jñānasamo bandhur nāsti yajño japasamaḥ || 19:42 ||

There is no friend comparable to knowledge. There is no companion comparable to donation. There is no relative comparable to knowledge. There is no worship comparable to recitation.

dharmahīno mṛtais tulyo devatulyo jitendriyaḥ |
yajñatulyo 'bhayaṃ dātā śivatulyo manonmanaḥ || 19:43 ||

A person without Dharma is similar to the dead. Someone who conquers his senses is similar to the gods. One who gives protection is similar to worship. Who [reaches the state of] mind-nonmind (*manonmana*) becomes similar to Śiva.

vigatarāga uvāca |
dānaṃ yajñas tapas tīrthaṃ saṃnyāsaṃ yoga eva ca |
eteṣu katamaḥ śreṣṭhaḥ śrotum icchāmi kīrtaya || 19:44 ||

Vigatarāga spoke: Donation, worship, penance, pilgrimages, renunciation, and yoga: which is the best among these?

anarthayajña uvāca |
dānadharmasahasrebhyo yajñayājī viśiṣyate |
yajñayājisahasrebhyas tīrthayātrī viśiṣyate || 19:45 ||

Anarthayajña spoke: He who worships with sacrifices is better than a thousand whose Dharma is donation. He who visits pilgrimages places is better than a thousand who worship with sacrifices.

19.40 Compare this verse to 17.36.

19.43 For a possible synonym of *manonmana*, see 19.48b: *līnamanāḥ* ('whose mind has dissolved'). See also 11.18b and 49b.

tīrthayātrisahasrebhyas taponiṣṭho viśiṣyate |
taponiṣṭhasahasrebhyaḥ śreṣṭhaḥ saṃnyāsikaḥ smṛtaḥ || 19:46 ||

He who is devoted to penance is better than a thousand who visit pilgrimages places. He who is a renunciate is better than a thousand who are devoted to penance.

saṃnyāsīnāṃ sahasrebhyaḥ śreṣṭho yas tu jitendriyaḥ |
jitendriyasahasrebhyo yogayukto viśiṣyate || 19:47 ||

He who controls his senses is better than a thousand renunciates. He who practises yoga is better than a thousand who control their senses.

yogayuktasahasrebhyaḥ śreṣṭho līnamanāḥ smṛtaḥ |
tasmāt sarvaprayatnena mana ādau viśodhayet || 19:48 ||

He whose mind has dissolved is better that a thousand who practise yoga. Therefore one should first purify the mind by all means.

nigṛhītendriyagrāmaḥ svargamokṣau tu sādhayet |
visṛṣṭe tv indriyagrāme tiryaknarakasādhanam || 19:49 ||

He who controls all his senses can reach heaven and liberation. If all the senses are let loose, what one achieves is the hell of animal existence.

vigatarāga uvāca |
carācarāṇāṃ bhūtānāṃ śreṣṭhaḥ katama ucyate |
kathayasva mamādya tvaṃ chettum arhasi saṃśayam || 19:50 ||

Vigatarāga spoke: From amongst the moving and unmoving living beings, which is said to be the best? Tell me this now, please cut my doubts.

anarthayajña uvāca |
carācarāṇāṃ bhūtānāṃ tatra śreṣṭhāś carāḥ smṛtāḥ |
carāṇāṃ caiva sarveṣāṃ buddhimān śreṣṭha ucyate || 19:51 ||

Anarthayajña spoke: From amongst the moving and unmoving living beings, the moving ones are taught to be the best. From amongst the moving ones, the sentient ones (*buddhimat*) are said to be the best.

buddhimatsu ca sarveṣu tataḥ śreṣṭhā narāḥ smṛtāḥ |
narāṇāṃ caiva sarveṣāṃ brāhmaṇaḥ śreṣṭha ucyate || 19:52 ||

Among all the sentient ones then humans are the best. The best of all humans is said to be the Brahmin.

brāhmaṇeṣu ca sarveṣu vidvān śreṣṭhaḥ sa ucyate |
vidvatsv api ca sarveṣu kṛtabuddhir viśiṣyate || 19:53 ||

Among all the Brahmins, the scholar (*vidvat*) is the best. From amongst all the scholars, the one who knows his religios duties (*kṛtabuddhi*) is the best.

kṛtabuddhiṣu sarveṣu śreṣṭhaḥ kartā samucyate |
kartṛṣv api ca sarveṣu brahmavedī viśiṣyate || 19:54 ||

From amongst all those who know their religios duties, the performer [of rituals] (*kartṛ*) is the best. And amongst the performers [of rituals] the one who knows the Vedic mantras (*brahmavedin*) is eminent.

brahmavedi paraṃ vipraḥ nānyaṃ vedmi paraṃ tapaḥ |
sa vipraḥ sa tapasvī ca sa yogī sa śivaḥ smṛtaḥ || 19:55 ||

The knower of Vedic mantras is the best Brahmin. I do not know of any other penance[?]. He is the real Brahmin, the real ascetic, the real yogin, he is said to be Śiva.

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe dānayajñaviśeṣo nāma ūnaviṃśatitamo 'dhyāyaḥ* ||

Here ends the nineteenth chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called The particulars of donation and worship.

19.55 I suspect that *paraṃ tapaḥ* in *pāda* b might mean *parataram*...

[viṃśatimo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Twenty]

vigatarāga uvāca |
pañcaviṃśati yat tattvaṃ jñātum icchāmi tattvataḥ |
kathayasva mamādya tvaṃ chidyate yena saṃśayaḥ || 20:1 ||

Vigatarāga spoke: I would like to learn about the twenty-five Tattvas truely. Teach me now so that my doubts could be dispelled.

[*tattvanirṇayam* —
Explaining the Tattvas]

anarthayajña uvāca |
sarvapratyakṣadarśitvaṃ kathaṃ māṃ praṣṭum arhasi |
pṛṣṭena kathanīyo 'smi eṣa me kṛtaniścayaḥ |
śṛṇu te sampravakṣyāmi tattvasadbhāvam uttamam || 20:2 ||

Anarthayajña spoke: How can you possibly ask me to reveal everything as directly visible? [But] I made a decision that [whenever being] questioned, I am to speak. Listen, I shall teach you the supreme essence of the reality levels/principles (*tattva*).

[*puruṣaśivabrahmā* (25) —
The Puruṣa/Śiva/Brahmā (25th)]

nādimadhyaṃ na cāntaṃ ca yan na vedyaṃ surair api |
atisūkṣmo hy atisthūlo nirālambo nirañjanaḥ || 20:3 ||

20.1 This chapter echoes and is partly based on MBh 12.247.1-10 (Mokṣadharma, see parallel passages in the apparatus):

bhīṣma uvāca | *bhūtānāṃ guṇasaṃkhyānaṃ bhūyaḥ putra niśāmaya* | *dvaipāyanamukhād bhraṣṭaṃ ślāghayā parayānagha* ||1|| *dīptānalanibhaḥ prāha bhagavān dhūmravarcase* | *tato 'ham api vakṣyāmi bhūyaḥ putra nidarśanam* ||2|| *bhūmeḥ sthairyaṃ pṛthutvaṃ ca kāṭhinyaṃ prasavātmatā* | *gandho gurutvaṃ śaktiś ca saṃghātaḥ sthāpanā dhṛtiḥ* ||3|| *apāṃ śaityaṃ rasaḥ kledo dravatvaṃ snehasaumyatā* | *jihvā viṣyandinī caiva bhaumāpyāsravaṇaṃ tathā* ||4|| *agner durdharṣatā tejas tāpaḥ pākaḥ prakāśanam* | *śaucaṃ rāgo laghus taikṣṇyaṃ daśamaṃ cordhvabhāgitā* ||5|| *vāyor aniyamaḥ sparśo vādasthānaṃ svatantratā* | *balaṃ śaighryaṃ ca mohaś ca ceṣṭā karmakṛtā bhavaḥ* ||6|| *ākāśasya guṇaḥ śabdo vyāpitvaṃ chidratāpi ca* | *anāśrayam anālambam avyaktam avikāritā* ||7|| *apratīghātatā caiva bhūtatvaṃ vikṛtāni ca* | *guṇāḥ pañcāśataṃ proktāḥ pañcabhūtātmabhāvitāḥ* ||8|| *calopapattir vyaktiś ca visargaḥ kalpanā kṣamā* | *sad asac cāśutā caiva manaso nava vai guṇāḥ* ||9|| *iṣṭāniṣṭavikalpaś ca vyavasāyaḥ samādhitā* | *saṃśayaḥ pratipattiś ca buddhau pañceha ye guṇāḥ* ||10||.

That which has no beginning, no middle part and no end, and is not to be known even by the gods, that which is extremely subtle and extremely large, supportless and spotless,

acintyaś cāprameyaś ca akṣarākṣaravarjitaḥ |
sarvaḥ sarvagato vyāpī sarvam āvṛtya tiṣṭhati || 20:4 ||

inconceivable, immeasurable, imperishable, devoid of syllables, that which is everything and everywhere and that which is pervasive, and exists covering everything.

sarvendriyaguṇābhāsaḥ sarvendriyavivarjitaḥ |
ajarāmarajaḥ śāntaḥ paramātmā śivo 'vyayaḥ || 20:5 ||

It appears to have the qualities of all the sense faculties but is devoid of all sense faculties. It is not subject to ageing, it is immortal and unborn. It is peaceful, it is the supreme soul, it is undecaying Śiva.

alakṣyalakṣaṇaḥ svastho brahmā puruṣasaṃjñitaḥ |
pañcaviṃśaḥ sa vijñeyo janmamṛtyuharaḥ prabhuḥ || 20:6 ||

It is characterised by being unobservable, it is self-abiding, it is Brahmā, it is called Puruṣa. It is to be known as the twenty-fifth [Tattva], the Lord (*prabhu*) who destroys death and rebirth.

kalākalaṅkanirmukto vyomapañcāśavarjitaḥ |
jalapakṣī yathā toyair na lipyeta jale caran |
tadvad doṣair na lipyeta pāpakarmaśatair api || 20:7 ||

He is free of the stain of having parts[?], and is devoid of the fifty voids. As a waterbird is not stained by the water while swimming in it, similarly [the Puruṣa] is not stained even by hundreds of sinful acts.

[*prakṛtiḥ* (24) —
Prakṛti (24th)]

caturviṃśati yat tattvaṃ prakṛtiṃ viddhi niścayam |
vikṛtiś ca sa vijñeyas tattvataḥ sa manīṣibhiḥ || 20:8 ||

20.3 Note that the key terms in this verse (*ādi, madhya, anta, sūkṣma*) are to be found in VSS 1.1ab:

anādimadhyāntam anantapāraṃ susūkṣmam avyaktajagatsusāram.

20.5 I take *ajarāmarajaḥ* in *pāda* a as *ajaro 'maro 'ajaś ca*.

20.7 The term *pañcavyoman* elsewhere in the text seem to signify the five gross elements; see CHECK. The fifty *vyoman*s might mean the fifty sounds/letters of Sanskrit; see CHECK.

Know the twenty-fourth Tattva certainly as Prakṛti. It is in fact to be known as Vikṛti ('Modification') by the wise.

prakṛtiprabhavāḥ sarve buddhyahaṃkāra-ādayaḥ |
vikṛtiṃ pratilīyante bhūmyādi kramaśas tu vai || 20:9 ||

All [the other Tattvas below Prakṛti], Buddhi, Ahaṃkāra etc. originate in Prakṛti. Earth etc. [up to Buddhi] dissolve in Vikṛti one by one.

[*matiḥ/buddhiḥ* (23) —
Mati (Buddhi, intelligence, 23rd)]

matitattva trayoviṃśa dharmādiguṇasaṃyutaḥ |
sattvādhikasamutpannaboddhāraṃ viddhi dehinaḥ || 20:10 ||

The Intelligence (*matitattva* [= Buddhi]) is the twenty-third. It possesses qualities such as dharmic. Know it as the perceiver of the soul, produced by an abundance of Sattva.

[*ahaṃkāraḥ* (22) —
Ahaṃkāra (egoity, individualization, 22nd)]

dvāviṃśati ahaṃkāras tattvam uktaṃ manīṣibhiḥ |
bhūtādi mama pañcāha rajādhikasamudbhavam || 20:11 ||

The twenty-second Tattva is Ahaṃkāra according to the wise. [This is the Tattva that] says: 'The five [gross elements] etc. are mine!' It is produced by an abundance of Rajas.

[*ākāśaḥ* (*suṣiratvaṃ*) *śabdaś ca* (*21-20*) —
Space (hollowness) and Sound (21st–20th)]

ekaviṃśati yat tattvaṃ suṣiraṃ viddhi bho dvija |
śabdātītaṃ suṣiratvaṃ saśabdaguṇalakṣaṇam || 20:12 ||

Know the twenty-first Tattva as Hollowness (*suṣira*) [= *ākāśa*], O Brahmin. Hollowness is beyond Sound [but] it is characterised by the quality of Sound.

20.8 Understand *caturviṃśati* as *caturviṃśaṃ*, and note that *pāda* b involves conjectures. For emending *vidhi* to *viddhi*, see *viddhi* in 20.12b below.

20.10 For my emendation of *vidhi* to *viddhi*, see *viddhi* in 20.12b below.

20.11 Understand *dvāviṃśati* in *pāda* a as *dvāviṃśa*. CHECK in classical Sāṃkhya the bhūtādi and tāmasa ahaṃkāra gives birth to the elements!

20.12 Understand *ekaviṃśati* in *pāda* a as *ekaviṃśa*. Note that from now on in this chapter, *guṇa* is used in the sense of the *tanmātra* of Sāṃkhya philosophy and that the word *tanmātra* does not occur in the VSS.

[*śabdaḥ* —
Sound]

saptasvarās trayo grāmā mūrchanās tv ekaviṃśatiḥ |
tānā-m-ekonapañcāśac chabdabhedas tadādayaḥ || 20:13 ||

The seven [diatonic musical] notes (*svara*), the three basic scales (*grāma*), and the twenty-one modal scales (*mūrchana*); the forty-nine hexatonic and pentatonic scales (*tāna*): the classification of Sound includes these and other [classes].

evam ādīny anekāni svarabhedā dvijottama |
gāndharvasvaratattvajñair munibhiḥ samudāhṛtam || 20:14 ||

These and many other are the classes of sounds, O Brahmin. [This] has been declared by the experts on musical notes.

veṇumurajatantrīṇāṃ dundubhīnāṃ svanāni ca |
śaṅkhakāhalakāṃsyānāṃ śabdāni vividhāni ca || 20:15 ||

[Other sounds include] the sounds of flutes, tambourines, lutes, kettle-drums, conch-shells, bass-drums and gongs.

[*ākāśaḥ* —
Space]

ākāśadhātu viprendra śṛṇu vakṣyāmi te daśa |
pāyūpasthodara kaṇṭha śaṅkhalau mukha nāsikau || 20:16 ||

Listen, O excellent Brahmin, I shall teach you the ten elements (*dhātu*) of space. [Space is present in the following ten bodily locations:] the anus, the sexual organs, the stomach, the neck, the two ears[?], the mouth, the two nostrils,

hṛdiṃ ca daśamaṃ jñeyaṃ deha ākāśasambhavaḥ |
punar anyat pravakṣyāmi tac chṛṇuṣva dvijottama || 20:17 ||

and the tenth, the [cavity of the] heart. The body originates in space. Next I shall teach you something else. Listen to it, O excellent Brahmin.

daśa dhātuguṇā jñeyāḥ pañcabhūtaḥ pṛthak pṛthak |
ākāśasya guṇāḥ śabdo vyāpitvaṃ chidratāpi ca || 20:18 ||

Ten element-guṇas (*dhātuguṇa*) are to be known for each of the five elements (*bhūta*). The qualities of Space are Sound, pervasion and 'perforatedness' [being pervaded],

anāśrayanirālambam avyaktam avikāritā |
apratīghātitā caiva bhūtatvaṃ prakṛtāni ca || 20:19 ||

its being supportless, independent and unmanifest, invariableness, not being restrainable, being an element, and ..., [?].

[*vāyuḥ sparśaś ca* (*19-18*) —
Wind and Touch (19th–18th)]

ākāśadhātor viprendra tato vāyusamudbhavaḥ |
śabdapūrvaguṇaṃ gṛhya vāyoḥ sparśaguṇaḥ smṛtaḥ || 20:20 ||

The birth of Wind is then from the Space *dhātu*. Together with the previous Sound *guṇa*, Wind has Touch as its guṇa.

śabda pūrvaṃ mayākhyātaṃ śṛṇu sparśaṃ dvijottama |
kaṭhinaś cikkaṇaḥ ślakṣṇo mṛdusnigdhakharadravāḥ || 20:21 ||

I have already described Sound, listen to Touch, O excellent Brahmin. Hard, smooth, slippery, soft, sticky, sharp, fluid,

karkaśaḥ paruṣas tīkṣṇaḥ śītoṣṇa daśa ca dvayam |
iṣṭāniṣṭadvayasparśa vapuṣā parigṛhyate || 20:22 ||

rough, rugged, pointed[?], cold, hot: these are [the] twelve [*vāyuguṇa*s]. It is the body that senses both pleasant and unpleasant touches.

[*prāṇāḥ* —
The vital breaths]

prāṇo 'pānaḥ samānaś ca udāno vyāna eva ca |
nāgakūrmo 'tha kṛkaro devadatto dhanaṃjayaḥ || 20:23 ||

Prāṇa, Apāna, Samāna, Udāna and Vyāna, Nāga, Kūrma, Kṛkara, Devadatta, Dhanaṃjaya:

daśa vāyupradhānaite kīrtitā dvijasattama |
dhanaṃjayo bhaved ghoṣo devadatto vijṛmbhakaḥ || 20:24 ||

These are said to be the ten main Winds, O excellent Brahmin. Dhanaṃjaya is [responsible for] noise, Devadatta [for] yawning,

kṛkaraḥ kṣudhakṛn nityaṃ kūrmonmīlitalocanaḥ |
nāga udghāṭanaṃ puṣyaṃ karoti satataṃ dvija || 20:25 ||

Kṛkara constantly causes hunger, Kūrma is [is responsible for] the opening of the eyes. Nāga constantly opens [up things] and nourishes, O Brahmin.

prāṇaḥ śvasati bhūtānāṃ niśvasanti ca nityaśaḥ |
prayāṇaṃ kurute yasmāt tasmāt prāṇa iti smṛtaḥ || 20:26 ||

Prāṇa makes living beings inhale and exhale. It is called Prāṇa because it sets [beings] in motion (*prayāṇaṃ kurute*).

apanayaty apānas tu āhāraṃ manujām adhaḥ |
śukramūtravaho vāyur apānas tena kīrtitaḥ || 20:27 ||

Apāna takes people's[?] food down. It gets rid of semen and urine, that is why it is called Apāna [the 'down and out' Wind].

pītabhakṣitam āghrātaṃ raktapittakaphānilam |
samaṃ nayati gātreṣu samāno nāma mārutaḥ || 20:28 ||

The Wind called Samāna brings into equilibrium that which has been drunk, the food that has been eaten, the blood [and the three humours] Pitta, Kapha and Anila.

spandayaty adharaṃ vaktraṃ netragātraprakopanam |
udvejayati marmāṇi udāno nāma mārutaḥ || 20:29 ||

The Wind called Udāna causes the lower lip and the mouth to tremble, it irritates the eyes and the limbs and it disturbs the vital organs.

vyāno vināmayaty aṅgaṃ vyaṅgo vyādhiprakopanaḥ |
prītivināśakathitaṃ vārdhikyaṃ vyāna ucyate || 20:30 ||

Vyāna bends the limbs, [it makes the body] deformed, [it causes] illness and irritaion. It is said to destroy pleasure ... is called Vyāna.

daśavāyuvibhāge ca kīrtito me dvijottama |
daśavāyuguṇāṃś cānyāṃ chṛṇu kīrtayato mama || 20:31 ||

[Everything] concerning the section on the ten Winds has been taught by me, O excellent Brahmin. [Now] listen as I teach you the ten other *guṇa*s of Wind.

vāyor aniyama sparśo vādasthānaṃ svatantratā |
balaṃ śīghraṃ ca mokṣaṃ ca ceṣṭā karmātmanā bhavaḥ || 20:32 ||

20.25 Kṛkara in other texts usually performs sneezing (*kṣut*), here it seems that *kṣudha*° stands for *kṣudhā*° metri causa.

The Wind has [these *guṇa*s]: unsettledness, touch, presence in speech, independence, strength, quickness, release, movement and performing actions and existence.

[*tejo rūpaś ca* (*17-16*) —
Fire and Form (17th-16th)]

vāyunāpi sṛjas tejas tadrūpaṃ guṇam ucyate |
śabdasparśasama jyotis triguṇaṃ samudāhṛtam || 20:33 ||

Fire is created by Wind. Its *guṇa* is Form. There are three guṇas of Fire together with Sound and Touch.

śabdaḥ sparśaḥ purā proktaḥ śṛṇu rūpaguṇaṃ tataḥ |
hrasvaṃ dīrgham aṇu sthūlaṃ vṛttamaṇḍalam eva ca || 20:34 ||

Sound and Touch have been discussed before, therefore [now] hear about the Form guṇa. Short, tall, minute, gross and circular,

caturasraṃ dvirasraṃ ca tryasraṃ caiva ṣaḍasrakam |
śuklaḥ kṛṣṇas tathā rakto nīlaḥ pīto 'ruṇas tathā || 20:35 ||

square, ???, triangle and hexagon. Light, dark, red, blue, yellow, brown,

śyāmaḥ piṅgala babhruś ca nava raṅgāḥ prakīrtitāḥ |
navadhā navaraṅgānām ekāśīti guṇāḥ smṛtāḥ || 20:36 ||

dark-blue, golden, deep-brown: these are the nine colours. The ninefold guṇas of the nine colours make up 81.

tejodhātu daśa brūmaḥ śṛṇuṣvāvahito bhava |
kāmas tejo kṣaṇaḥ krodho jaṭharāgniś ca pañcamaḥ || 20:37 ||

I am telling you the ten Fire dhātus, listen and be attentive. Desire, heat, sight, anger, the digestive fire as the fifth,

jñānaṃ yogas tapo dhyānaṃ viśvāgnir daśamaḥ smṛtaḥ |
daśa tejoguṇāṃś cānyān pravakṣyāmi dvijottama || 20:38 ||

knowledge, yoga, penance, meditation, the fire of the universe[?] as the tenth. I shall teach you the other ten *guṇa*s of Fire, O excellent Brahmin.

20.32 While I hesitate to emend this verse to fully correspond to the very similar one in the MBh, my translation partly reflects the latter.

20.33 Understand *sṛjas* as *sṛṣṭas* and *tadrūpaṃ guṇam ucyate* as *tadguṇaṃ rūpam ucyate* I understand *śabdasparśasama jyotis triguṇaṃ* as *śabdasparśena saha jyotis triguṇaṃ*.

agner durdharṣatāpnoti tāpapākaprakāśanaḥ |
śaucaṃ rāgo laghus taikṣṇyaṃ daśamaṃ cordhvabhāgitā || 20:39 ||

Fire has [the following qualities:] unconquerable, ..., splendour, heat, cooking, illuminating, purity, passion, lightness, sharpness and the tenth, tending upwards.

[*āpo rasaś ca* (*15-14*) —
Water and Taste (15th–14th)]

jyotiso 'pi srjaś cāpaḥ saraso guṇasaṃyutaḥ |
caturguṇāḥ smṛtā āpaḥ vijñeyā ca manīṣibhiḥ || 20:40 ||

Water is produced from Fire and has Taste as its *guṇa*. The wise know Water as having four *guṇa*s:

śabdaḥ sparśaś ca rūpaṃ ca rasaś ca sa caturguṇaḥ |
rūpādiguṇa pūrvokta adhunātha rasaṃ śṛṇu || 20:41 ||

Sound, Touch, Form, and the fourth, Taste. The *guṇa*s Form etc. have been taught. Listen to Taste now.

kaṭutiktakaṣāyāś ca lavaṇāmlas tathaiva ca |
madhuraś ca rasān ṣaḍ vai pravadanti manīṣiṇaḥ || 20:42 ||

The wise teach that the six tastes are: pungent, bitter, astringent, salty, sour, and sweet.

ṣaḍrasāḥ ṣaḍvibhedena ṣaṭtriṃśaguṇa ucyate |
āpadhātu daśa tv anyān śṛṇu kīrtayato mama || 20:43 ||

[These] six tastes have six kinds and thus become thirty-six *guṇa*s. I shall teach you the other ten *dhātu*s of Water, listen to me.

lālā siṅghāṇikā śleṣmā raktaḥ pittaḥ kaphas tathā |
svedam aśru rasaś caiva medaś ca daśamaḥ smṛtaḥ || 20:44 ||

Saliva, mucus, the phlegmatic humour, blood, bile, phlegm, sweat, tears, chyle, and the tenth, fat.

daśa āpaguṇāś cānye kīrtayiṣyāmi tān śṛṇu |
adbhyaḥ śaityaṃ rasa kledo dravatvaṃ snehasaumyatā |
jihvā viṣyandinī caiva bhaumānyaśravaṇādhamaḥ || 20:45 ||

I shall teach you the ten *guṇa*s of Water, listen to me. From Water [come] coldness, liquidity, wetness, fluidity, oiliness, the tongue, dripping, earthiness, wateriness, and flowing.

[*bhūmir gandhaś ca* (*13-12*) —
Earth and Smell (13rd–12th)]

āpaś cāpy asṛjad bhūmis tasyā gandhaguṇaḥ smṛtaḥ |
caturāpaguṇān gṛhya bhūmer gandhaguṇaḥ smṛtaḥ || 20:46 ||

Water produced Earth. Its *guṇa* is said to be Smell. Taking the four *guṇa*s of Water, Earth has [the additional] *guṇa* Taste:

śabdaḥ sparśaś ca rūpaṃ ca raso gandhaś ca pañcamaḥ |
āpaḥpūrvaguṇāḥ proktā bhūmer gandhaguṇaṃ śṛṇu || 20:47 ||

Sound, Touch, Form, Taste, and the fifth, Smell. The *guṇa*s of Water have been taught. Now listen to the Smell-*guṇa*s of Earth.

iṣṭāniṣṭadvayor gandhaḥ surabhir durabhis tathā |
karpūraḥ kasturīkaṃ ca candanāgarum eva ca || 20:48 ||

Smells are pleasant or unpleasant, fragrant and stinking. Pleasant smells are camphor, musk, sandalwood, and Aloe,

kuṅkumādisugandhāni ghrāṇam iṣṭaṃ prakīrtitam |
viṅmūtrasvedagandhāni vaktragandhaṃ ca duḥsaham |
jīrṇasphoṭitagandhāni aniṣṭānīti kīrtitam || 20:49 ||

saffron and other fragrant substances. Unleasant smells are the smell of urine, fæces and sweat, unbearably bad breath, withered and decaying[?] smells.

bhūmer dhātu daśa tv anyān kathayiṣyāmi tac chṛṇu |
tvacaṃ māṃsaṃ ca medaṃ ca snāyu majjā sirā tathā |
nakhadantaruhāś caiva keśaś ca daśamas tathā || 20:50 ||

I shall teach you the other ten *dhātu*s of Earth, listen to me. skin, flesh, fat, sinew, marrow, vein, nail, tooth, bodily hair, and the tenth, the hair of the head.

daśa tv anyān pravakṣyāmi śṛṇu bhūmiguṇān dvija |
bhūmeḥ sthairyaṃ rajastvaṃ ca kāṭhinyaṃ prasavātmakam |
gandho guruś ca śaktiś ca nīhārasthāpanākṛtiḥ || 20:51 ||

20.45 This verse is a version of MBh 12.247.4 (see the apparatus).
20.50 I take *ruha* as shorthand for *tanuruha* or *aṅgaruha*: 'bodily hair'.

I shall teach the other ten *guṇa*s of Earth, listen, O Brahmin. From Earth [come] firmness, dustiness, rigidity, procreation, smell, heaviness, power, fog, support, shape.

guṇadhātuviśeṣaś ca utpattiś ca dvijottama |
yathā śrutaṃ mayā pūrvaṃ kīrtitaṃ nikhilena tu || 20:52 ||

O Brahmin, I have taught you in a complete form the various *guṇa*s and *dhātu*s and [their] origin as I heard it before.

[*buddhīndriyāṇi karmendriyāṇi ca* (*11-2*) —
Sense capacities and action capacities (11th–2nd)]

vaikārikam ahaṃkāraṃ sattvodriktāt tu sāttvikaḥ |
śrotraṃ tvak cakṣuṣī jihvā nāsikā caiva pañcamī || 20:53 ||

The Ahaṃkāra is subject to modification and because of an abundance of Sattva [in it], it is Sāttvika. Ear, skin, eyes, tongue, and the fifth, nose:

buddhīndriyāṇi pañcaiva kīrtitāni dvijottama |
hastapādas tathā pāyur upastho vāk ca pañcamaḥ || 20:54 ||

these are the five sense capacities (*buddhīndriya*), O great Brahmin. Hands, feet, anus, the sexual organs, and the fifth, speech[: these are the organs of action (*karmendriya*).]

[*śrotram* (11) —
The sense capacity of hearing (11th)]

śrotreṇa gṛhyate śabdo vividhas tu dvijottama |
veṇuvīṇāsvanānāṃ ca tantrīśabdam anekadhā || 20:55 ||

The ear perceives the various sounds, O great Brahmin, those of flutes and lutes, and of various kinds of strings,

muraja†maunda†paṇavabherīpaṭahanisvanam |
śaṅkhakāhalaśabdaṃ ca śabdaṃ ḍiṇḍimagomukham |
kāṃsikātālamiśraṃ ca gītāni vividhāni ca || 20:56 ||

20.51 This verse is a variant of MBh 12.247.3 (see the apparatus).

20.53 CHECK In classical Sāṃkhya the vaikṛta and sāttvika ahaṃkāra gives birth to the karmendriyas! See Ruzsa 127

20.54 A line stating that the second set here is that of the *karmendriya*s may have dropped out.

the sound of tambourines, ..., *paṇava* drums, kettle-drums, tabors, the sound of conch-shells, bass drums, *ḍiṇḍima* drums, 'cow-face' horns, a mix of small gongs and cymbals, and various kinds of songs.

[*tvak* (10) —
The sense capacity of touch (10th)]

tvacayā gṛhyate sparśaḥ sukhaduḥkhasamanvitaḥ |
mṛdusūkṣma sukhasparśaḥ vastraśayyāsanādayaḥ || 20:57 ||

Touch is perceived by the skin, and it can be pleasant or unpleasant. Pleasant touch is soft and delicate, [such as] clothes, beds, seats, etc.

tīkṣṇaśastrajalaśaityaṃ uṣṇe tapte kṣate kṣaraḥ |
evamādīny anekāni jñeyānīṣṭaṃ dvijottama || 20:58 ||

The coldness of steel (*tīkṣṇaśastra*) and water on a hot and painful wound, a cloud (*kṣara*)??? these and others are the pleasant ones????, O great Brahmin.

[*cakṣuḥ* (9) —
The sense capacity of seeing (9th)]

cakṣuṣā gṛhyate rūpaṃ sahasrāṇi śatāni ca |
devarūpavikārāṇi nakṣatragrahatārakāḥ || 20:59 ||

Form are perceived by the Eye, and the hunderds of thousand forms of gods, constellations, planets, and stars,

mānuṣānāṃ vikārāṇi grāmaṃ nagarapattanam |
vṛkṣagulmalatānāṃ ca paśupakṣiśarīsṛpām || 20:60 ||

variations in people, villages, towns, and cities, of trees, bushes, creepers, cattle, birds, reptiles,

kṛmikīṭapataṅgānāṃ jalajānām anekadhā |
śailadāravahemāni rūpāṇi vividhāni ca |
dhātudravyavikārāṇi rūpāṇi dvijasattama || 20:61 ||

worms, insects, moths, various aquatic animals, and various shapes made of stone, wood, and gold, shapes of modifications of mineral materials, O truest Brahmin.

[*jihvā* (8) —
The sense capacity of tasting (8th)]

jihvayā gṛhyate svādo hṛdyāhṛdyo dvijottama |
phalamūlāni śākāni kandāni piśitāni ca || 20:62 ||

Taste is perceived by the Tongue, and it can be pleasant and unpleasant. Fruits and roots, vegetables, bulbs, and meat,

pakvāpakvaviśeṣāṇi dadhikṣīraghṛtāni ca |
vrīhyauṣadharasānāṃ ca miśrāmiśram anekadhā |
ṣaṭkarmapratibhedena rasabhedaśataṃ smṛtam || 20:63 ||

particular cooked and uncooked [dishes], yoghurt, milk, and ghee, herbs and juices, various mixed and unmixed [drinks]. Classified into six functions [the six basic flavours?], there are a hundred kinds of flavour (*rasa*).

[*ghrāṇam* (7) —
The sense capacity of smelling (7th)]

ghrāṇena gṛhyate gandha iṣṭāniṣṭo dvijarṣabha |
guḍājyaṃ guggulur bhasmacandanāgarukaṃ tathā |
kastūrikuṅkumādīnām iṣṭo gandho manoharaḥ || 20:64 ||

Smell is perceived by the Nose. Smell can be pleasant or unpleasant, O chief Brahmin. The smell of molasses, clarified butter, bdellium, ashes, sandalwood, Aloe, musk, saffron, etc., is pleasant and charming.

vraṇamūtrapurīṣāṇāṃ māṃsaparyuṣitāni ca |
vātakarmādidurgandha aniṣṭaḥ samudāhṛtaḥ || 20:65 ||

The bad smell of wounds, urine and fæces, rotten meat, fart, etc., is said to be unpleasant.

[*hastakarma* (6) —
Function of the hands (6th)]

hastena kurute karma vividhāni dvijottama |
māhendraṃ vāruṇaṃ caiva vāyavyāgneyam eva ca || 20:66 ||

One performs various actions with the hands, O great Brahmin, those related to earth (*māhendra*), water (*vāruṇa*), air (*vāyavya*), and fire (*āgneya*).

āgneya pacanādīni kāṃsyo lohas trapus tathā |
agnikarmāṇy anekāni yajñahomakriyās tathā || 20:67 ||

Those related to fire are: cooking, etc., [working with] copper, iron, and tin, various fire-rituals, and rituals of fire-worship.

20.66 *māhendra* means 'connected to the earth' because of its synonym *pārthiva*, which means both 'royal' and 'earthly'.

sūrpavyajanavātena mukhavātena vai tathā |
camaracarmavātena vātayantraṃ ca vāyavam || 20:68 ||

[Acts moving] air with a winnowing fan, one's breath, a chowrie or parchment, or a pankha, are the ones related to air.

vāruṇaṃ toyakarmāṇi kurute vividhāni ca |
rasoparasakarmāṇi tasya poṣaṇakarma ca || 20:69 ||

Those related to water perform various acts involving water: acts with flavours and secondary flavours, its [the body's?] nourishing,

snānācamanakarmāṇi vastraśaucādayas tathā |
kāyaśaucaṃ ca kurute tṛṣānāśanam eva ca || 20:70 ||

bathing, sipping water, washing clothes, etc., washing one's body, and quenching one's thirst.

vamanāni hy anekāni vāruṇaṃ karma ucyate |
māhendraṃ pārthivaṃ karma anekāni dvijottama || 20:71 ||

Various ways of vomitting [ex conj., accept msCb, or 9th?] are [also] called acts involving water. An earthly act involve various ways of working with earth, O great Brahmin.

kulālakarma bhūkarma karma pāṣāṇam eva ca |
dārudantimaśṛṅgādikarma pārthivam ucyate |
catuṣkarma samāsena hastataḥ parikīrtitam || 20:72 ||

The work of a potter, working with soil or with stones, work with wood, ivory, horns of animals, etc., are called earthly acts. The five actions of the hand have been briefly described.

[*pādakarma* (5) —
The action of the feet (5th)]

pādābhyāṃ gamanaṃ karma diśaś ca vidiśas tathā |
nimnonnatasame deśe śilāsaṃkaṭakoṭare |
toyakardamasaṃghāte bahukaṇṭakasaṃkule || 20:73 ||

The action for the feet is going in all the directions of the cardinal and intermediate point of the compass, up and down slopes, and on flat ground, on rocks, through passages, and into caves, through land flooded with water and filled with mud and covered in thorns.

20.72 Understand °*dantima*° in *pāda* c as *danta* or *dantidanta*.

[*pāyukarma* (4) —
The action of the anus (4th)]

pāyukarma visargaṃ tu kaṭhinadravapicchalam |
saraktaphenilādīni pāyuśakti pramuñcati || 20:74 ||

The function of the anus is the discharging [of urine]. [Whether it is] thick, fluid, slimy, bloody, foamy, etc., the energy of the anus discharges it.

[*upasthakarma* (3) —
The action of the sexual organs (3rd)]

upasthakarma ānandaṃ karoti jananaṃ prajā |
strīpuṃnapuṃsakaṃ caiva upasthaṃ kurute dvija || 20:75 ||

The functioning of the sexual organs cause joy, and produces offspring. The sexual organs produce females, males, and gender-neutral ones, O Brahmin.

[*vākkarma* (2) —
The action of speaking (2nd)]

vācā tu kurute karma navadhā dvijapuṅgava |
stuti nindā praśaṃsā ca ākrośaḥ priya eva saḥ || 20:76 ||

Speech performs nine kinds of action, O chief Brahmin. Praise, scolding, approval, abuse, kind words,

praśno 'nujñā tathākhyānam āśīś ca vidhayo nava |
etā navavidhā vāṇī kīrtitā me dvijottama || 20:77 ||

asking, permitting, describing events, and blessing are nine methods. The nine kinds of speech have been taught by me as being these, O great Brahmin.

[*manaś conmanaś ca* (1) —
The mind and the non-mind (1st)]

adhunā kathayiṣyāmi manaso nava vai guṇān |
calopapattiḥ sthairaṃ ca visarga kalpanā kṣamā |
sad asac cāśutā caiva manaso nava vai guṇāḥ || 20:78 ||

Now I shall teach the nine *guṇa*s of the mind. Movement, effecting, firmness, emission, fantasy, patience, truth, untruth, and quickness are the nine *guṇa*s of the mind.

iṣṭāniṣṭavikalpaś ca vyavasāyaḥ samādhitā |
manaso dvividhaṃ rūpaṃ manaś conmana eva ca || 20:79 ||

[The five *guṇa*s of the mind, or intelligence, include] pleasant and unpleasant notions, intention and being united. The form of the Mind is twofold: mind and non-mind.

manas tv indriyabhāvatve unmanastvam anindriye |
nigṛhītā visṛṣṭaṃ ca bandhamokṣau tu sādhanam || 20:80 ||

It is mind when there are sense faculties, and non-mind when there are no senses. When [the senses] are controlled, liberation is produced. When they are let go, bondage is produced.

nigṛhītendriyagrāmaḥ svargamokṣau tu sādhanam |
visṛṣṭa indriyagrāme duḥkhasaṃsārasādhanam || 20:81 ||

If the senses are under control, it means reaching heaven and liberation. When the senses are let loose, suffering and transmigration are the result.

sakalaṃ niṣkalaṃ caiva mana eva vidur budhāḥ |
sakalaṃ mana nānātve ekatve mana niṣkalam || 20:82 ||

The wise know that the mind can be form-endowed (*sakala*) and formless (*niṣkala*). When there is multiplicity (*nānātva*), the mind is form-endowed (*sakala*). When there is oneness, the mind is formless (*niṣkala*).

vigatarāga uvāca |
manaḥ svavedyaṃ lokānām unmanas tu na vidyate |
unmanaḥ kathayāsmākaṃ kīdṛśaṃ lakṣaṇaṃ bhavet || 20:83 ||

Vigatarāga spoke: The mind is self-evident for people, but the non-mind (*unmanas*) is not known. Teach us about the non-mind, what is its defining mark?

anarthayajña uvāca |
unmanastvaṃ gate vipra nibodha daśalakṣaṇam |
na śabdaṃ śṛṇute śrotraṃ śaṅkhabherīsvanād api || 20:84 ||

20.79 *Pāda*s ab are identical with MBh 12.247.10ab, which starts listing five *guṇa*s, not of the mind (*manas*), but of intelligence (*buddhi*). The second half of the verse in the MBh reads: *saṃśayaḥ pratipattiś ca buddhau pañceha ye guṇāḥ*. Our 20.79ab may simply be misplaced or rather seems like a false start.

20.80 Note the in *pāda*s cd *nigṛhītā* should connect to *mokṣa* and *visṛṣṭa* to *bandha*, not in the order that the text suggests.

Anarthayajña spoke: Hear the ten chacteristic marks of someone who has entered the state of the non-mind, O Brahmin. His ears do not hear any sound, not even the sound of conch-shells and kettle-drums.

tvacaḥ sparśaṃ na jānāti śītoṣṇam api duḥsaham |
rūpaṃ paśyati no cakṣuḥ parvatābhyadhiko 'pi vā || 20:85 ||

His skin does not know touch, not even unbearable cold or hotness. His eyes do not see any forms, not even things bigger than mountains.

jihvā rasaṃ na vindeta madhurāmlavaṇo 'pi vā |
gandhaṃ jighrati na ghrāṇā tīkṣṇaṃ vāpy aśucīny api || 20:86 ||

His tongue does not sense tastes, not even sweetness or saltiness. His nose does not sense smells, not even strong or impure ones.

unmanas tv eṣa me khyātaṃ sarvadvaitavināśanam |
bhavapāragasuvyaktaṃ niṣkalaṃ śivam avyayam || 20:87 ||

I have taught the non-mind like this. It destroys all duality [such as hot-cold], which is imperishable Niṣkala Śiva that manifests competely when one reaches the other shore of existence.

sa śivaḥ sa paro brahmā sa viṣṇuḥ sa paro 'kṣaraḥ |
sa sūkṣmaḥ sa paro haṃsaḥ so 'kṣaraḥ kṣaravarjitaḥ || 20:88 ||

It is Śiva, highest Brahmā, highest and imperishable Viṣṇu. It is subtle, it is the highest Swan [i.e. soul], which is imperishable and devoid of decay.

eṣa unmana jānīhi śivaś ca dvijapuṅgava |
kīrtito 'smi samāsena kim anyat paripṛcchasi || 20:89 ||

Know this as the non-mind, and as Śiva, O chief of the Brahmins. I have taught you [this], what else would you like to ask?

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe pañcaviṃśatitattvanirṇayo nāma viṃśatimo 'dhyāyaḥ* ||

Here ends the twentieth chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called the Description of the twenty-five Tattvas.

[ekaviṃśatimo ’dhyāyaḥ]
[Chapter Twenty-One]

[*viṣṇuḥ svarūpaṃ darśayati* —
Viṣṇu reveals his true form]

vigatarāga uvāca |
aho matimatāṃ śreṣṭha aho dharmabhṛtāṃ vara |
aho dama śamaḥ satya aho yajña aho tapaḥ || 21:1 ||

Vigatarāga spoke: “Bravo, O best of the wise, bravo, O best of the guardians of Dharma! What self-control, what tranquillity! What a sacrifice, what penance!

anenāmṛtavākyena vismayo me paro gataḥ |
prīto ’smi ca tapādhārajñānādbhutarasena ca || 21:2 ||

By this nectar-like speech [of yours], my amazement has risen considerably. And I am pleased with the extraordinary flavour of knowledge based on penance.

kiṃ dadāmi varaṃ brūhi dātāsmi tava cepsitam |
etac chrutvā tatas tena pratyuvāca śubhāṃ giram || 21:3 ||

What kind of boon shall I give you? Tell me. I’ll give you anything you desire.” Having heard this, [Anarthayajña] then replied with appropriate words.

[*anarthayajña uvāca* |]
ko bhavān varadaśreṣṭha devadānavarākṣasāḥ |
athavā bhagavān viṣṇur mama jijñāsur āgataḥ || 21:4 ||

[Anarthayajña spoke:] “Who are you, O best of benefactors? Are you a god, a Dānava-demon or a Rākṣasa? Or rather [you must be] Lord Viṣṇu, who has come to test me.

vyaktaṃ tvāṃ puruṣaśreṣṭha jānāmi puruṣottama |
rūpaṃ darśaya govinda yady asti tapasaḥ phalam || 21:5 ||

I recognize you clearly, O best of men, O highest person! Display your [true] Form, O Govinda, if penance can yield fruit.”

[*vaiśampāyana uvāca*]
tatas tu puṇḍarīkākṣo darśayāmāsa svāṃ tanum |
śaṅkhacakragadāpāṇiḥ pītāmbaradharo hariḥ || 21:6 ||

[Vaiśampāyana spoke:] Then lotus-eyed Hari displayed his own [true] body, holding in his hands a conch-shell, a discus and a mace, wearing yellow garments.

anarthayajñas taṃ dṛṣṭvā vismayaṃ paramaṃ gataḥ |
praharṣam atulaṃ labdhvā aśrupūrṇākulekṣaṇaḥ || 21:7 ||

Seeing him, Anarthayajña was truly amazed. Thrilled by unequalled delight, his eyes filled with tears,

vepamānasvareṇātra uvāca ca janārdanam |
adya me saphalaṃ janma adya me saphalaṃ tapaḥ || 21:8 ||

his voice trembling, he began speaking to Janārdana [i.e. Viṣṇu]. "My birth and my austerities have now borne their fruits.

namo namas te 'stu janādisambhave
namo namas te 'stu ca viśvarūpiṇe |
namo namas te 'stu janābhisambhave
namo namas te 'stu pitāmahodbhave || 21:9 ||

Obeisance to you who are the origin of man and other [living beings]! [?] Obeisance to you who are the universe! Obeisance to you who [transforming into a person? DG] Obeisance to you from whom Brahmā was born!

namo namas te 'stu sahasraśīrṣiṇe
namo namas te 'stu sahasracakṣuṣe |
namo namas te 'stu sahasraliṅgine
namo namas te 'stu sahasravakṣase || 21:10 ||

Obeisance to you who have a thousand heads! Obeisance to you who have a thousand eyes! Obeisance to you who have a thousand liṅgas! Obeisance to you who have a thousand chests!

namo namas te 'stu sahasramūrtaye
namo namas te 'stu sahasrabāhave |
namo namas te 'stu sahasravaktriṇe
namo namas te 'stu sahasramāyine || 21:11 ||

Obeisance to you who have a thousand embodiments! Obeisance to you who have a thousand arms! Obeisance to you who have a thousand faces! Obeisance to you who have a thousand supernatural powers!

namo namas te 'stu varāharūpiṇe
namo namas te 'stu mahīsamuddhṛte |
namo namas te 'stu ca bhūtasṛṣṭine
namo namas te caturāśramāśraye || 21:12 ||

Obeisance to you who assumed the form of a boar! Obeisance to you who [in that form] dug out and saved the Earth! Obeisance to you who create all living beings! Obeisance to you on who are the seat of the four life-stages!

namo namas te narasiṃharūpiṇe
namo namas te ditijoradāriṇe |
namo namas te 'suracakrasūdane
namo namas te 'suradarpanāśane || 21:13 ||

Obeisance to you who assumed the form of the Man-lion! Obeisance to you who [in that form] tore asunder the chest of Diti's son [Hiraṇyakaśipu]! Obeisance to you who destroyed the armies [conj.] of the Asuras! Obeisance to you who destroyed the Asuras' haughtiness!

namo namas te ditiputradāmane
namo namas te baliyajñasūdane |
namo namas te 'stu ṣaḍardhavikrame
namo namas te tridaśārtināśane || 21:14 ||

Obeisance to you who tamed Diti's son [Bali?]! Obeisance to you who destroyed Bali's sacrifice! Obeisance to you of the three steps/Trivikrama! Obeisance to you who drove away the pain of the thirty gods!

namo namas te 'stu ananta acyute
namo namas te jagadartināśane |
namo namas te madhukaiṭanāśane
namo namas te 'stu trilokabāndhave || 21:15 ||

Obeisance to you who are imperishable, O endless one! Obeisance to you who drive away the pain of the world! Obeisance to you who killed [the Asuras] Madhu and Kaiṭa[bha]! Obeisance to you who are the friend of the three worlds!

namo namas te tridaśābhinandane
namo namas te 'stu ca divyacakṣuṣe |
namo namas te 'stu bhavāntapārage
namo namas te 'stu trilokapūjite || 21:16 ||

Obeisance to you who are the delight of the thirty gods! Obeisance to you who possess divine vision! Obeisance to you who have gone beyond the limits of existence! Obeisance to you who are worshipped by the three worlds!

namo namas te 'stu gadāgrapāṇaye
namo namas te varacakrapāṇaye |
namo namas te 'stu ca śaṅkhapāṇaye
namo namas te 'stu ca kambupāṇaye || 21:17 ||

Obeisance to you who hold a mace in [one of] your right[?] hand[s]! Obeisance to you who hold an excellent discus in your hand! Obeisance to you who hold a conch-shell in your hand! Obeisance to you who hold a conch-shell[? rather: lotus] in your hand!

namo namas te 'stu jalaughaśāyine
namo namas te haramardarūpiṇe |
namo namas te khagarājaketave
namo namas te śaśisūryalocane || 21:18 ||

Obeisance to you who recline on the ocean! Obeisance to you who have the form that crushed Hara [the Dānava?]! Obeisance to you whose banner has the King of Birds [Garuḍa] [on it]! Obeisance to you whose eyes are the Sun and the Moon!

namo namas te uragārivāhane
namo namas te 'dbhutarūpadarśine |
namo namas te 'yutasūryatejase
namo namas te 'mṛtamanthanadhruve || 21:19 ||

Obeisance to you whose vehicle is the Enemy of Serpents [i.e. Garuḍa]! Obeisance to you who display your extraordinary form! Obeisance to you whose splendour is that of a hundred thousand suns! Obeisance to you who was, [in your Kūrma-avatāra] the firm support at the churning out of the divine nectar!

namo namas te 'maralokasaṃstute
namo namas te jagamaṇḍapāśraye |
namo namas te jagadekavatsale
namo namas te śivasarvade namaḥ || 21:20 ||

Obeisance to you who are praised in the world of immortals! Obeisance to you who are the seat of the temple of the world! Obeisance to you, the only one affectionate towards the world! Obeisance to you who bestow happiness on everyone, obeisance!

kṣamasva govinda mamāparādham

atīva pṛṣṭena durātmanena |
mayeda sarvaṃ kathitaṃ smayena
dayāṃ kuru tvaṃ tridaśeśvareṇa || 21:21 ||

O Govinda, forgive my sin. As you were asking me very actively, I, being a wicked person, told you all this out of arrogance. Have pity on me, Lord of the thirty gods [instr.?]."

vaiśampāyana uvāca |
stotreṇānena saṃtuṣṭaḥ keśavaḥ paravīrahā |
pratyuvāca mahāseno girayā nirupaspṛhā || 21:22 ||

Vaiśampāyana spoke: Keśava, the destroyer of the heroes of the enemy, was satisfied by this hymn of praise. He, the great general, replied in a ... [nirupaspṛhā/spṛhayā] voice.

stotreṇānena me tāta tuṣṭo 'smi bhṛśam ejitaḥ |
durlabhāny api trailokye dadāmi varam īpsitam || 21:23 ||

I am satisfied by this hymn of praise of me, dear Sir. I am vehemently trembling [with joy]. I'll grant you any boon you desire even if it is something difficult to obtain in the three worlds.

anena māṃ stauti nirāśritena
tvayoktavedārthamanohareṇa |
yāvanti tatrākṣarasaṃkhyam asti
tāvanti kalpān divi te vasanti || 21:24 ||

[He who] praises me with this ....? [hymn] that you recited and which is fascinating because it contains the meaning of the Vedas, will dwell in heaven for as many æons as the number of syllables in it.

tvaṃ cāpi me brūhi varaṃ yatheṣṭaṃ
trailokyarājyād api nirviśaṅkam |
dadāmi kiṃ saptamahīśvaratvam
athārtharāśiṃ bahukanyakāṃ vā || 21:25 ||

And you should choose a boon at your pleasure, fearlessly, beginning from sovereignty over the three worlds. Shall I grant you sovereignty over the sevenfold[?] world? Or a heap of gold? Or many girls?

vaiśampāyana uvāca |
śrutvaiva divyaṃ varam acyutasya

praṇamya pādadvayapaṅkaje tu |
vijñāya viṣṇuṃ varadaṃ vareṇyaṃ
? prahṛ cetaḥ pukāncito 'to 'bravīt || 21:26 ||

Vaiśampāyana spoke: Hearing the divine boons [offered] [em. to vacam?] by the imperishable one, he bowed down to his lotus-feet. Having recognized that Viṣṇu was being most generous, with a delighted heart....[to be reconstructed]

na kāmaye 'nyapravaraṃ tu deva
asaṃśayaṃ bandhanasāram ekam |
vimuktabandho bhavataḥ prasādād
bhavāmi govinda rataś ca dharme || 21:27 ||

I do not desire anything else as a gift, O God. Only (*eka*) the essence of bondage is certain. I have been freed from this bondage by your Lordship's grace, and, O Govinda, I am delighting in Dharma.

bhagavān uvāca |
yathaiva cittaṃ tava suprasannaṃ
maharṣidevair api naiva dṛṣṭam |
akalmaṣaṃ duḥkhavivarjitatvam
bhavārṇavas tīrṇam asaṃśayena || 21:28 ||

The Lord spoke: The extent to which your mind has been enlightened is something even the great sages and the gods have never seen, [this] spotless freedom from suffering. The ocean of existence has certaily been crossed.

gacchāma bho sāmprata śvetadvīpam
agamya devair api durnirīkṣyam |
madbhaktipūtamanasā prayāti
ghorārṇave naiva punaś caranti || 21:29 ||

Well, let's go now to the White Island, which is unattainable and is inaccessible even for the gods. He who departs after his mind has been purified by his devotion towards me, will never again enter the dreadful ocean [of existence].

vaiśampāyana uvāca |
evam uktvā haris tatra kare gṛhya tapodhanam |
tataḥ so 'ntarhitas tatra tenaiva saha keśavaḥ || 21:30 ||

Vaiśampāyana spoke: Having spoken thus, then Hari took the great ascetic by the hand, who disappeared in that moment, and with him Keśava, too.

evaṃ hi dharmas tv adhikaprabhāvād
gataḥ sa lokaṃ puruṣottamasya |
aśeṣabhūtaprabhavāvyayasya
sanātanaṃ śāśvatam akṣarasya || 21:31 ||

Thus, as a consequence of the abundance of Dharma[?? in him?], he [Anarthaya-jña] reached world of the Highest Person, of the one who is the origin of all living beings, and who is imperishable, the eternal and never-ending [world] of the never-decaying.

tvam eva bhaktiṃ kuru keśavasya
janārdanasyāmitavikramasya |
yathā hi tasyaiva dvijarṣabhasya
gatiṃ labhasva puruṣottamasya || 21:32 ||

You yourself should be loyal to Keśava, to Janārdana of unmeasurable heroism, so that you can tread the path of that best among the twice-born [i.e. that Brahmin], [to] that excellent person.

kim anya bhūyaḥ kathayāmi rājan
yad asti kautūhalam anyaśeṣam |
pṛcchasva māṃ tāta yathepsitaṃ te
bhaviṣyabhūtaṃ bhavato yatheṣṭam || 21:33 ||

What else should I teach you further, O king? If you have any curiosity remaining, ask me, Sir, whatever you want regarding the future or the past, anything you wish, Sir.

janamejaya uvāca |
kiyanti kalpāni gatāni pūrvam
bhaviṣyakalpāni kiyanti vipra |
ekaikakalpaṃ kiyad indram uktam
pravartamānād api kīrtayasva || 21:34 ||

Janamejaya spoke: How many kalpas have passed until now? How many are the future kalpas? How many Indras are taught to exist with regard to each æon? Tell me one by one[???].

vaiśampāyana uvāca |
parārdhakalpaṃ gata pūrva rājyam
caturdaśaivendra narendra kalpam |
tathaiva manvantara kalpam ekam
bhaviṣyakalpaṃ ca parārdham eva || 21:35 ||

Vaiśampāyana spoke: 100,000 billions of Kalpas have passed so far [rājyam? / rājan?]. There are fourteen Indras in one Kalpa, O king. The same [number applies to] Manvantaras per Kalpa. The future Kalpas are again 100,000 billion.

varāhakalpaḥ prathamo babhūva
gatāś ca manvantara ṣaḍ narendra |
caturyugaṃ saptati ekayuktaṃ
manvantarā saṃkhyam udāharanti || 21:36 ||

The first Kalpa was the Varāhakalpa. Six Manvantaras have passed, O King. Seventy-one four-fold [Mahā]yugas is the number that applies to a Manvantara.

manvantarāṇāṃ ca caturdaśaiva
kalpasya saṃkhyā munayo vadanti |
kalpāyutaś cāha pitāmahasya
tathā ca rātriṃ pravadanti tajjñāḥ || 21:37 ||

Fourteen Manvantara-periods is one Kalpa, according to the sages. Ten thousand Kalpas is Brahmā's day. His night is [of] the same [length] according to the experts.

ṣaḍlakṣakalpena tu māsam āhus
taddvādaśā varṣam udāharanti || 21:38 ||

Six hundred-thousand Kalpas is called a [cosmic] month. Twelve of them is called a year.

tenābdena parārdhakalpaguṇitaṃ brahmāyur ity ucyate
trailokyādhipatiḥ pradhānapuruṣo brahmāpy anityaḥ smṛtaḥ |
śeṣaṃ bhūtacaturvidhasya niyataṃ jīvasya kiṃ śocyate
tasmān nāsti jagatsusāravimalaṃ muktvā śivaṃ śāśvatam || 21:39 ||

Brahmā's life is said to be that year multiplied by 100,000 billions of Kalpas[?]. But even Brahmā, the Lord of the three worlds, the supreme person, is taught to be transient. Why should we grieve over the rest of the four kinds of living beings and the fate[?] of the soul? Therefore there is nothing that is untouched by the fine[?] essence of the world except for eternal Śiva.

|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe kalpanirṇayo nāmaikaviṃśatimo 'dhyāyaḥ* ||

Here ends the twenty-first chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha called the Description of the æons.

[dvāviṃśo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Twenty-two]

janamejaya uvāca |
śruto 'thābjamukhād dharmasārasaṃgraham uttamam |
madhuraślakṣṇavāṇībhiḥ samyagvedārthasaṃyutam || 22:1 ||

Janamejaya spoke: I have heard from [your] lotus-mouth the ultimate compendium on the essence of Dharma, in the proper way, together with the meaning of the Vedas, conveyed by sweet and polished speech.

nyāyayuktaṃ mahāsāraṃ guhyajñānam anuttaram |
tṛpto 'smīhāmṛtaṃ pītvā janmamṛtyurujāpaham || 22:2 ||

This great essence is systematic (nyāyayukta), and it is the supreme secret knowledge. I am satisfied now having drunk the nectar of immortality that removes birth, death and disease.

praśnam ekānya pṛcchāmi nāmahetuṃ tapodhana |
varṇagotrāśramaṃ tasmāc chrotum icchāmi te punaḥ || 22:3 ||

I want to ask you another question, O great ascetic, the reason behind the name [of Anarthayajña]. I would like you to tell [me] about [his] Varṇa, Gotra and Āśrama.

vaiśampāyana uvāca |
śṛṇu rājann avahito yogendrasya mahātmanaḥ |
āśramaṃ varṇajātīnāṃ vakṣyāmy eva narādhipa || 22:4 ||

Vaiśampāyana spoke: Listen, O King, attentively. I shall tell you about the Āśrama, the Varṇa and the Jāti of the great and noble yogin, O king.

himavaddakṣiṇe pārśve mṛgendraśikhare nṛpa |
mahendrapathagānāmanadītīre narādhipa || 22:5 ||

In the southern region of the Himālaya, on the Mṛgendra peak, O king, on the banks of the river Mahendrapathaga, O King,

tatrāśramapadaṃ tasya puline sumanorame |
vasati sma mahābhāgas tattvapāraganispṛhaḥ || 22:6 ||

22.1 Gender problem or śruto = I heard.
22.3 Note *te* in pāda d: it should most probably be understood in the sense of an ablative.

there was his hermitage. The illustrous one lived on the beautiful banks [of the river], having reached the other shore of Truth, free from desire,

śīlaśaucasamācāro jitadvandvo jitaśramaḥ |
jitamānabhayakrodho jitasarvaparigrahaḥ || 22:7 ||

leading a moral and pure life, with all opposites [such as happiness and pain] and weakness conquered, with his arrogance, fear, and anger conquered, with his greediness completely conquered.

somavaṃśaprasūtās te kṣatriyā dvijatāṃ gatāḥ |
tapasā vinayācārair viṣṇunā dvijakalpitāḥ || 22:8 ||

The Kṣatriyas born in the Soma clan became twice-born [Brahmins]. Because of [the] penance [they performed], [and because of their] discipline and good conduct, Viṣṇu turned them into twice-born [Brahmins].

ajitā nāma tatpūrvaṃ kāmakrodhajitena tu |
saṃkalpas tasya rājendra kathayiṣyāmi tac chṛṇu || 22:9 ||

They had been called Ajitas, [and] the one who conquered lust and anger [transformed them]. O great King, I shall tell you about his vow, listen.

adhyātmanagarasphītaḥ adhibhūtajanākulaḥ |
adhidaivatasāṃnidhyaṃ daśāyatana pañca ca || 22:10 ||

I am flourishing in the town of the Spirit, which is[?] populated by Matter[?], in the vicinity of the divine realm[?], the ten abodes and the five [phps Sāṃkhyatattvas??].

daśayajñavrataṃ cīrṇaṃ daśakāmaparājitaḥ |
niyamān daśa saṃśritya daśa vāyava ṛtvijaḥ || 22:11 ||

The vow of ten sacrifices was observed and he conquered the ten desires. He followed the ten Niyama-rules. The ten winds were his priest.

daśākṣareṇa mantreṇa daśadharmakriyāpadaḥ |
daśasaṃyamadīptāgnau jihvātejodaśendriyaḥ || 22:12 ||

With the ten-syllable mantra, he was at the level of the ten Dharmic rituals[???]. His ten sense faculties had the energy of the flames in the [sacrificial] fire lit by the ten saṃyamas.

22.9 Tentatively, I take *kāmakrodhajitena* in pāda b as a reference to Vigatarāga, i.e. Viṣṇu in disguise, who appears as a Brahmin to test Anarthayajña in 1.8.

daśayogāsanāsīno daśadhyānaparāyaṇaḥ |
buddhir vedī mano yūpaḥ somapāno 'mṛtākṣaraḥ || 22:13 ||

He practised the ten yogic sitting positions and focused on the ten ways of meditation. His intellect was his altar, his mind the sacrificial post, and Soma consumption was the immortal syllable.

dakṣiṇābhaya bhūtebhyaḥ paśubandha svayaṃkṛtaḥ |
vinārthaṃ yajñam iṣṭvā tu kālaṃ ca kṣapayaty asau |
anarthayajñaṃ taṃ prāhur munayas tattvadarśinaḥ || 22:14 ||

The priestly fee was fearlessness offered to living beings, the tying of the sacrificial animal was performed on[?] himself. He spent his time performing immaterial sacrifice [thus]. The sages, who know the truth, call him Anarthayajña.

janamejaya uvāca |
daśayajñam ahaṃ śrotuṃ dehi māṃ dvijasattama |
daśakāmadaśadhyānaṃ daśayogadaśākṣaram || 22:15 ||

Janamejaya spoke: Please let me hear about the ten sacrifices, O best of Brahmins, and about the ten desires and the ten kinds of meditation, the ten yogas and the ten-syllable [mantra].

vaiśampāyana uvāca |
brahmadevapitṛyajño yajño bhūtātitheś ca ha |
japo yogas tapo dhyānaṃ svādhyāyaś ca daśa smṛtaḥ || 22:16 ||

Vaiśampāyana spoke: Sacrifice to/with the Brahman [?; = Vedic offering at saṃdhyā], to the Devas, the Ancestors, the Ghosts, the Guests, recitation, yoga, penance, meditation and [Vedic?] study: these are the ten [sacrifices].

patnīputrapaśubhṛtyadhanadhānyayaśaḥśriyaḥ |
māna bhoga daśa rājan daśakāma udāhṛtaḥ || 22:17 ||

Wife, son, cattle, servant, wealth, grain, fame, beauty, respect, and enjoyment as the tenth, O king: the ten desires have been taught.

mānaso yaugapadyaś ca saṃkṣiptaś ca viśāmpate |
viśālā nāma yogaś ca tato dvikaraṇaḥ smṛtaḥ || 22:18 ||

22.16 The missing bit is broken off in K_{82}. L_{16} seems to copy K_{82} directly.

Mental, simultaneous and condensed [yoga], O king, and the yoga named Viśālā, and also the one known as Dvikaraṇa,

raviḥ somo hutāśaś ca sphaṭikāmbaram eva ca |
daśayogāsanāsīno nityam eva tapodhanaḥ || 22:19 ||

sun, moon, fire, crystal and sky. Always sitting in [one of] the ten yoga positions, the great ascetic,

anirodhamanāḥ sūkṣmaṃ dhyāyed yogaḥ sa mānasaḥ |
prāṇāyāmair mano ruddhvā yaugapadyaḥ sa ucyate || 22:20 ||

when his mind is still not under control, should visualize the subtle one. This is mental yoga. When he can control his mind with breath-control, that is called simultaneous [yoga].

brahmādistambaparyantaṃ sarvaṃ sthāvarajaṅgamam |
pralīyamānaṃ dhyāyeta kramāt sūkṣmaṃ vicintayet || 22:21 ||

He should visualize the universe with all its moving and motionless [animate and inanimate] parts, from Brahmā to a tuft of grass, as gradually dissolving, and should reflect upon the subtle one:

saṃkṣipta eṣa ākhyāto viśālāṃ chṛṇu tattvataḥ |
brahmādisūkṣmaparyantaṃ cintayīta vicakṣaṇaḥ || 22:22 ||

this is called condensed [yoga]. Now listen to the Viśālā. The wise one should call to mind [everything] from Brahmā to the subtle.

saṃkṣiptāṃ ca viśālāṃ ca cintayīta parasparam |
eṣā dvikaraṇī nāma yogasya vidhir ucyate || 22:23 ||

He should visualize both the condensed and the Viśālā mutually [one after the other? DG]: this is the yoga method called Dvikaraṇī.

dehamadhye hṛdi jñeyaṃ hṛdimadhye tu paṅkajam |
paṅkajasya ca madhye tu karṇikāṃ viddhi gopate || 22:24 ||

He should imagine his heart in the center of his body, and that there is a lotus in his heart. In the center of the lotus, know that there is a pericarp, O king.

karṇikāyās tu madhye tu pañcabinduṃ vidur budhāḥ |
ravisomaśikhāṃ caiva sphaṭikāmbaram eva ca || 22:25 ||

22.24 hṛdi as nominative... gopate is slightly odd for 'king'.

The wise ones know that there are five dots in the center of the pericarp: the sun, the moon, the flame, the crystal and the sky.

ravimaṇḍalamadhye tu bhāvayec candramaṇḍalam |
tasya madhye śikhāṃ dhyāyen nirdhūmajvalanaprabhām || 22:26 ||

He should visualize the disk of the moon in the centre of the sun. In the centre of that [i.e. the moon], he should visualize fire that blazes without smoke.

agnimadhye maṇiṃ dhyāyec chuddhadhārājalaprabham |
tasya madhye 'mbaraṃ dhyāyet susūkṣmaṃ śivam avyayam || 22:27 ||

In the centre of the fire, he should visualize a gem which has the splendour of a jet of clear water. In its center, he should visualize the sky, subtle and imperishable Śiva.

daśayogam idaṃ rājan kathitaṃ ca mayā tava |
daśadhyānaṃ samāsena kīrtitaṃ śṛṇu tad yathā || 22:28 ||

This is how I taught you the ten yogas, O king. The ten ways of meditation are taught in short as here follows, listen.

ghoṣaṇī piṅgalā caiva vaidyutī candramālinī |
candrā mano'nugā caiva sukṛtā ca tathāparā || 22:29 ||

Sound, yellow, lightning, Candramālinī, moon, pleasing, well-done,

saumyā nirañjanā caiva nirālambā ca kīrtitā |
supiṣitvāṅgulau śrotre dhvanim ākarṇayen naraḥ || 22:30 ||

Saumyā, spotless and supportless. [1] Putting[?] two fingers in his ears, one can hear[!] sounds.

tat tad akṣaram ākarṇya amṛtatvāya kalpyate |
piṅgalāṃ tu śikhādhūmāṃ dhyāyen nityam atandritaḥ || 22:31 ||

Having heard this and that syllable, he is fit for immortality. [2] He should continuously visualize yellow, smokeless[?] flames tirelessly.

vimuktaḥ sarvapāpebhyo nirdvandvapadam āpnuyāt |
vaidyutī tu niśāmadhye lakṣate 'jam anāmayam || 22:32 ||

22.31 Stem forms? śikhām adhūmāṃ ?

He will be freed of all his sins and will reach the level without opposites. [3] The lightning in the middle of the night marks the unborn of no diseases.

pañcamāsasadābhyāsād divyacakṣur bhaven naraḥ |
bindumālāṃ tataḥ paśyet tarucchāyāsamāśritām || 22:33 ||

After five months of continuous practice, men will develop divine sight. [4] Then he should visualize the Bindumālā [Candramālā??] which rests in the shadow of a tree.

jātyasphaṭikasaṃkāśaṃ dṛṣṭvā mucyati bandhanaiḥ |
dhyāyen mano'nugā nāma pakṣmīr āpīḍya locane || 22:34 ||

[5] Seeing it as genuine crystal, he is liberated from the fetters. [6] He should visualize the Pleasing one ... ? pressing it in the eye.

śvetapītāruṇaṃ binduṃ dṛṣṭvā bhūyo na jāyate |
mano'nugādi ṣaṭ tv ete dhyānam uktaṃ mayā tava || 22:35 ||

When he sees the white and yellow and red drop, he will not be born again. These are the six ways of meditation, the Pleasing one and the others, as I taught them to you.

[*paramāṇuḥ* —

adhunānyat pravakṣyāmi paramāṇu caturvidham |
pārthivādicaturbhūtaṃ yair vyāptaṃ nikhilaṃ jagat |
lakṣaṇaṃ tasya rājendra śṛṇu vakṣyāmi sāmpratam || 22:36 ||

Now I shall teach you another thing: the fourfold supreme atom. O supreme sovereign, listen to the characteristics of that[?] by which the whole world, made up of the four elements (*bhūta*), Earth etc., is pervaded. I shall tell you [about them] now.

pārthivordhvagatiḥ sūkṣmaḥ paramāṇu narādhipa |
pratyakṣadarśanaṃ dhyānaṃ lakṣayen niyataṃ śuciḥ || 22:37 ||

The subtle atom of Earth tends upwards, O king. The pure one should observe the meditation that is direct perception firmly.

mucyate sarvapāpebhyo rāhunā candramā yathā |
tena yo 'bhyasate nityaṃ sa yogī bhuvaneśvaraḥ || 22:38 ||

22.32 OR: lakṣyateja a°: the visible energy??

He will be freed from all his sins, as the Moon is from Rāhu. The yogin who constantly practises by this [method] is the lord of the world.

adhogati mahārāja paramāṇu jalodbhavaḥ |
abhyased yad idaṃ rājan sarvapātakanāśanam || 22:39 ||

The atom of Water tends downwards, O great king. If one practises this, O king, there will be a destruction of all his sins.

āgneyaparamāṇūni tiryagūrdhvagatiḥ smṛtā |
ya idaṃ dhyāyate nityam uttamāṃ gatim āpnuyāt || 22:40 ||

The atoms? of Fire tend upwards and horizontally. He who constantly meditates upon this will reach the supreme path.

vāyavyaparamāṇūni adhordhvatiryag āsmṛtā |
na sa muhyati taṃ dṛṣṭvā vāyusambhava bhūpate || 22:41 ||

The atoms of Air tend downwards and horizontally. [If] he is not perplexed when seeing this, he is Hanumān, O king.

catvāra ete rājendra paramāṇu nirīkṣate |
tena sarvamakhair iṣṭaṃ tena taptaṃ tapas tathā || 22:42 ||

[If] he perceives these four [types of] atoms, O king, by this he has sacrificed with all sacrifices, by this penance is completed.

tena dattā mahī kṛtsnā saptasāgarasaṃvṛtā |
sarvatīrthābhiṣekaś ca sarvavratakriyā tathā || 22:43 ||

By this the whole Earth with its surrounding seven seas is given [as a sacrificial fee], and he will have received all consecrations at the sacred places and all the religious vows and rituals will have been completed.

anenaiva vidhānena daśadhyānaṃ narādhipa |
kurute avyavacchinnaṃ sarvakāmaphalapradam || 22:44 ||

If one practises the ten meditations by this method, O king, uninterruptedly, it will yield all the desired fruits.

22.40 Note how a neuter ending in *pāda* a governs a seemingly feminine ending in *pāda* b REVISE. See the same in 22.41ab. CHECK phenomenon and note gatiḥ.

22.41 Note °*sambhava* instead of the more correct °*sambhavo* metri causa.

[*daśākṣaramantraḥ* —

daśākṣaraṃ mahārāja yogīndrasya mahātmanaḥ |
kathayāmi samāsena śṛṇuṣvāvahito bhava || 22:45 ||

O great king, I shall teach you in brief the ten-syllable [mantra] of that great-souled yogin king [Anarthayajña]. Listen attentively.

praṇavādisvarā trīṇi dīrghabindusamāyutam |
pañca pañca cavarge tu vāyubījam adhaḥsthitam || 22:46 ||

The first three sounds are *praṇavas* (*oṃ*) endowed with long nasalisation (*bindu*).

trayodaśasvarāyuktaṃ pañcame parikīrtitam |
pañcaviṃśatimaḥ ṣaṣṭhaḥ akṣaraḥ parikīrtitaḥ || 22:47 ||
yādṛśaṃ pañcame proktaṃ saptame ca prayojayet |
ākārasvarasaṃyuktaṃ sarvapātakanāśanam || 22:48 ||
prathamaṃ pañcame varge tṛtīyasvarayojitam |
uttarekārasaṃyuktaṃ navamaṃ parikīrtitam || 22:49 ||
daśamaḥ punar oṃkāraḥ mantraśreṣṭho daśākṣaraḥ |
japato dhyāyato vāpi pārthivādikrameṇa tu |
mucyate so 'pi saṃsāre saṃśayo nāsti bhūpate || 22:50 ||

[*ācāravidhiḥ* —

ācāramūlo dharmas tu dharmamūlo janārdanaḥ |
tena sarvajagad vyāptaṃ trailokyaṃ sacarācaraṃ || 22:51 ||
ācārāl labhatīha āyur atulam akṣapyavittaṃ tathā
ācārāt sutam īpsitaṃ ca labhate śrīkīrtiprajñāyaśaḥ |
ācārāl labhate ca lakṣmim atulāṃ khyātiṃ tathaivottamām
ācārād iha mantradharmaparamaṃ prāpnoti niḥsaṃśayam || 22:52 ||
janamejaya uvāca |
ācārāt prabhavānusaṃśakathitaṃ suśliṣṭadharmākaram
ācārāt kativaṃśa kīrtaya punas tṛptir na me jāyate |
sarvajñaḥ tvam ahaṃ śṛṇomi varadaṃ kiñcin na me śāśvatam
tan me kīrtaya dharmasāraśubhadam ācāramūlāśrayam || 22:53 ||
vaiśampāyana uvāca |
nityaṃ namraśirodvijātiguruṣu śuśrūṣaṇaṃ devatā

22.46 I understand pāda a, *praṇavādisvarā trīṇi* as if it read *praṇavā ādisvarās trayas*.

tiṣṭhetācamanena cāśanakaraṃ vāmāsthināmodade |
sūryāgniśaśibandhur āryapurataḥ kuryān na cāvaśyakam
śasye bhasmani govraje dvija jalaṃ kuryān na cārkaṃ naraḥ || 22:54 ||
pādenāgnijalaṃ spṛśen na ca guruṃ pādena pādaṃ tathā
śaucaṃ kārya jalādinā ca niyataṃ nādho jalaṃ kārayet |
kuryān nityabhivādanaṃ dvijaguror mātāpitṛ devatām
etācāravidhiḥ samāsaniyamas tubhyaṃ mayā kīrtitam || 22:55 ||
[*striyaḥ* —
janamejaya uvāca |
strīṇāṃ kiṃ priyam asti tad vada vibho saṃsārasārastriyām
kiṃ sadbhāva na vedmi tasya viṣaye kiṃ dveṣya kiṃ tātpriyam |
paśyāmi na ca tasya garbhakalayā prāpnoti niḥsaṃśayam
māyājālasahasragāpi yuvatī kurvanti bhartā priyam || 22:56 ||
vaiśampāyana uvāca |
rājan kiṃ priyam asti arthaparataḥ paśyāmi nānyan nṛpe
putrārthaikaprayojanaṃ yuvatayaḥ svāyambhuvoktāmaraiḥ |
kāntā nityakalā pravartanakarī dharmasakhāyā satī
māyā vāpi karoti sadya manujātyaktānya vā sevate || 22:57 ||
strīsaṅgaṃ parivarjayen narapate āyāsadaṃ duḥkhadam
mṛtyudvārabhayākaraṃ viṣagṛham āpatsughorālayam |
agniṃ māruta mattavāraṇasamaṃ tasyānugāmī sadā
strīhetor hata rāvaṇas tridaśapaindro 'py avasthākṛtaḥ || 22:58 ||
daṇḍakyo hatarāṣṭrapaurasahitaḥ kiṃ bhūya vakṣyāmy aham || 22:59 ||
[*vipra-muni-bhikṣu-nirgranthi-parivrājaka-ṛṣyādayaḥ* —
janamejaya uvāca |
vipre kīdṛśalakṣaṇaṃ bhavati bho kīdṛg muniś cocyate
tenārthena bhaveta bhikṣu bhagavan nigranthi ko vā dvija |
kenārthena bhaved dvijendra bhagavan jñeyaḥ parivrājakaḥ
! jñeyāḥ kim ṛṣayaś ca lakṣaṇa muner icchāmi jñātuṃ punaḥ || 22:60 ||
vaiśampāyana uvāca |
satyaṃ śaucam ahiṃsatā damaśamau bhūtānukampī sadā
ātmārāmajito svadharmanirataḥ sattvastha nityaṃ manaḥ |
kāmakrodhayamasvadāranirataḥ saṃtyajya lobhaḥ śanaiḥ
evaṃ yaḥ kurute dvijātisuvaraḥ śūdro 'pi yaḥ saṃyamī || 22:61 ||
tasmāc chadmakavarjitaḥ sa bhagavān saṃsārabhībhidyakaḥ

yat tat sthānaparaṃ vrajanti puruṣāḥ tasmāt parivrājakaḥ |
granthidārasutaṃ dhanaṃś ca virati nirgranthika socyate
ramyante ṛṣir āśrame dhṛtimanas tasmād ṛṣiḥ socyate || 22:62 ||
kāyavāṅmanadaṇḍatatparataras te daṇḍikarūcyate
saddharmaśravaṇaṃ vadanti śravaṇaḥ saddharmabrahmākṣaraḥ |
pāśaprakṣipataṃ paśutvasakalaṃ pāśūpatās te smṛtāḥ
vipre pāśupatādibhikṣusakalaṃ pṛṣṭo 'smy ahaṃ lakṣaṇam || 22:63 ||
sarvaṃ tat kathito 'si lakṣaṇa mayā sandhiśvanirnāśanam
prajñāsaṃgrahaśītavardhanaparaṃ saṃsāranirmūlanam |
etaj jñānaparaṃ prabodham atulaṃ nityaṃ śivaṃ dhāryate || 22:64 ||
|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe dvāviṃśatitamo 'dhyāyaḥ* ||

Here ends the twenty-third chapter in the Vṛṣasārasaṃgraha.

[trayoviṃśatitamo ’dhyāyaḥ]

janamejaya uvāca |
devānāṃ dānavānāṃ ca uttarāraṇim eva ca |
vidviṣanti ca te ’nyonyaṃ kāraṇaṃ tasya kīrtaya || 23:1 ||
vaiśampāyana uvāca |
pāpapuṇyasvabhāvābhyāṃ devadaityasya bhūpate |
dharmapakṣasmṛto devo dānavo ’dharmapakṣataḥ || 23:2 ||
hetunā tena rājendra anyonyaṃ vidviṣanti te |
devadveṣṭāsurāḥ sarve vibudhāś cāsuradviṣaḥ || 23:3 ||

[*dharmādharmavipakṣatā* —

dharmādharmavipakṣatāṃ śṛṇu parāṃ bhūtānukampodayām
satyaṃ śaucam ahiṃsatā damaśamo nirmānam īrṣyāruṣā |
tṛṣṇālobharatasya kāmaviṣayaḥ sarvendriyāṇāṃ jayaḥ
ādhyātmeṣu ratiḥ prasannamanaso nirdvandvasarvālayaḥ || 23:4 ||
pāpopekṣaṇaśaśvapuṇyamudito dīneṣu kāruṇyatā
dānaṃ śīladhṛtikṣamājapatapaḥ svādhyāyamaune ratiḥ |
yogābhyāsaratir divaukasagaṇe jñāne ca sāṃkhye tathā
akrodhārjavatejayajñam abhayaṃ saṃtoṣa adrohatā || 23:5 ||
tyāgo mārdavahrīr acāpalaratir nyāsābhimāno grahāt
maitrībhāvasadārapaiśunamatir brāhmaṇyaśraddhānvitaḥ |
etācāra sadā narendra vibudhāḥ saṃkṣepataḥ kīrtitāḥ
daityānāṃ śṛṇu kīrtaye svavahito ’sambhāvya teṣāṃ nijam || 23:6 ||
daityāḥ pāparatisvabhāvacapalā nirlajjadarpālasāḥ
kāmakrodhavaśāḥ suduṣṭamanasas tṛṣṇādhikā nirdayāḥ |
śaucācāravivarjitā gurugirānnānitya kuryuḥ kriyāḥ
jīvākarṣaṇajīvanaḥ pratidinaṃ mohāndharāgānvitāḥ || 23:7 ||
nidrā nitya divā prasaktam aśuciḥ sūryodaye supyate
āśāpāśaśatair nibaddhahṛdayo hṛtvā parasvaṃ punaḥ |
mātsaryāt parapākabhedanirato mūlasya duṣpūratā
! nāstīkatvaparāṅganāsvabhirata utkocakāmaḥ sadā || 23:8 ||
devabrāhmaṇa vidviṣanti satataṃ lobhāc ca kāryakriyā
dharmaṃ dūṣayate ca mūḍhamanasā āryaṃ ca tīrthaṃ tathā |
hantavyāny ahatāś ca manyabahavo visphūrjitam adruvan
daityānāṃ kathitaṃ ca cihna katicit sadbhāvataḥ kīrtitam || 23:9 ||
martyeṣv eva narendra mānuṣam abhūd devāsurāṇāṃ nṛpaḥ

yo yaṃ proktaḥ svabhāvatām ubhayato mānuṣyaloke tathā |
yan me pṛcchitavān narendra kathitaṃ yat tvaṃ purā gopitam
vidveṣobhayakāraṇaṃ narapate kiṃ bhūya vakṣyāmy aham || 23:10 ||
[*nidrottpattiḥ* —
janamejaya uvāca |
asti kautūhalaṃ cānyaṃ pṛcchāmi tvāṃ dvijottama |
kathaṃ nidrā samutpannā sarvabhūtavimohanī || 23:11 ||
rātrau prajāyate kasmād divā kasmān na jāyate |
kasmāc ca kurute jantor nidrā netrapramīlanam |
etan me saṃśayaṃ chindhi sarvajño 'si dvijottama || 23:12 ||
vaiśampāyana uvāca |
devī hy eṣā mahābhāgā nidrā netrāśrayā nṛṇām |
tasyā vaśaṃ gataṃ sarvaṃ jagatsthāvarajaṅgamam || 23:13 ||
sadevadānavagaṇā gandharvoragarākṣasāḥ |
yakṣabhūtapiśācāś ca paśupakṣisarīsṛpāḥ || 23:14 ||
guhyakāś ca mṛgā nāgā kiṃnarā jalajoragāḥ |
nidrāvaśagatāḥ sarve pāpmanā tv abhilaṅghitāḥ || 23:15 ||
devadānavakarmānte tasminn amṛtasambhave |
mandarotthāpane viṣṇur devāsurasamāgame || 23:16 ||
jāyate vigrahe tv eṣā kṛte hy amṛtamanthane |
rajas tamaś cāsuraṃ vai sattvaṃ devakṛtaiḥ śubhaiḥ || 23:17 ||
tataḥ sattvamayī devī rajastamanivāsinī |
krodhajā vai sthitā madhye devadānavapakṣayoḥ || 23:18 ||
tām adbhutamayīṃ dṛṣṭvā vismitā devadānavāḥ |
tasyāḥ prabhāvābhihatā dudruvas te diśo daśa || 23:19 ||
tatra pītāmbaradharo viṣṇur ekas tu tiṣṭhati |
sābhigatvā viśālākṣī nārāyaṇam athābravīt || 23:20 ||
devadānavanāthas tvaṃ tvayi sarvaṃ pratiṣṭhitam |
dehi deva mamāvāsaṃ yatrāhaṃ nivase sukham || 23:21 ||
tato nārāyaṇas tuṣṭas tāṃ devīṃ pratyabhāṣata |
śarīre mama vastavyaṃ viṣṇur enām athābravīt || 23:22 ||
tatas tāṃ vaiṣṇavaṃ tejaḥ pāpmanā samatiṣṭhata |
tataḥ śete sa vaikuṇṭhaḥ pāpmanā tv abhilaṅghitaḥ || 23:23 ||
tasmin śayāne vitrastā devāsuragaṇās tathā |
ūcus te paramodvignāḥ śayānaṃ viṣṇum acyutam || 23:24 ||

trātāraṃ nābhigacchāma uttiṣṭhottiṣṭha keśava |
tataḥ śaṅkhagadāpāṇir uttiṣṭhata mahābhujaḥ || 23:25 ||
utthitaś ca viśālākṣaḥ pāpmanā tasya pṛṣṭhataḥ |
tataḥ sā vigrahavatī sthitā nārāyaṇālaye || 23:26 ||
viṣṇur devāsuragaṇān idaṃ vacanam abravīt |
asmākaṃ vai śarīreṣu iyaṃ pāpmā viniḥsṛtā || 23:27 ||
eṣābhisattvārasatā satyena bhaginī mama |
viśrutāṃ triṣu lokeṣu tāṃ pūjayatha māṃ yathā || 23:28 ||
tato devāsuragaṇāḥ saptalokāḥ samānuṣāḥ |
vibhaktā vaiṣṇavī pāpmā teṣu sarveṣu devatā || 23:29 ||
parvateṣv atha vṛkṣeṣu sāgareṣu saritsu ca |
tato nidrāvaśagataṃ jagat sthāvarajaṅgamam || 23:30 ||
eṣotpattiś ca nidrāyā yathā vasati tac chṛṇu |
trīṇi sthānāni yasyā vai śarīreṣu śarīriṇām || 23:31 ||
śleṣmapittānilasthāne trīṇi pakṣāṇi vāsinaḥ |
tamaḥ śleṣmāśrayā nidrā rajonidrā tu vātikā || 23:32 ||
pittāśrayāṃ smṛtāṃ nidrāṃ sāttvikāṃ viddhi bhūpate |
ādityaprabhavaṃ tejas tasmin sattvaṃ pratiṣṭhati || 23:33 ||
nidrā divā na bhavati tasmāt sattvaguṇātmikā |
yasmāt somodbhavā nidrā tamāṃsi ca rajāṃsi ca || 23:34 ||
tasmād rātrau bhaven nidrā tāmasī harajātmikā |
yadā hi sarvāṅgagatau śrotāṃsi pratipadyate || 23:35 ||
rajas tamaś ca niyatas tadā nidrā pravartate |
tamasy ūrdhvagataśroto hy akṣipakṣmāsamāśritā || 23:36 ||
tamaḥ pravartate jantos tatas tv akṣnor nimīlanam |
nāsākṣikarṇaśrotāṃsi prayujyante kaphena tu || 23:37 ||
hṛdayaṃ muhyate cāpi tamasā cāvṛtaṃ manaḥ |
sparśaṃ na vedayaty eva na śṛṇoti na paśyati || 23:38 ||
nocchvāsayati nāsābhyāṃ vivṛtākṣimukho naraḥ |
eṣā nṛṇām antakarī nidrā vai tāmasī smṛtā || 23:39 ||
akarmaṇy apravṛttiś ca mṛtavat svapate kṣitau |
nidrotpattiṃ vikāraṃ ca kathito 'smi narādhipa |
tasmān nidrāṃ na seveta tamomohapravardhanīm || 23:40 ||
|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe nidrotpattis trayoviṃśatimo 'dhyāyaḥ* ||

[caturviṃśatimo 'dhyāyaḥ]
[Chapter Twenty-four]

janamejaya uvāca |
devānāṃ dānavānāṃ ca vaiṣamyāni śrutāni me |
nidrāsambhavam āścaryaṃ tvatprasādena veditam || 24:1 ||

I have heard about the conflicts between the gods and the demons, and learnt, by your kindness, about the miracle that is produced by sleep.

trailokyavistarāyāmaṃ śrotum icchāmi bho dvija |
kasmiṃścin narakaṃ jñeyaṃ pātālaṃ ca dvijottama || 24:2 ||

Now, I would like to hear about the breadth and length of the three worlds, O Brahmin. Where are the hells and the Pātāla located, O excellent Brahmin.

saptadvīpaṃ samicchāmi saptasāgaram eva ca |
merumūrdhaṃ ca viprendra devālayaṃ nibodha mām || 24:3 ||

And I want [to learn about] the seven islands and the seven oceans. And teach me about the peak of Mount Meru, O best of Brahmins, the abode of the gods.

[*trailokyaṃ narakāṇi ca* —

vaiśampāyana uvāca |
śṛṇu saṃkṣepato rājan trailokyāyāmavistaram |
kālāgniḥ prathamo jñeyaḥ sarvādhastān nareśvara || 24:4 ||

Vaiśampāyana spoke: Hear about, O king, the breadth and length of the three worlds. The first [level of the universe], beneath everything, is to be known as the fire of [the end of] time (kālāgni), O king of the people.

tasyopari nṛpaśreṣṭha jñeyā narakakoṭayaḥ |
rauravādi avīcyantaṃ yātanāsthānam ucyate || 24:5 ||

Above that, O best of kings, are the divisions of hell to be found. They start with Raurava and end with Avīcī, and they are called the places of torment.

24.2 In the light of the following verses, *kasmiṃścid* seems to carry the function of an interrogative (*kasmin*) here, and the form *narake* in the MSS might be taken as an Aiśa neuter plural (for *narakāṇi*), but I have decided to except Naraharinātha's *narakaṃ*.

24.3 CHECK samicchāmi CHECK mūrdhaṃ as an acc. Or ūrdhvaṃ is meant?

24.5 On *koṭi*s as divisions of hell, see e.g. ŚDhU 7, and also Bhṛgusaṃhitā 36.40 ff. See *Mitākṣarā*: *evaṃ rauravādinarakeṣu*...

[*sapta pātālāḥ —*

upariṣṭāt tu vijñeyāḥ pātālāḥ sapta eva tu |
ābhāsatālaḥ prathamaḥ svatālaś ca tataḥ param || 24:6 ||

Above them are the Pātālas, which are exactly seven in number. The first is Ābhāsatāla, the next one is Svatāla,

śītalaś ca gabhastiś ca śarkaraś ca śilātalam |
saptamaṃ tu mahātālaṃ śeṣanāgakṛtālayaḥ || 24:7 ||

[then] Śītala, Gabhasti, Śarkara and Śilātala. The seventh is Mahātāla, the abode of the serpent Śeṣa,

baliś ca daityarājendro rākṣasaś ca viśaṃkhaṇaḥ |
ity evam ādayaḥ sarve nāgadānavarākṣasāḥ || 24:8 ||

[and also of] Bali the Daitya prince and Viśaṃkhaṇa[?] the Rākṣasa. These and all the other Nāgas, Dānavas and Rākṣasas [live in the seven Pātālas].

[*sapta dvīpāḥ priyavratasutāś ca —*

sapta dvīpās tato jñeyāḥ saptasāgarasaṃvṛtāḥ |
priyavratasya putro 'bhūd daśa rājaparākramaḥ || 24:9 ||

Then one should learn about the seven islands, which are surrounded by seven oceans. Ten sons of kingly heroism were born to Priyavrata [Manu's son]:

agnīdhraś cāgnibāhuś ca medhā medhātithir vasuḥ |
jyotiṣmān dyutimān havyaḥ savanaḥ patra eva ca || 24:10 ||

Agnīdhra, Agnibāhu, Medhas, Medhātithi, Vasu, Jyotiṣmat, Dyutimat, Havya, Savana, and Patra.

agnibāhuś ca medhā ca patraś caiva trayo janāḥ |
saṃsārabhayabhītena mokṣamārgasamāśritāḥ || 24:11 ||

The three men Agnibāhu, Medhas and Patra resorted to the path of liberation out of their fear of transmigration (saṃsāra).

24.6 CHECK Niśv book p. 209 and various lists in Goodall 2004:289-291, fn. 522 (Prākhya).

24.7 Monier-Williams: mahātala; metri causa

24.9 See VSS 4.12 for a reference to the myth of Priyavrata dividing the earth into seven parts, thus producing the seven seas and the seven islands. Note putro for plural. Perhaps the original read putrābhūd (with double sandhi)?

24.10 Agnīdhra is a variant of the form given in Monier-Williams as Āgnīndhra.

agnīdhraṃ prathamadvīpe abhyaṣiñcat priyavrataḥ |
plakṣadvīpeśvaraṃ cakre nāmnā medhātithiṃ tathā || 24:12 ||

Priyavrata consecrated Agnidhra [as king of] the first island [Jambudvīpa], and named Medhātithi to be 'King of Plakṣadvīpa'.

vasuś ca śālmalīdvīpe abhiṣikto mahīpatiḥ |
jyotiṣmantaṃ kuśadvīpe rājānam abhiṣecayet || 24:13 ||

Vasu was consecrated as king in Śālmalīdvīpa. He [Priyavrata] consecrated Jyotiṣmat as king in Kuśadvīpa,

krauñcadvīpeśvaraṃ cakre dyutimantaṃ nareśvara |
śākadvīpeśvaraṃ havyaṃ puṣkare savanaḥ smṛtaḥ || 24:14 ||

and made Dyutimat the king of Krauñcadvīpa, O king, Havya the king of Śākadvīpa and Savana is said to have been [the king] in Puṣkara[dvīpa].

madhye puṣkaradvīpasya parvato mānasottaraḥ |
lokapālāḥ sthitās tatra caturbhiś caturo diśaḥ || 24:15 ||

On the island of Puṣkara, there is a mountain called Mānasottara. There are … Lokapālas there …

mahāvītaḥ smṛto varṣo dhātakī ca narādhipa |
tasya bāhyaḥ samudro 'bhūt svādūdaka iti smṛtaḥ || 24:16 ||

There is Mahāvīta country there, and Dhātaki[n?], O king! Outside of [Puṣkaradvīpa], an ocean called Sweet-water (svādudaka) emerged.

catuḥṣaṣṭi smṛto lakṣo yojanānāṃ narādhipa |
puṣkaradvīpam antaś ca kṣīrodo nāma sāgaraḥ || 24:17 ||

[The extension of this ocean is] 64 lakh yojanas, O king! Within the Puṣkara island, there is an ocean called the Ocean of milk (kṣīroda).

dvātriṃśallakṣavistāraḥ śākadvīpabahirvṛtaḥ |
jaladaś ca kumāraś ca sukumāramaṇīcakaḥ || 24:18 ||

24.13 Note that mahīpatiḥ was probably meant to be the agent of the action, i.e. Priyavrata.

24.14 Note that nareśvara[ḥ] might be the agent of the action, i.e. Priyavrata.

24.16 dhātaki: N. of one of the 2 sons of Vītihotra Praiyavrata (king of a Varṣa of Puṣkara-dvīpa), Pur.

[Its extension is] 32 [yojanas] and it is located around[?] the Śāka island. Jalada, Kumāra, Sukumāra, Maṇīcaka,

kusumottaramodaś ca saptamaṃ ca mahādrumam |
havyaputrāḥ smṛtāḥ sapta varṣanāma tathā smṛtaḥ || 24:19 ||

Kusuma, Uttaramoda, and Mahādruma are the seven sons of Havya, and the country names [in Śākadvīpa] are the same.

dvīpāntaṃ dadhimaṇḍodakṣīrodārdhaṃ vinirdiśet |
krauñcadvīpasamudrānte sapta varṣās tu te smṛtāḥ || 24:20 ||

At the [inner] shores of the island, one should point out a half-whey, half-milk ocean. On the seashore of Krauñcadvīpa, these are the seven countries:

kuśalo manonugaś coṣṇaḥ yāvanaś cāndhakārakaḥ |
muniś ca dundubhiś caiva sutā dyutimatas tu vai || 24:21 ||

Kuśala, Manonuga, Uṣṇa, Yāvana, Andhakāraka, Muni, and Dundubhi, and [these are also the names of] Dyutimat's sons.

dadhyardhe ghṛtamaṇḍodaḥ kuśadvīpasamāvṛtaḥ |
tatrāpi saptavarṣe ca nāmataḥ śṛṇu bhārata || 24:22 ||

An ocean of half curd, half-scum-of-melted-butter is around the Kuśa island. Hear also the seven counties that are located there by name, O Bhārata!

udbhimān veṇumāṃś caiva svairannālambano dhṛtiḥ |
ṣaṣṭhaḥ prabhākaraś caiva kapilaḥ saptamaḥ smṛtaḥ || 24:23 ||

Udbhimat?, Dhenumat, Svairanna (/Svairatha), Ālambana, Dhṛti, the sixth is Prabhākara, and the seventh Kapila.

ghṛtamaṇḍas tadardhena tasyānte madirodadhiḥ |
samantāc chālmalīdvīpo varṣāḥ saptaiva kīrtitāḥ || 24:24 ||

... the Ocean of alcohol (madirodadhi). around[!] Śālmalīdvīpa[, where] there are said to be seven countries:

24.18 bahirvahaḥ??
24.21 Note that pāda a is hypermetrical.
24.22 Note °varṣe as neuter plural nominative/accusative.
24.24 The term madirodadhi for this ocean seems unique in the VSS.

śvetaś ca haritaś caiva jīmūto rohitas tathā |
vaidyuto mānasaś caiva suprabhaḥ saptamaḥ smṛtaḥ || 24:25 ||

Śveta, Harita, Jīmūta, Rohita, Vaidyuta, Mānasa, and the seventh, Suprabhaḥ.

madirodadhito 'rdhena jñeyas tv ikṣurasodadhiḥ |
plakṣadvīpo vṛtas tena saptavarṣasamanvitaḥ || 24:26 ||

... the Ocean of sugar-cane. Plakṣadvīpa with its seven countries is surrounded by it.

śāntaś ca śiśiraś caiva sukhadānanda eva ca |
śivakṣemo dhruvaś caiva sapta medhātitheḥ sutāḥ || 24:27 ||

Śānta, Śiśira, Sukhada, Ānanda, Śiva, Kṣema and Dhruva: these are Medhātithi's seven sons [and the names of their countries].

lavaṇodas tu tasyānte jambūdvīpasamāvṛtaḥ |
lakṣayojanavistāra upadvīpasamanvitaḥ || 24:28 ||

At its shores, there is the Salty ocean (lavaṇoda), which surrounds[!] Jambudvīpa. Its territory is one lakh yojanas and its contains the following minor islands:

aṅgadvīpo yavadvīpo malayadvīpa eva ca |
śaṅkhadvīpakamudvīpo varāhadvīpa eva ca || 24:29 ||

Aṅgadvīpa, Yavadvīpa, Malayadvīpa, Śaṅkhadvīpa, Kamudvīpa[?] and Varāhadvīpa,

---

24.27 Purāṇic Encyclopedia p. 499 (https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/PEScan/2020/web/webtc/servepdf.php?page=499-b): "MEDHĀTITHI I . Grandson of Svāyambhuva Manu. Svāyambhuva Manu had two sons named Priyavrata and Uttānapāda. Of these Priyavrata married Sarūpā and Barhiṣmatī, daughters of Viśvakarmaprajāpati. Medhā- tithi was the son born to Priyavrata of Sarūpā. Agnī- dhra, and others were the brothers of Medhātithi. Medhātithi became the King of Plakṣadvīpa after the death of Priyavrata. (8th Skandha, Devī Bhāgavata). Medhātithi got seven sons named Śāntahaya, Śiśira, Sukhodaya, Ānanda, Śiva. Kṣemaka and Dhruva. They all became Kings of Plakṣadvīpa. The countries they ruled were named after them as Śāntahayavarṣa, Śiśiravarṣa, Sukhodayavarṣa, Ānandavarṣa, Śivavarṣa, Kṣema- kavarṣa and Dhruvavarṣa. There are seven mountains showing the boundaries of these states and they are called Gomeda, Cāndra, Nārada, Dundubhi, Somaka, Sumana and Vaibhrāja. In these beautiful countries and grand mountains live a great many Devas, Gandharvas and virtuous men. (Chapter 4, Aṃśa 2, Viṣṇu Purāṇa)."

siṃha barhiṇadvīpaṃ ca padmaś cakras tathaiva ca |
vajraratnākaradvīpo haṃsakaḥ kumudas tathā || 24:30 ||

Siṃha, Barhiṇadvīpa, Padma, Cakra, Vajraratnākaradvīpa, Haṃsaka, Kumuda,

lāṅgalo vṛṣadvīpaś ca dvīpo bhadrākaras tathā |
candradvīpaś ca sindhuś ca candanadvīpa eva ca |
upadvīpasahasrāṇi evamādīni kīrtitam || 24:31 ||

Lāṅgala, Vṛṣadvīpa, Bhadrākāra, Candradvīpa, Sindhu, Candanadvīpa, and so on so forth. There are said to be thousands of minor islands.

[*agnīdhraputrā jambudvīpe* —
agnīdhro navavarṣeṣu navaputrān asiñcayat |
nābhiḥ kiṃpuruṣaś caiva harivarṣa ilāvṛtaḥ || 24:32 ||

Agnīdhra consecrated [his] nine sons in nine countries. [The names of the countries/sons are:] Nābhi, Kiṃpuruṣa, Hari, Ilāvṛta,

pañcamaṃ ramyakaṃ varṣaṃ ṣaṣṭhaṃ caiva hiraṇmayam |
kuravaḥ saptamo jñeyo bhadrāśvaś cāṣṭamaḥ smṛtaḥ || 24:33 ||

the fifth, Ramyaka country and the sixth, Hiraṇmaya,

navamaḥ ketumālo 'bhūn navavarṣāḥ prakīrtitāḥ |
himavaddakṣiṇe pārśve varṣo bhāratasaṃjñitaḥ || 24:34 ||

the seventh, Kurava, the eighth Bhadrāśva, and the ninth was Ketumāla. The nine countries have been taught.

atrāpi navabhedo 'bhūd bhāratātmajasambhavaḥ |
indradvīpaḥ kaśeruś ca tāmravarṇo gabhastimān || 24:35 ||

South of the Himālaya, there is the country called Bhārata. Again, there emerged a ninefold division there due to Bhārata's sons:

nāgadvīpas tathā saumyo gāndharvaś cātha vāruṇaḥ |
ayaṃ ca navamo dvīpaḥ kumārīdvīpasaṃjñitaḥ |
dakṣiṇe hemakūṭasya varṣaḥ kiṃpuruṣaḥ smṛtaḥ || 24:36 ||

Indradvīpa, Kaśeru, Tāmravarṇa, Gabhastimat, Nāgadvīpa, Saumya, Gāndharva, Vāruṇa, and the ninth island, called Kumāradvīpa. South of Hemakūṭa[?] there is the country called Kiṃpuruṣa.

24.31 Note the discrepancy in the numbers: °sahasrāṇi… °ādīni kīrtitam

niṣadho dakṣiṇapārśve harivarṣa iti smṛtaḥ |
merumūle tu rājendra jñeyo varṣa ilāvṛtaḥ || 24:37 ||
uttaraṇeṇa (*uttareṇa?*) *tu nīlasya varṣa ramyaka ucyate* |
śveta-uttarato jñeyo varṣaramyahiraṇmayaḥ || 24:38 ||
tasya uttarato jñeyas triśṛṅgavaraparvataḥ |
tasya cottarapārśve tu varṣaḥ kuruvale smṛtaḥ || 24:39 ||
pūrvaṃ bhadrāśvato jñeyaḥ ketumālas tu paścime |
himaṃvān hemakūṭaś ca niṣadho nīla eva ca || 24:40 ||
śvetaś ca śṛṅgavantaś ca ṣaḍ ete varṣaparvatāḥ |
aśītinavatīlakṣaḥ - varṣaparvatam āyatam || 24:41 ||
himavān hemakūṭaś ca niṣadhaś ceti dakṣiṇa |
śvetaś caivatriśṛṅgaś ca nīlaś caiva tathottare || 24:42 ||
niṣadho nīlamadhye tu meruḥ śailamanoramaḥ |
praviṣṭaṣoḍaśādhas tāṃ caturāśītim ucchṛtaḥ || 24:43 ||
yojanānāṃ sahasrāṇi dvātriṃśad ūrdha ! vistṛtaḥ |
brahmāmanovatī nāma pureva satimadhyame || 24:44 ||
devarājo 'marāvatyām agnis tejovatī pure || 24:45 ||
yamaḥ saṃyamanī nāma nityaṃ vasati bhūpate |
naiṛtir vasati nityaṃ ramye śuddhavatī pure || 24:46 ||
varuṇo bhogavatyāṃ tu vāyor gandhavatī purī |
mahodayāpurī ramyā somasyālayaraṃ smṛtam || 24:47 ||
yaśovatī purī ramyānnityam āste triśūlinaḥ |
tatra gaṅgā catuḥbhinnā nipatantī mahītale || 24:48 ||
uttare paścime caiva pūrvadakṣiṇatas tathā |
pūrvaṃ gaṅgā sravatyāccālakānandā ca dakṣiṇe || 24:49 ||
śītā paścimagā gaṅgā bhadrasomā tathottare |
ṣaṣṭiyojanasāhasraṃ nirālambā nipatya ca || 24:50 ||
bhadrāśvaṃ plāvayitvā tu vanāny upavanāni ca |
droṇasthalī girīṇāṃ ca atikramyārṇavaṃ gatā || 24:51 ||
tathaivālakanandā ca gatāśailenanimnagā |
gaṅgā bhāratavarṣaṃ ca praviṣṭālavaṇo dadhim || 24:52 ||
plāvayitvā sthalīn sarvān mānuṣākaluṣāpahā |
paścimena gatāgaṅgā sītānāmā ca bhārataḥ || 24:53 ||
plāvayet ketumālāṃ ca kṣetraśaivavanasthalīm |
atikramyārṇavagatā sthalīdroṇī ca nimnagā || 24:54 ||

bhadrasomanadīty evaṃ plāvayitvottaraṃ kurun |
sthalī prasravaṇadroṇīm atikramyārṇavaṃ gatā || 24:55 ||
mero vai dakṣiṇe pārśve jambūvṛkṣaḥ sanātanaḥ |
tena nāmāṅkito rājan jambūdvīpa iti śrutam || 24:56 ||
koṭīṣoḍaśabhiś caiva ayutāni trayodaśa |
adhordhayāma rājendra kṣityāvaraṇam antataḥ || 24:57 ||
navalakṣādhikaṃ rājan pañcakoṭī mahī smṛtā |
yojanānāṃ tu vijñeyaḥ pṛthivyāyām avistarāt || 24:58 ||
svādūdakasya ca bahir lokāloko mahāgiriḥ |
kañcanidviguṇābhūmi tasmād giribahi smṛtaḥ || 24:59 ||
tasmād bāhyaḥ samudro bhūd garbhādeti samudrarāṭ |
aṣṭāviṃśatikaṃ lakṣaṃ śatalakṣāṇi vistaram || 24:60 ||
etad bhūrlokavistāro hy ata ūrdhvaṃ bhuvaḥ smṛtaḥ |
svarlokasya pareṇaiva maharlokam ataḥ param || 24:61 ||

This is the extent of Bhūrloka. Above it there is Bhuvaḥ, just beyond that Svarloka, and above that Maharloka,

janarlokas tapaḥ satyaṃ kramaśaḥ parikīrtitam |
brahmalokaḥ smṛtaḥ satyaṃ viṣṇulokam ataḥ param || 24:62 ||

Janaloka, Tapoloka, and Satyaloka, in due order. Satya[loka] is said to be Brahmaloka and above it is located Viṣṇuloka.

[*śivalokaḥ* —

tasmāt pareṇa bodhavyaṃ divyadhyānapuraṃ mahat |
sahasrabhaumaprāsādaṃ vaiḍūryamaṇitoraṇam || 24:63 ||

Beyond that, the great city of divine visions is to be recognized as a thousand-story palace with gates [decorated] with cat's-eye gems and

nānāratnavicitrāṇi nānābhūtagaṇākulam |
sarvakāmasamṛddhāni pūrṇaṃ tatra manoharaiḥ || 24:64 ||

coloured with different kinds of precious stones, inhabited by different troops of beings. That place is full of charming riches of all desires.

tatra siṃhāsane divye sarvaratnavibhūṣite |
tatrāste bhagavān rudraḥ somāṅkitajaṭādharaḥ || 24:65 ||

24.64 Note *samṛddhāni* as a plural instrumental of *samṛddhi*?.

There, on a divine throne which is ornamented with all kinds of precious stones, the Lord Rudra is sitting, the one who wears his matted hair marked with the Moon,

tryakṣas tribhuvanaśreṣṭhas triśūlī tridaśādhipaḥ |
devyā saha mahābhāgo gaṇaiś ca parivāritaḥ || 24:66 ||

the one with three eyes, chief of the three worlds, holding a trident, the ruler of the thirty [gods], together with Devī, he the illustrious one, surrounded by the Gaṇas,

skandanandipurogaś ca gaṇakoṭīśatākulaḥ |
anekarudrakanyābhī rūpiṇībhir alaṅkṛtaḥ || 24:67 ||

with Skanda and Nandi standing in front of him, in a crowd of a hundred lakh of Gaṇas, embellished with many beautiful Rudra girls.

tatra puṇyanadī sapta sarvapāpāpanodanī |
suvarṇavālukā divyā ratnapāṣāṇaśobhitā || 24:68 ||

There are seven sacred and divine rivers there that drive away all sins, with golden sandbanks, embellished with gems for rocks:

pāvanī ca vareṇyā ca varārhā varadā varā |
vareśā varabhadrā ca suprasannajalā śivā || 24:69 ||

Pāvanī, Vareṇyā, Varārhā, Varadā, Varā, Vareśā, and Varabhadrā. The waters of these auspicious rivers are crystal clear.

anekakusumārāmā ratnapuṣpaphaladrumāḥ |
anekaratnaprākārā yojanāyutam ucchritāḥ || 24:70 ||

There are gardens with numerous flowers, and trees with gems for flowers and fruits, with fences made of different kinds of precious stones. They are ten thousand (*ayuta*) *yojana*s in extent.

ahiṃsāsatyaniratāḥ kāmakrodhavivarjitāḥ |
dhyānayogaratā nityaṃ tatra modanti te narāḥ || 24:71 ||

People there rejoice delighting in non-violence and truthfulness, avoiding lust and anger, constantly practising yogic meditation.

tatra gomātaras sarvā nivasanti yatavratāḥ |
golokaḥ śivalokaś ca eka eva vidhīyate || 24:72 ||

All the cow-mothers live there, practising observances. Goloka and Śivaloka are established as being one and the same.

[*śāstravarṇanā* —

abhyantare tat kathito 'dya sāraṃ
kim anya rājan kathayāmi sāram |
jñānārṇavaṃ kīrtita dharmasāram
purāṇavedopaniṣatsusāram || 24:73 ||

Now the essence has been taught with respect to the inner part[?]. What other essence shall I teach, O king? The essence of Dharma, the ocean of knowledge, has been taught, the very essence of the Purāṇas, the Vedas, and the Upaniṣads.

yathā hi rājā parivāramadhye
yathāntavartī bahivartin eva |
bhuñjanti bhogān satatāntavartī
kleśādhikaṃ nitya bahiḥsthitānām || 24:74 ||

For as in a family, ... [there are those] dwelling inside and outside. Those who dwell inside enjoy themselves all the time, and for the outsiders, [there is always just] an abundance of pain.

yathaiva rājā kariṇo 'ntadantam
bhuñjanti bhogān satataṃ narendra |
yudhyeta rājā bahirdantabhogair
yadantaraṃ paśya samānajātam || 24:75 ||

Just like the inner teeth of an elephant, O king, enjoys the food all the time, O king, a ruler will fight with [the elephant's] outer teeth [i.e. use and damage the tusk], The difference between the two, see, of a similar kind[???].

na dānatulyaṃ tv abhayapradasya
na yajñatulyaṃ jita-indriyasya |
na cārthatulyaṃ jitakāminaś ca
na dharmatulyaṃ damakāmitasya || 24:76 ||

There is nothing like donations for somebody who offers freedom from danger. There is nothing like sacrifices for him who has conquered his senses. There is nothing like wealth for him who has conquered his senses. There is nothing like Dharma[?] for him whose desires are tamed[?].

bahvantaraṃ naiva hi dharmayoś ca
kleśādhikaṃ bāhyaphalālpasāram |
yad atra dharmaṃ phalanaiṣṭhikasya
na tulya koṭīśatayājināpi || 24:77 ||

For there are no big differences between Dharma and a-Dharma.

etat pavitraṃ paramaṃ sadharmam
purā yathoktaṃ parameśvareṇa |
mayāpi tulyaṃ kathitaṃ yathāvat
purāṇavedopaniṣatsusāram || 24:78 ||

As this sacred and superior true [sat-?] Dharma was in the past taught by Parameśvara, I too have taught it in the same form, as it is, the very essence of the Purāṇas, the Vedas and the Upaniṣads.

sadojasaubhāgyam atīva medhā
nirutsukaḥ saumyam anuttamaṃ ca |
suputrapautraṃ na vichinnagotram
bhavanti vidyādharalokapūjyam || 24:79 ||
yaśaśriyaṃ kīrtir atīva tejo
janapriyo dhānyadhanāyuvṛddhim |
prabodhaprajñārujadharmavṛddhim
bhavanti taṃ śāstrasadābhiyogī || 24:80 ||
yaśasvinī āryasuvarṇaśṛṅgī
vedāntavipradvijagāyaneṣu |
dattvā phalaṃ tīrtham anuttameṣu
śṛṇvanti ye tasya bhavet sapuṇyam || 24:81 ||
daśādhikaṃ vācayituś ca puṇyam
śatādhikaṃ yaḥ paṭhati prabhāte |
sahasraśaḥ pustakṛtasya puṇyam
pare 'bhyaste kīrtayate 'yutāni || 24:82 ||
adhītya yasyoragataṃ suśāstram
samastam adhyāyam anukramena |
daśāyutāṅgo dadatuś ca puṇyam
labhaty asaṃdigdhayathādinaikaṃ || 24:83 ||
yenedaṃ śāstrasāram avikalamanasā yo 'bhyaset tatprayatnāt
vyakto 'sau siddhayogī bhavati ca niyataṃ yas tu cittaprasannaḥ |

pitryaṃ yo gītapūrvaṃ pratidina śataśa uddhriyante ca sarve
ātmānaṃ nirvikalpaṃ śivapadam asamaṃ prāpnuvantīha sarve || 24:84 ||
|| *iti vṛṣasārasaṃgrahe śāstravarṇanā nāma caturviṃśatitamo 'dhyāyaḥ samāptaḥ* ||
|| *vṛṣasārasaṃgrahaḥ samāpta iti* ||

Symbols and Abbreviations

Symbols

≈

cf.

=

Abbreviations

CUDL = University of Cambridge Digital Library (https://cudl.lib.cam.ac.uk)

f.

ff.

MGMCP

MGMPP

MS(S) = manuscript(s)

Siddham = Siddham, the Asia Inscriptions Database: https://siddham.network

ŚDhŚ = *Śivadharmaśāstra*

ŚDhU = *Śivadharmottara*

VSS = asdfadfasdfadsa

TO BE SUPPLIED

– Balogh 2018? ON THE SAME TOPIC

– Ranjan Sen 2006. 'Vowel-weakening before muta cum liquidā sequences in Latin. A problem of syllabification?' In: Oxford University Working Papers in Linguistics, Philology & Phonetics 11: 143-61.

References

Primary Sources

Arthaśāstra: see ? ?
Uttarottara: see CHECK
Umāmaheśvarasaṃvāda: see CHECK
Ṛgveda-khila: see ? ?
Kūrmapurāṇa: see ? ?
Padmapurāṇa: see CHECK
Buddhacarita: see CHECK
Bodhisattvabhūmi: see CHECK
Brahmāṇḍapurāṇa: see CHECK
Bhagavadgītā: see ? ? CHECK
Manu: see ? ?
Mahābhārata: see ? ?
Mahāsubhāṣitasaṃgraha: see ? ?
Mātaṅgalīlā: see ? ?
YS: see CHECK
Raghuvaṃśa: see
Rasārṇavasudhākara: see ? ?
Vāgmatīmāhātmyapraśaṃsā:
Vājasaneyisaṃhitā: see ? ?
Viṣṇudharmottara:
Viṣṇudharma: see ? ?
Viṣṇupurāṇa: see ? ?
OTHER PURANAS
CHANGE repeated authornames with ————